ПОНЕДЕЛНИК

**СПИСАНИЕ ЗА ТЕОРИЯ,
ПОЛИТИКА И КУЛТУРА**

година седемнадесета

5/6

София, 2014

Александър Лилов

Основател и главен редактор (1998–2013)

Редакционен съвет:
Янаки Стоилов *(председател)*
Александър Симов
Андрей Пантев
Анна Лилова
Васил Проданов
Васил Сгурев
Иван Ангелов
Кольо Георгиев
Юрий Борисов

Издателски съвет:
Емил Костадинов *(председател)*
Георги Аврамов
Георги Григоров
Димитър Георгиев
Иван Добрев
Иван Драганов
Орлин Иванов
Тодор Канев

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Главен редактор: **Димитър Генчев**

Заместник главен редактор: **Павел Писарев**

Редактори: **Владимир Трифонов**
Генка Николова
Иван Динков
Харалампия Чунева

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА

София, Позитано 20
Тел./факс: 02/944-39-22
www.ponedelnik.bg
e-mail: ponedelnikcsi@abv.bg

Център за стратегически изследвания „Александър Лилов“,
фондация „Академия Европа“
ISSN 0861–6620

Ръкописи се приемат в обем до 15 страници и не се връщат.

Този брой, както и предишни книжки могат да бъдат намерени
в редакцията на списанието.

Печат ЕКСПЕРТПРИНТ ЕООД

Съдържание

Понеделник

Списание за теория, политика и култура

Мисли и афоризми 6

Теория

Ивка Цакова Марксизмът, олигархията и съвременната либерална демокрация 7

Франсоа-Ксавие Кокен Размисли относно отъждествяването на сталинизма с хитлеризма 19

Кризата в Украйна

Владимир Трифонов Примирие – без надежда за мир 39

Общество

Пеню Михайлов Преходът – крачка напред или крачка назад в историческото развитие 68

Международна политика

Пьотър Яковлев Метаморфозите на демокрацията в глобалния свят 78

Социална политика

Васил Момов Моралната регулация и нейната реализация в съвременен социален контекст 94

Левицата – минало, настояще и бъдеще

Димитър Генчев Янко Сакъзов (Страници от политическата му биография) 106

Съдържание

История

Велко Вълканов Четирите опорни точки на световноисторическата победа: Москва, Сталинград, Курск и Берлин 118

Чавдар Стоименов Антифашистката борба в България е неоспорим исторически факт 127

Култура

Кольо Георгиев Нелегален (разказ) 134

Петър Велчев на 70 години 141

Георги Николов „Вървя, заслушан в глухите си стъпки…“ 142

Цветан Начев Стихове 149

Юбилей

Любен Петров на 90 години 152

РАЗПЯТИЕ

Александър Лилов

Много добре знаем от квантовата физика, че истината в голяма степен зависи от гледната точка на наблюдателя. Едно се вижда, когато гледаш света от наблюдателния пункт на всемогъща и хедонистична Америка, и друго – от потъналите отново в размирици и бедност Балкани; един е образът на бъдещия свят за представителя на свръхсила и доста по-различен за представителя на малка държава. Едно нещо е да обитаваш държава-ядро и друго – да живееш в държава от „зоната на разлома".

▫ ▫ ▫

САЩ не би трябвало да преувеличават ролята на силата, която имат, и на страха, който предизвикват. Те са били достатъчни за поддържането на реда в световните империи, но са недостатъчни за световната мултицивилизационна общност и политика.

▫ ▫ ▫

Нито една съвременна държава, независимо колко е голяма и могъща, не може да води успешна международна политика, ако не се съобразява с действието на цивилизационния фактор.

▫ ▫ ▫

Нарастват обаче и възможните комбинации за противопоставяне на силния, включително и на единствената суперсила – САЩ. Силата в съвременните реалности е с неограничени размери, но с ограничени възможности за употреба. Може ли някой да си представи какво ще стане с нашата планета, ако в един момент или при определени обстоятелства Азия бъде предизвикана да се противопостави на Запада примерно или на суперсилата САЩ?

▫ ▫ ▫

Няма бъдеще за Европа в бъдещия многополюсен свят без обединяване на цяла Европа в Европейския съюз и няма стабилност за Европа без ликвидиране на икономическата изостаналост на Балканите.

▫ ▫ ▫

Корените на тероризма не са от цивилизационно, а от социално и политическо естество. Провъзгласяването на цели цивилизации (примерно ислямската или някои азиатски цивилизации) за изначално предразположени към тероризъм или направо за терористично опасни е опит да се избяга от действителните социални, геополитически и политически причини за това явление.

▫ ▫ ▫

Разумът трябва да надделее над катастрофичните алтернативни възможности на развитието. Иначе Homo Sapiens може да се окаже грешка на еволюцията!

МАРКСИЗМЪТ, ОЛИГАРХИЯТА И СЪВРЕМЕННАТА ЛИБЕРАЛНА ДЕМОКРАЦИЯ*

Ивка Цакова

Ивка Цакова *– доктор по политология, доцент в катедра „Политология", факултет „Международна икономика и политика" в УНСС. Работи в областта на политологията и политическата икономия на гражданското общество и лобизма. Автор е на 4 книги: „Гражданската култура на средношколците в България" (1997), „Лобизъм и демокрация" (2005), „Лобизмът" – цикъл лекции (2012), „Как да лобираме в Брюксел" – кратък наръчник за лобиране в ЕС (2013), както и на множество научни студии и статии по проблемите на политическата социализация и гражданското образование, гражданското общество, демократизацията, лобизма и капитализма в България в условията на евроинтеграция и глобализация.*

В „Към критика на Хегеловата философия на правото" Маркс разглежда демокрацията многостранно – като съдържание и форма, като идея и представа, като „самоопределение на народа", като „разрешена загадка на всички форми на държавен строй". Последното обяснява защо всички управления от времето на Маркс до днес се смятат за демократични. Марксовото завещание се изразява в това, че демокрацията като същност и съществуване трябва да се свежда до своята „действителна основа" – до действителния човек, до действителния народ, и да се утвърждава като негово собствено дело"[1].

Съвременната либерална демокрация в условията на днешния неолиберален капитализъм е твърде отдалечена от своята основа – от интересите и благополучието на мнозинството. Ако има нещо, което се отнася по някакъв начин до мнозинството, това са абстрактните права на индивида, формално фиксирани в конституциите, но оставащи все повече на книга при неолибералното управление, упражнявано в полза на едно все по-богато и овластено малцинство. Убедително звучат думите на Стиглиц, че днес реална демокрация не съществува, защото политическата система в САЩ (а и не само там) е по-близка до принципа „един долар, един глас", отколкото до „един човек, един глас"[2]. Със залеза на социалната държава и гарантираните от нея права за т.нар. средна класа формалната, фасадната либерална демокрация все повече мутира в олигархия.

* Статията е базирана на доклад, изнесен на националната конференция „Карл Маркс – ренесанс и нови прочити" (11–12 юни 2014 г.).

Днес говоренето за демокрация изобщо, за „либерална демокрация“ е евфемизъм (дискурсивен похват), зад който се крие по същество буржоазна демокрация. А тя, ако следваме Маркс, се определя като власт на капиталистите, които са незначително малцинство от цялото население, от демоса. Оттук насетне в това изложение ще говоря за процес на олигархизация на смятаното за демократично управление, който е в ход и става особено очевиден след избухването на глобалната финансова и икономическа криза от 2008. Става дума за управление в полза на изключително тесен кръг от много богати хора, които можем да наречем още „едър бизнес“, „големи пари, милиардери“, „влиятелни финансови и делови кръгове“, „ключови икономически играчи“, или накратко – олигарси. Олигархизацията на днешната либерална демокрация се изразява в „политика/политики в защита на богатството“. За разлика от елитите, които са овластени по различни начини и са ориентирани към различни цели, олигарсите се определят най-вече чрез властта на парите (*power of money*). Концентрираното богатство служи както като източник на олигархична власт, така и като мотивация за нейното упражняване[3].

Кризата на либералната демокрация и разгръщащата се тенденция към олигархизация има поне три измерения, които ще опитам да обоснова чрез Марксови идеи или техни актуализирани прочити. Ще ги формулирам дискусионно – в рамките на три дискусии:

- Икономизация на политиката или икономически детерминизъм?
- Класово неутрална либерална демокрация или нова класова борба?
- Неолиберални „идеологически апарати“ или олигархизация под булото на „експертокрация“ и лобизъм?

1. Икономизация на политиката или икономически детерминизъм?

Глобалната криза от 2008 г. показа несъстоятелността на неокласическия икономикс за обяснение на новите реалности. Както навремето Маркс в „Критика на политическата икономия“ преразгледа класическата политическа икономия на Смит и Рикардо, разкривайки зад тяхното либерално мислене отношенията на експлоатация и неравенство, така днес Марксовите политико-икономически идеи преживяват ренесанс, за да ни помогнат да разкрием пораженията, които нанася неолибералният глобализиран капитализъм върху развитието на съвременните държави и общества.

Вече за всички е ясно, че тезата за благотворното отделяне на икономиката от политиката, обосновавана чрез неолибералната мантра за предимствата на „свободния пазар“ и на ограничаването на ролята на „лошата държава“, лансирана от неокласическия икономикс, е недостоверна. Приказките за ненамеса на държавата в пазара, в икономическите процеси се оказаха несъстоятелни. Безконтролните финансови пазари причиниха глобалната криза, а държавите се намесиха в икономиката, за да спасят големите корпорации и банки от фалит. Намесата беше за сметка на мнозинството данъкоплатци – в полза на малцина крупни капиталисти. Всъщност наблюдаваме сраставане между политика и биз-

нес – при това в полза на бизнеса.

Напрежението между днешния неолиберален капитализъм и либералната политическа демокрация е изключително остро, тяхното хармонично съжителство сякаш е невъзможно (според Сл. Жижек – бракът между тях приключи) и всичко това намира израз в тревожната тенденция към олигархизация на политиката. Създава се впечатление, че държавите и наддържавните политически формирования и техните институции работят за удовлетворяване на интересите на т.нар. олигарси. Олигарсите използват държавата (по думите на Маркс) като инструмент за класово господство.

Наличната симбиоза между икономическа и политическа власт в полза на тесен кръг лица от средите на политическия елит и едрия бизнес, оплетени в олигархични мрежи, може да се обясни с икономическия детерминизъм на Маркс, с определящата роля на икономическата база по отношение на политическата и обществената надстройка в капиталистически условия. Тази Марксова теза беше изоставена (дори обявена за невалидна) в продължение на близо три десетилетия след Втората световна война, когато в западния свят се разгърна процес на „политизация на икономиката“ и обуздаване на капитализма чрез механизмите на социалната държава, чрез разширяване на обхвата на средната класа и демократизация на политиката с ценностите и институциите на либералната демокрация. Но от 80-те г. насам се разгръща обратен процес – на „икономизация на политиката“, с което стартира кризата на либералната демокрация, базирана на солидна средна класа. Самият идеолог на тезата за „края на историята“ като идеално съжителство на пазарен капитализъм и плуралистична представителна демокрация Фр. Фукуяма призна, че историята е с отворен финал. Макар че напоследък той се опитва да възроди клюмналия демократичен идеал, без да може да обясни защо „модерните институции, създадени, за да бъдат безлични, често са овладявани от влиятелни политически актьори“, защо продължава „преплитането на икономика и политика“, при което „богатите стават още по-богати“ в условия на крайна бедност[4].

Тук само ще вметна, че голямата промяна в България след 1989 г. се третираше основно през призмата на политиката (демократичната политика) като преход към плуралистична, либерална, представителна и конституционна демокрация, а за необходимо допълнение към тази демокрация се смяташе преминаването към пазарна икономика. След изтеклите 25 г. стана ясно, че под маската на „преход към демокрация“ всъщност у нас се е извършил „преход към капитализъм“ и по-конкретно към „олигархичен капитализъм“, при който огромното национално богатство от годините на „държавен социализъм“ се е съсредоточило в ръцете на малцина. Това се извърши чрез три начина на капиталистическо натрупване: а) чрез политиката и лостовете на властта, позволили корупция и грабеж под формата на „приватизация“; б) чрез директен грабеж от силови престъпни групировки; в) чрез спекулации, ценови шокове, „кредитни милионери“ и голямото банково източване в 1996–1997 г.[5]

Можем да заключим, че икономическият детерминизъм на Маркс е доразвит в теорията на Улрих Бек за рисковото общество, в което икономиката и политиката вече не са автономни обществени сфери, каквито бяха в модерната

епоха, в индустриалното общество. В днешното постмодерно, постиндустриално общество става дума за „субполитика“ – технико-икономическа субполитика, при която „политическото все повече се премества от официалните арени към сивата зона на корпоративизма“. Очертават се две тенденции – „технократско увеличаване на свободата при вземане на решения в парламента и институциите на изпълнителната власт и поява на корпоративно организирани групи за упражняване на власт и влияние“[6]. Границите между публично и частно са силно размити – в полза на частното. Държавата започва да загърбва основното си предназначение – да защитава обществения интерес, интересите на мнозинството. Оттам съвременната либерална демокрация често се изражда в олигархия, във власт на едно малцинство, състоящо се от финансово и политически влиятелни частни лица, съчетали в едно цяло лостовете на икономическата и политическата власт. Оставена без юридически и граждански контрол, властта на тази „неизбрана олигархия“ може да доведе до блокаж на политическата система.

Това показват и резултатите от проведено през 2014 г. изследване[7] на учени от два американски университета (Принстънски и Северозападен), имащо за цел да определи емпирично състоянието на политическата система на САЩ. Изследвани са 1800 американски политики (нормативни актове) – решения, взети в периода между 1981–2002 г., като тяхното съдържание е сравнено с предпочитанията на средностатистически американци, заможни американци и групи със специални интереси (едър бизнес). Обоснован е „срив на мажоритарната електорална демокрация в САЩ“, направен е изводът, че огромна част от политиките са в полза на „специалните интереси“ (подпомогнати от лобисти), че страната е управлявана от и в полза на малоброен елит, т.е. че Америка е всъщност олигархия и мнозинството от американските граждани нямат никакво или почти никакво влияние върху политическия процес. С други думи, правителството на САЩ не представлява интересите на мнозинството от гражданите на страната, управлението е в полза на богатите и овластените.

2. Класово неутрална либерална демокрация или нова класова борба?

Днешната либерална демокрация постепенно се превръща в абстрактен лозунг, в красива фраза именно защото се разглежда извънкласово – като демокрация за всички. Така разбирана, тя не се обвързва с капитализма и с класовите интереси на капиталистите. Но се оказа илюзия, че демократичното управление се осъществява в ситуация на класов мир и разбирателство между работодатели и работници, между бедни и богати в условия на върховенство на закона. Свидетелство за това е огромното разочарование, дори отвращение на хората от политиката, институциите и политиците. Марксовата идея за класовия характер на държавата и политиката при капитализма предоставя теоретичен хоризонт за обяснение на съвременната тенденция към олигархизация на политиката, към политика, която е формално демократична, но е изпразнена от реално демократично съдържание.

Ето как се стигна до сегашната криза на либералната демокрация. В продължение на десетилетия по света и у нас не се говори за класи и класова борба. Наложи се убеждението, че класите са изчезнали и либералната демокрация е класово неутрална. На мястото на буржоазното общество, раздвоено между двете класи (капиталисти и работници), се е появило едно силно плурализирано и фрагментизирано общество, състоящо се от различни социални слоеве, страти. Този плурализъм намира израз в многопартийна система, при която различните партии следва да изразяват интересите на различни социални групи в политическото пространство – ляво, дясно, център. Кризата на партийно-идеологическото представителство и замъглената разлика между лявото и дясното се признава повсеместно, а обяснението за тази криза е постигнатият неолиберален консенсус в провежданите политики и от леви, и от десни правителства. В крайна сметка партиите губят своята автентичност на представители на интересите на своята социална база, превръщат се в мениджъри на властта, в предприемачески предприятия с извънредно ограничена отговорност[8].

От защитници на идеи в качеството си на организации от съмишленици партиите са се превърнали в клиентели, в защитници на интересите на свои ръководители и по-изявени функционери, от изразители на общностни, колективни интереси – в изразители на лични и частни интереси. „Железният закон на олигархията", формулиран от Роберт Михелс още през 1911 г., е в пълен ход! Неговото действие дори се засилва, тъй като партийните ръководители са добре организирани вътре в партиите малцинства, изолирани от членската маса и извличащи ползи за себе си от заеманата позиция, и освен това са вплетени в различни мрежи – корпоративни, медийни, регионални и глобални, което увеличава още повече изгодите им от упражняването на властта.

Във връзка с това е добре да припомним, че Михелс извежда „железния закон за олигархията" от практиката на Германската социалдемократическа партия (бивша Социалистическа работническа партия на Германия), която по негово време ревизира марксизма и преминава към социалния реформизъм на Каутски и Бернщайн. В английското издание на книгата си от 1915 г. „Политическите партии" той говори за социалистическа партия, за партия на трудовите хора (*labor party*) в Германия.

Ще представим по-подробно някои идеи на Роберт Михелс от знаменитата му книга „Политическите партии (социологическо изучаване на олигархичните тенденции на модерната демокрация)" и по-конкретно от параграфа „Демокрацията и железният закон на олигархията"[9], които са релевантни на темата на настоящото изложение. Марксизмът, според него, дава ефективен отговор на теориите за елита, утвърждаващи иманентната необходимост от съществуване на „политическа класа". Известно е, че за Маркс държавата се идентифицира с управляващата класа. Марксистката теория за държавата се обвързва с вярата в революционната енергия на работническата класа, която може да породи демократични ефекти чрез обобществяване на средствата за производство. Идеята за нов социален ред се свързва с ролята на пролетариата като гробокопач на буржоазията. Но когато работниците вземат властта и трансформират частната собственост в държавна, кой ще администрира тази собст-

веност? Особено в междинния период на т.нар. диктатура на пролетариата? И дали администраторите няма да се възползват от своята позиция в своя частна полза? Става дума за лидери и администратори, които са съумели „да грабнат скиптъра на доминацията в името на социализма“, изтръгвайки го от ръцете на буржоазията. Задавайки си тези въпроси на основата на концепцията на Маркс за социална трансформация, Михелс достига до важни изводи за изолирането на партийните елити (партийната бюрокрация) от партийната членска маса и за неизбежните тенденции към олигархизация във всяка организация.

Като се вземе предвид, че всяка партия се базира на своя програма, на теория тази програма може да бъде израз на интересите на определена класа, но на практика всеки може да се присъедини към дадена партия независимо дали неговите интереси съответстват, или не на програмните принципи. Например социалистическата партия според Михелс, макар да е идеологическият представител на пролетариата, „не е класов организъм“ и „от социална гледна точка тя е смес от класи, съставена е от елементи, изпълняващи различни функции в икономическия процес“. Така всички социалисти, независимо от тяхната позиция и частен живот, подкрепят предимно интересите на наемния труд, на работническата класа, осъзнавайки, че те са определящи за партията. В един момент обаче, рано или късно, според Михелс интересите на членовете на партията, които не принадлежат към класата, чиито интереси партията представлява, ще влязат в конфликт с интересите на работническата класа. Тези малко на брой членове от висшия социален слой (*higher social strata*), които са се прилепили към политическата организация на работническата класа, въпреки че са демонстрирали общност с идеите на пролетариата, ще преследват всъщност своите икономически интереси, противоположни на интересите на пролетариата. И тогава, по думите на Михелс, партийната програма ще се превърне за тях в мъртва хартия (*dead letter*) и под табелката „социализъм“ в средите на партията автентичната класова борба ще продължи. Германският опит по това време показва, че става дума за „буржоа социалисти“ (*bourgeois socialists*), които невинаги подчиняват собствените си интереси на интересите на класата, макар да са я припознали за своя. Идва време, когато тези персони мислят не като социалисти, а като капиталисти. Това се отнася за случаите, когато партията приема за свои членове собственици на фабрики и те въпреки благоразположението си към класата на работниците и въпреки натиска, който се упражнява върху тях от самата партия, имат същия икономически конфликт със своите наемни работници, какъвто имат работодателите капиталисти.

Голямата опасност, предупреждава Михелс, идва, когато лидерството на социалистическата партия попадне в ръцете на личности, чиито практически стремежи се разминават с програмата на работническата класа, и работническото движение може да бъде употребено за обслужване на частни интереси, диаметрално противоположни на интересите на пролетариата. Казано накратко, възможно е партията на работническата класа да се ръководи от капиталисти. А една работническа партия според Михелс не бива да допуска такива персони до лидерски позиции, защото, когато това се случи, се появява пропаст между партийните лидери и партийната членска маса – представителите (пар-

тийната бюрокрация) се изолират от представляваните (партийната членска маса). За една партия, която защитава (би трябвало да защитава) интересите на труда, а не на капитала, това може да се окаже фатално.

Ние можем да не се съгласим с твърдението на Михелс, че „олигархията е била и е предопределена форма на живот за големи социални агрегати", че в развитието на всяка организация рано или късно се разгръщат тенденции на олигархизация. Но трябва да помислим върху тезата, че формулираният „железен закон на олигархията" също се извежда от конфликта (конфликта на интереси на представителите и на представляваните), подобно на марксисткото разбиране на историята като история на класови борби. За Михелс класовите борби неизбежно водят до създаване на нови олигархии, които са своеобразна сплав със старите олигархии. В днешно време – 100 години по-късно, след като Михелс е формулирал своя закон – наблюдаваме сплав между демокрация и олигархия или олигархизация на демокрацията.

Приведените по-горе размишления за опасностите от олигархизация на левите (и на всички) политически партии в някаква степен изясняват как съвременните партии губят своята идеологическа автентичност, защо изпадат в криза и защо интересите на хората на труда са неглижирани от управляващите правителства, а са обслужвани предимно интересите на капитала – особено на едрия бизнес.

При този срив на партийно-идеологическото представителство конкуренцията между различните партии в борбата за власт се осмисля чрез различни езикови, дискурсивни похвати. Създатели на този дискурсивен подход са неомарксистите от Франкфуртската школа (Хабермас, Адорно и др.). А други двама последователи на Маркс Н. Чомски и Ед. Херман[10] обясняват как с „модела на пропагандата" се легитимира властта на едрия бизнес и „големите пари" чрез фабрикуване на съгласие в/чрез медиите.

Ето за какво става дума. Левицата демонстрира загриженост за интересите на „социално слабите слоеве" (избягвайки класова лексика и признание, че защитава интересите на класата на наемния труд). Десницата пък заявява, че е на страната на бизнеса (а не на капитала и капиталистите). Всичко се размива още повече, когато стане дума за интересите на средната класа, очертаващи политическия център. Само тук понятието „класа" е в езиков оборот, макар че не е много ясно кои социални слоеве са включени в нея и какви са нейните характеристики и разновидности. През последното десетилетие обаче тъкмо тази средна класа започна да се декласира и да преминава към т.нар. долна класа или социално дъно. Това възобнови дискурса за капитализъм (а не просто за пазарна икономика) и за капиталисти (а не просто за бизнесмени), с което в публично обращение се въведоха темите за огромната социална несправедливост, неравенство и експлоатация.

Вземаме предвид идеите на А. Гидънс за класите в днешните западни общества и очертаните от него социално-класови разделения на: висша класа, средна класа, работническа класа и нисша класа, както и промените, настъпили в класовата структура на обществото в края на XX и началото на XXI век[11]. Но макар да прави тези уточнения, същият този световнопризнат социолог твърди

по повод ренесанса на Марксовото творчество, че всъщност Маркс никога не си е отивал, защото безпогрешно е диагностицирал проблемите на глобалния капитализъм[12]. Маркс се е оказал прав за много неща, а марксизмът е валидна теория и практика на дългосрочните исторически промени[13].

Всъщност зад привидния партиен плурализъм и конкуренция по време на избори прозират „доминиращите мисли и интереси“ на икономически и политически господстващата класа, която ние в случая наричаме политико-икономическа олигархия. Тя е, която купува медии, тя прави възможни корпоративния вот и покупката на гласове по време на избори! Марксисткото мислене, очертаващо най-хуманния глобален социален проект, при който „свободното развитие на всеки е условие за свободното развитие на всички“, може да ни послужи да развенчаем мита за безалтернативния капитализъм, да търсим изход от системната криза на капитализма. Такива опити се правят непрекъснато…

Така например движението „Окупирай“, започнало в Ню Йорк през 2011 и разгърнало се на хиляди места по света, е „първата масирана реакция на обществото срещу тридесетгодишната сурова класова война“ по думите на Чомски, потъпкваща демокрацията. Народът е разгневен от прилаганите неолиберални политики, довели до прекомерно съсредоточаване на средства в миниатюрен сектор от обществото и до струпването им в най-горната десетина от един процент от населението. В този един процент са представители главно на финансовия сектор: управители на хеджфондове, изпълнителни директори на финансови корпорации и пр. Движението въведе в публичен дебат противопоставянето между 99% и 1%, с други думи, обществото отново се дели на две части – по класов Марксов критерий! Това са новите класи днес! А борбата между тях може да се обозначи и с неологизмите „плутономика“ и „прекариат“[14].

Един от най-богатите хора на света – Уорън Бъфет, откровено заявява: „Точно така! Има класова борба, като моята класа, класата на богатите е тази, която води войната. И засега я печелим.“[15] Отговорът на този цинизъм е „Възможен е един друг свят!“ и една друга глобализация на мястото на неолибералния глобален капитализъм – глобализация, от която да печелят повече хора.

3. Неолиберални „идеологически апарати“ или олигархизация под булото на „експертокрация“ и лобизъм?

Олигархизацията на съвременната либералнодемократична политика се разгръща под булото на т.нар. експертокрация – особен режим на символна власт, при който в култ са издигнати експертите (лобисти, консултанти, анализатори и пр.). Тази съвременна тенденция ще обосновем с концепцията на Антонио Грамши за „културната хегемония“ на управляващата класа върху цялото общество с помощта на съответна интелигенция и „идеологически апарати“. В днешните общества, където информацията и знанието са както власт, така и капитал, ролята на интелектуалци и експерти става ключова.

В „Затворнически тетрадки“ Грамши прави разграничение между традиционни и органични интелектуалци. Съвременните органични интелектуалци

застават на страната на управляващата класа и обслужват нейните интереси, предлагайки интелектуални услуги срещу заплащане. За разлика от тях традиционните интелектуалци се стремят да са независими от управляващите, което не е никак лесно… Те са силно затруднени да променят обществения климат в името на общото благо по хуманистични съображения. А другите експерти-консултанти, включени в съответни „идеологически апарати" (образователни и културни институти, тинктанкове, медии и различни граждански структури), работят в услуга на домашна (национална) и външна (наднационална, световна) олигархия, осъществявайки културна хегемония върху мислите и чувствата на цялото население. Те налагат неолиберализма като идеология в политиката, в икономиката, в полето на науката и културата като цяло – с доминиращата пазарна логика във всички сфери на човешкия живот. Така се упражнява контрол върху народната мисловност (Чомски).

А как лобистите (експерти, консултанти, съветници и пр.) работят в полза на олигархията? Лобирането като технология за достъп до „правителствената машина" е всъщност механизъм за привилегирован достъп на едрия бизнес, на „големите пари" до процеса на вземане на законодателни и административни решения. Всички имат право да лобират (легално, легитимно и публично) в защита на свои икономически и граждански интереси. Говори се за либерален плурализъм, за равнопоставен достъп, но това е само декларативно, а всъщност големите корпорации и отделни богати частни лица са силно привилегировани при вземането на благоприятни за тях решения, свързани с обществени поръчки, концесии, субсидии, квоти, преференции, сключване на международни договори и пр. Олигархизацията на политиката в днешните либерални демокрации намира израз именно в интензивния лобизъм на специалните интереси (могъщи бизнеслобита), които извличат своите огромни печалби основно чрез натиска си върху държавни и наддържавни институции (а не чрез „свободна" конкуренция на пазара).

Неслучайно Лестър Търоу твърди, че капиталистическите общества са конструирали политически системи, където икономическото богатство може да се трансформира в политическа власт. Днес това се случва чрез даренията за избирателни кампании от групите със специални интереси (хората с икономическа мощ), които така си купуват политическо влияние, купуват си дори един Сенат на САЩ, където повечето от стоте сенатори са милионери[16]. Но това е осъдителна търговия с влияние, а не лобиране!

Поради ограничения обем на това изложение само ще посоча, че един от основните пътища за влияние на „специалните интереси" (на едрия бизнес и големите пари) върху политическия процес е чрез добре смазаната система на „въртящи се врати" (*revolving doors*). Богати бизнесмени заемат важни политически постове, а след напускане на отговорния пост се връщат отново в средите на едрия бизнес. Често бивши държавници и министри (вкл. еврокомисари) стават членове на бордове на директорите на могъщи компании или консултанти на корпорации и банки. Като запознати с „кухнята на вземане на политически решения", те лобират успешно за интересите на своите клиенти. В този смисъл днешните олигарси не са просто богати хора, честно спечелили

богатството си, а хора, овластени благодарение на своето богатство, заемащи политически позиции (чрез системата на „въртящи се врати"), за да станат още по-богати. Разбира се, има граждански организации, които изразяват съпротива чрез застъпнически кампании за „затваряне на въртящите се врати", какъвто е Европейският алианс за прозрачно лобиране и етично регулиране *(Alliance for Lobbying Transparency and Ethics Regulation (ALTER-EU)*, но при формалната либерална демокрация „гласът на гражданите" се чува изключително слабо.

С помощта на професионални лобисти срещу солидно заплащане свръхбогати частни лица „превземат" административни и регулаторни агенции (*agencies capture*) – напр. агенция „Митници", Агенция за обществени поръчки, Агенция за приватизация и др., и по този начин тези органи обслужват конкретни частни интереси, а не обществения интерес като цяло. Може да се каже дори, че могъщи мултинационални компании в конкретни случаи и в отделни сектори на икономиката превземат цялата държава (*state capture*). И това не е просто лобизъм (който е легален и публичен), а кронизъм – възмутителна, незаконна и неморална практика, приемаща образа на своеобразен брак (тайно споразумение) между правителство и специални частни интереси, която деформира пазара и принципа за свободна конкуренция и облагодетелства малцина за сметка на мнозинството граждани. Често зад нашумялата фраза „публично-частно партньорство" се крият ощетяващи интересите на мнозинството тайни договорки (*government/private „partnerships", public/private collusion*) в условия на кроникапитализъм (*crony capitalism*)*.

Във връзка с лобирането ще приведа един красноречив факт от актуално европейско изследване, посветено на мощното влияние на финансовото лоби на равнище Европейски съюз[17] – на всеки евробюрократ от администрацията на Комисията, работещ в сферата на финансите, се падат по четирима лобисти-консултанти, които му „помагат" в работата по изготвяне на политики, отнасящи се до финансовия сектор.

В заключение ще цитирам думите на двама автори по темата за олигархизацията на днешната либерална демокрация, за властта на неизбраната олигархия[18]. Единият е Пол Кругман: „Като правило всеки американски гражданин има еднакво по значимост мнение в нашия политически процес. На практика обаче някои са по-равни от другите. Милиардерите могат да наемат армии от лобисти, да финансират тинктанкове, които да лансират желани теми в публичното пространство; могат да финансират политици, на чиито възгледи симпатизират. На хартия ние се обявяваме за нация, създадена на принципа „един човек – един глас", но на практика сме по-скоро олигархия, в която доминират шепа богати хора…". А другият е Робърт Пестън: „През изминалото десетилетие сме свидетели на ситуация, в която основните политически партии са склонни да предоставят достъп и влияние на тези, които имат нужните средства за финансиране на техните действия. Дори и след реформата в областта на финансирането на политическите партии богатите намират начин да си купят политическа власт – било чрез директно спонсорство на политици и партии,

* Повече подробности вж. на сайта: http://www.againstcronycapitalism.org/

било чрез придобиване на медиен бизнес, било чрез финансиране на *think tanks*. Гласовете на супербогатите се чуват много по-добре в сравнение с шумната тълпа… Всичко това означава, че днес ние сме по-уязвими от времето през XIX век, защото в ход е управление чрез неизбрана олигархия."

Затова сме свидетели на ренесанс на идеите на Маркс, които, макар и създадени през XIX в., звучат особено актуално днес. Ето защо непрекъснато им се правят нови прочити.

ЛИТЕРАТУРА

1 *Карл, М.* Човекът и бъдещето. – В: Човекът и бъдещето. Избрано. Б. Мунтян, П.-Е. Митев, Б. Попиванов (съст.). С., Изток–Запад, 2013, с. 120–123.

2 *Стиглиц, Дж.* Цената на неравенството: Как днешното разделено общество застрашава бъдещето ни. С., Изток–Запад, 2014, с. 19.

3 *Winters, J. A.* (2011, November/December). Oligarchy and Democracy: Democratic Institutions aren't sufficient in themselves to keep the wealthy few from concentrating political power. The American Interest, VII (2), 21.

4 *Фукуяма, Фр.* Демокрациите не се справят. ИА БГНЕС. 2014, 18 юни. От http://news.bgnes.com

5 *Проданов, В.* Тезиси към една политикономия на кризата. – В: Глобалната криза и България – социално-икономически, демографски проблеми и хуманитарни аспекти. М. Мизов, Н.Стефанов (съст.). С., фондация „Човещина" и Балкански институт по труда и социалната политика, 2012, с. 66–85, с. 68–70.

6 *Бек, У.* Рисковото общество: по пътя на една друга модерност. С., Критика и хуманизъм, 2013, с. 327–330.

7 *Gilens, M. & Benjamin I.* (2014, April 9). Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. Forthcoming In Perspectives on Politics. Retrieved from http://www.princeton.edu/~mgilens

8 *Янарас, Хр.* Кризата като предизвикателство. С, ЛиК, 2002, с. 26.

9 *Michels, R.* (2001). Political Parties (A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy): Batoche Books, Kitchener, Canada, p. 224–234.

10 *Herman, Ed. & Chomsky, N.* (1988). Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media. New York: Pantheon Books.

11 *Гидънс, А.* Социология. С., Прозорец, 2003, с. 255–267.

12 *Проданов, В.* Перипетиите на Маркс и марксизма през последния четвърт век. – Понеделник, 2013, № 11–12, с. 17–24.

13 *Eagleton, T.* (2011). Way Marx was right. New Haven: Yale University Press.

14 *Чомски, Н.* Окупирай. С., Книгоизд. къща „Труд", 2013.

15 *Григоров, Е.* Долу олигархията! ли казахте? – Култура, 2013, 26 юли, бр. 28 (2734). От http://www.kultura.bg

16 *Търоу, Л.* Бъдещето на капитализма. С., В. Люцканова, 2000, с. 375–376.

17 Corporate Europe Observatory (CEO), The Austrian Federal Chamber of Labour and The Austrian Trade Union Federation (2014, April). The Fire Power of the Financial Lobby: A Survey of the Size of the Financial Lobby at the EU level. Ainger, K. (Ed.). Retrieved from http://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/financial_lobby_report.pdf

18 *Smith. Tr.* (2011, August 23). Unelected Oligarchy: corporate and financial power in Britain. Open Democracy – OurKingdom. Retrieved from http://www.opendemocracy.net/ourkingdom/trevor-smith/unelected-oligarchy-corporate-and-financial-power-in-britain-under-spotlight

СЕЛСКИ ДВОР

РАЗМИСЛИ ОТНОСНО ОТЪЖДЕСТВЯВАНЕТО НА СТАЛИНИЗМА С ХИТЛЕРИЗМА

Франсоа-Ксавие Кокен

Франсоа-Ксавие Кокен *– известен френски историк, славист, почетен професор в Колеж дьо Франс, автор на книги за Русия: „La Sibérie: peuplement et immigration paysanne au XIX siècle", „La Révolution de 1917", „1905: la révolution russe manquée".*

Сравнявайте различията и стигайте до противопоставяния; сходствата не водят доникъде.

Ален. За театралното изкуство, XXIII

Да съществуваш значи да си различен.

Реми де Гурмон. Книга на маските

Самò по себе си това сравнение не е ново. Един от първите, ако не и първият, отъждествили комунизма с фашизма в началото на 30-те години, е не някой друг, а френският социолог Марсел Мос в своите статии за болшевизма. Предупреждението няма да попречи на френските и на британските политици да бъдат през 30-те години ту на страната на Хитлер срещу Сталин, ту на страната на Съветския съюз срещу нацистка Германия. Но едва след края на Втората световна война Хана Аренд ясно ще формулира и ще започне да популяризира идеята за тъждественост, осъждайки нацизма и сталинизма в своите текстове за тоталитарните системи, които, ако се вярва на думите ѝ, „са превърнали злото в нещо обикновено". Във възцарилата се атмосфера на Студената война отъждествяването на двата режима беше посрещнато благосклонно от много кръгове в западния свят, особено сред руската емиграция, някои представители на която (особено украински и грузински) не се погнусиха по време на окупацията да подкрепят нацистите срещу Сталин. Историкът меншевик Борис Николаевски, емигрирал през 1940 г. в Съединените щати, написа осем години по-късно, че Сталин дори е „по-лош от Хитлер" и че една нова, „по-разрушителна от предишната война

поради тази причина е неизбежна“ [1]. От двете страни на Желязната завеса с пълна сила набираше скорост надпреварата във въоръжаването. Всеки от двата лагера усъвършенстваше военнопромишления си комплекс, а западните стратези разработваха концепцията за „превантивния удар“, за да изпреварят предполагаемото внезапно нападение на противника. В началото на 50-те години, в атмосферата на идеите за превантивна война и на маккартизма, американският седмичник „*Time*“ рисуваше пред своите читатели картината на бъдещата окупация на СССР, показвайки на картата дори дислокацията на американските гарнизони в основните жизнени центрове на Съветския съюз, чиято вина беше, че е лишил бившия си съюзник от монопола върху ядреното, а скоро след това и върху термоядреното оръжие. Поражението на СССР тогава изглеждаше като логическо продължение на поражението на Хитлер. Отъждествяването на двете системи продължаваше. В края на краищата то проникна дори в СССР, където още в добрежневската епоха Василий Гросман един от първите изказа подобна мисъл в автобиографията си „Живот и съдба“. Неговият пример беше последван от цяла кохорта дисиденти, която чувствително нарасна след Хелзинкските споразумения от август 1975 г. Те гарантираха границите на СССР и способстваха за увеличението на културната обмяна между двата блока (т.нар. трета кошница), но в същото време отвориха пред западната пропаганда първата вратичка, която противниците на съветския режим започнаха да разширяват. Резултатът от това е известен. „Черната книга на комунизма“ заби още един пирон в бъдещия му ковчег: заимствайки заглавието на сборника със свидетелства за изтреблението на евреите от нацистите в Източна Европа [2], тази книга памфлет негласно отъждествяваше хитлеристката окупация с комунистическите режими, като ги представяше за наследници и последователи на нацистите. А някои стигнаха дотам, че заговориха за хитлерокомунизъм, точно както навремето сталинистите изобличаваха хитлеротроцкизма. С една дума, Хитлер до такава степен се превърна в еталон за варварство и престъпления срещу човечеството, че някои публицисти съвсем сериозно говорят днес за „нацизмо-ислямизъм“ или създават от Саддам Хюсеин един „нов Хитлер“. Червено-кафявата двойка се превръща в зелено-кафява или червено-зелена в зависимост от това какви очила носи говорещият. И това „*reduction ad hitlerum*“ според либералния философ Лео Строс е обхванало цялото медийно пространство.

*

Нека се върнем към Хитлер и Сталин. Да, сходство между двата режима наистина съществува. Първоначално ги сближаваше враждебното им отношение към диктата на Версайския договор, за чиито жертви те се възприемаха и срещу който в духа на Рапалския договор от април 1922 г. се бореха. Именно този договор ознаменува завръщането им на световната сцена.

Начело и на двата режима, независимо от даваното им определение, стоеше една-единствена партия от диктаторски тип, която отхвърляше всяка форма на класическа парламентарна демокрация. И двете системи създадоха повече или по-малко сходен култ към личността на своите лидери, персонифициращи

самия режим. Този, който по политически, морални или религиозни причини отказваше да се подчинява, в по-голяма или в по-малка степен биваше преследван, за което свидетелстват концентрационните лагери и при двата режима. Дори нацистките лагери на смъртта да се различаваха от съветските лагери по превъзпитанието, и едните, и другите противоречаха на правовата държава и бяха нейно отрицание.

Освен това и двата режима бяха държави на пропагандата, в които послушните средства за масова информация се стремяха да заглушат всяка критична проява и разпространяваха само официалните гледни точки, тиражирани като единствено верни. От подобна участ не избяга дори изкуството – то служеше на пропагандата, отричаща всяка форма на „дегенеративно" изкуство, и прославяше в единия случай германската раса и култура, а в другия – социалистическия реализъм. Както наскоро показа една изложба на съветско изкуство в Москва, сходството между двете „школи" е поразително: образът на кипящия от здраве и излъчващ оптимизъм съветски колхозник напомня най-добрите образци на германската раса.

И в двата случая като резултат възникна официално изкуство, характерно със своята помпозност и преувеличеност. За това свидетелстват както плановете за модернизация на Берлин, изготвени от близкия на Хитлер архитект Алберт Шпеер, така и плановете за строителство на Дворец на Съветите в Москва на мястото на храма „Христос Спасител". Зданието е трябвало да бъде увенчано с огромна статуя на Ленин по подобие на Статуята на Свободата, стояща над купола на американската Капитолия.

Съветско-германският пакт от 1939 г., който обикновено е разглеждан като прелюдия към Втората световна война, също бива използван като аргумент за сходството между двата режима, ожесточено противостоящи си по време на Гражданската война в Испания. Според мнението на някои историци този пакт сякаш свидетелства за съучастието и за природното сходство между двете диктатури. А един от най-известните съвременни руски писатели дори обвини Сталин, че се бил доверявал единствено на Хитлер, който се бил вдъхновил от съветските чистки през 30-те години за своята „нощ на дългите ножове" през 1934 г., за ликвидирането на Рьом и на неговите „кафяви ризи". Последиците от пакта – превземането на Полша и бързата окупация на прибалтийските страни, извършени с пълно пренебрежение към нормите на естественото право, също биват привеждани като илюстрация за жестокостта и цинизма, присъщи повече или по-малко и на двата режима по време на войната. Съществуваше обаче и съществена разлика: нацисткото насилие беше насочено преди всичко срещу други народи, докато насилието на Сталин беше до голяма степен насочено срещу собствения му народ и дори срещу собствените му военнопленници, оставяни на врага без защитата на Женевската конвенция и без помощта на Червения кръст: дълг на съветския войник беше да не попада жив в ръцете на врага.

Съществува и друго сходство: наскоро във Франция беше публикуван материал за грабежа на произведения на изкуството по време на Втората световна война. Под заглавие „Големият грабеж: от военната плячка на нацисти-

те до съветските трофеи“ авторът [3] изброява произведения на изкуството, присвоени от нацистите във Франция и по-късно конфискувани от съветските представители, които сякаш са следвали провокационния лозунг на Троцки, издигнат през ноември 1917 г.: „Граби награбеното“. Червената армия евентуално би могла да приведе някакви аргументи, за да оправдае разграбването на немските културни ценности, третирани като трофеи и военна плячка, но това няма как да е валидно за чужда собственост, която не само Франция се опитва да си върне и то засега безрезултатно…

Дори победата на Червената армия не сложи край на отъждествяването на двата режима. В очите на много публицисти тази победа доведе до смяна на една окупация с друга, до смяна на едно потисничество с друго, този път руско, до създаване на нови марионетни режими вместо предишните – и в двата случая основани върху страха и репресията. От тази гледна точка съветската окупация можеше да приключи единствено с рухването на самия режим – факт, който мнозина сравняват с разгрома на нацисткия режим, пръв оказал се на бунището на Историята.

*

Ще завършим това кратко изброяване на явните признаци на сходство между двата режима, които и без това са добре известни – като например монопола върху властта и партията държава, политическата полиция, държавната пропаганда, господството на секретността и цензурата, тоталитарната диктатура, култа – в единия случай към фюрера, в другия – към генералния секретар, атомизацията на обществото, преследванията по религиозни причини, културата на насилие, всеобщия страх, все едно реален или изкуствено създаван, и т.н. Всичко това е достатъчно за съпоставка между двата режима и за легитимност на подобно сравнение. Следва ли от това, че те могат да бъдат отъждествявани? Възможно ли е от всички тези аналогии да се направи някакъв окончателен извод?

Нека сравним кита и слона. Можем ли да измислим по-сходни животни? Нима от всяка една гледна точка те не са подобни, при това не само по огромните си размери и по стоманеносивата си кожа? И двете животни са млекопитаещи, гръбначни и живораждащи, с по едно дете. И двете са „биологически коректни“ и – още едно сходство – са на ръба на оцеляването заради тоталитарната диктатура, установена от човека над природата. Но това е друга тема. Ще добавим, че някога китът е бил четирикрак, че краката на слона и плавниците на кита даряват почитателите на хубавата храна с мигове на незабравимо удоволствие – и ето, тяхната тъждественост изглежда пълна.

Значи ли това, че не можем да ги различим един от друг? Казано честно, кой би повярвал на подобни приказки? Точно тук му е мястото да си спомним за Ален, който препоръчва да мислим по-малко за сходствата и повече за различията, отчитайки – уточняваше той, – че нашите истини са единствено имащи видимост допускания, основани на усещания. Наистина между слона и кита съществуват колкото искате различия, точно както и между двата „тоталитаризма“, и в очите на един историк тези различия са също толкова мно-

гобройни и не по-малко значими, колкото сходствата. Тук ще се ограничим до споменаването на някои от най-отличителните от тях, започвайки с условията, в които са възникнали и дошли на власт тези две сили.

Както е известно, Хитлер взе властта в страна, победена в Първата световна война и, в определен смисъл, жертва на Версайския договор. При това Германия не преживя на собствената си територия (за разлика от Франция и Русия например) ужасите на войната, нейните икономика и общество пострадаха сравнително малко. Именно мнозинството германци от различни социални слоеве – от елитите до широките народни маси, – подтиквани от чувството за национална обида, от духа на реванш или от националистически амбиции, демонстрираха нещо като „морален банкрут“ [4] и доведоха на власт Хитлер, както и неговата партия, създадена от и служеща на своя лидер.

Нищо подобно не се случи в Русия, където Първата световна война и Гражданската война унищожиха голяма част от елита и от образованите прослойки и раздробиха гражданското общество, намиращо се в стадий на формиране през последните десетилетия на царизма. Тук не говорим за изгонването на цвета на руската интелигенция и за принудително прокудените по разпореждане на Ленин, Троцки и други членове на Политбюро през април 1922 г. на т.нар. Философски параход [5]. Заради това кръвопускане обществото се оказа отхвърлено няколко десетилетия назад. Загубата на най-просветената му част без съмнение изигра роля за победата на болшевишката партия, призовала Сталин да я оглави. Самата партия ни най-малко не беше негово творение. Очевидно е, че издигането и всевластието на генералния ѝ секретар бяха най-малкото облекчени от изчезването на всички, които можеха да му се противопоставят отвън и да предпазят страната от крайностите на Сталиновата политика. Интелектуалните и моралните (а не само социалните) съпротивителни сили на страната – имунната система на обществото срещу абсолютизма – се оказаха отслабени в далеч по-голяма степен отколкото в Германия. Липсата на противовес не можеше да не се отрази на характера на режима.

Едва ли можем да се позоваваме, както понякога се прави, на капиталистическия режим на Германия и на съветския „държавен капитализъм“, когато твърдим, че между двата режима има сходство. Хитлер и нацистката партия не причиниха никаква вреда на капиталистическия строй и на тежката буржоазия в своята страна. Тя преживя Първата световна война, а някои от представителите ѝ (при това в никакъв случай небеизвестни) дори оказваха финансова поддръжка на нацистката партия както преди 1933 г., така и след това. Що се отнася до държавния капитализъм в СССР, понякога наричан „държавен феодализъм“, той се явяваше капитализъм единствено по име: при отсъствието на каквато и да е свобода за стопанска инициатива, за частни капитали и инвеститори, а също така и за пазар, който поне малко да заслужава да бъде наречен по този начин, съветската икономика всъщност беше приказка, ръководена от централизиран и всемогъщ държавно-партиен апарат, за разлика от германския капитализъм, който преживя и Втората световна война и на който дори не му се наложи да възкръсва от пепелта. Следователно СССР не беше капиталистическа държава, както нацистка Германия не беше социалистическа държава,

и нямаше нищо общо между образования германски буржоа и полуграмотния съветски пролетарий полуселянин.

Но основната разлика между двата режима се коренеше най-вече в идеологията. Известно е, че нацисткият режим утвърждаваше преди всичко превъзходството на предполагаемо чистата германска раса, за която беше необходимо жизнено пространство, съответстващо на нейните амбиции… за сметка на нейните съседи. Взели на въоръжение романтичната теза за оригиналността и особеното призвание на всеки народ и използвайки я за целите на един агресивен национализъм, нацистките идеолози, следвайки Розенберг, възхваляваха особените права на германския народ. Те не само обърнаха гръб на универсализма на Просвещението в името на ирационални ценности като раса и кръв, те отрекоха идеите за равенство и братство, провъзгласени от Френската революция. Тяхното (пан)германско месианство се изля в разделянето на човечеството на две категории: арийска „господарска раса“ и низши „полухора“, чиято съдба е да бъдат поробени или изтребени.

Излишно е да разглеждаме по-подробно тази добре известна идеология, на чието основание, освен всичко друго, бяха унищожени – за щастие само частично – европейските евреи. Но не може да не се отбележи, че претенцията за превъзходство на германската раса заедно с исканията за все по-голямо жизнено пространство придаваха на външната политика на нацистка Германия безспорно настъпателна и дори агресивно-авантюристична насоченост.

В това отношение нямаше нищо общо между Германия и СССР, за което свидетелстваше дори символиката на двете страни. Свастиката, езически знак, възникнал като емблема на космическата стихия, но асоцииран в този контекст с расистките идеи, и имперският орел, заемащ толкова значимо място сред нацистките символи, са напълно противоположни на съветската символика. Достатъчно е да си спомним разположените един срещу друг павилиони на двете страни на Световното изложение през 1937 г. в Париж: от едната страна беше нацисткият орел, стиснал в ноктите си пазената от него свастика, а от другата – добре известната двойка работник и колхозничка (скулптурата на В. И. Мухина), „въоръжена“ единствено със сърп и чук. Още тогава впечатляващото противоборство според мнозина коментатори предвещаваше бъдещ сблъсък.

Сърпът на колхозничката и чукът на работника от каквато и да е гледна точка са несъвместими с всякакъв расизъм – войнствен или някакъв друг. Сами по себе си те олицетворяват мирния труд. В названието „СССР“ също няма никакво етническо или расистко позоваване. Точно обратното – юристите доскоро обичаха да подчертават, че СССР, в чието име няма никакво споменаване на националното като категория, е отворен за целия свят и е готов да приеме всяка страна, пожелала да се присъедини към него. Избирайки името „Съюз на съветските социалистически републики“, страната искаше да построи някаква социалистическа общност, в която (за разлика от доминионите на Британската империя – по природа неравноправна) всички – руснаци, татари, буряти, поволжки немци, евреи, грузинци, чеченци, осетинци, арменци, азербайджанци и други – бяха поне теоретически равни пред закона и в която благодарение на това беше възможно дълго време да се потискат етническите конфликти между

различните националности. Разбира се, теорията и практиката невинаги съвпадаха, уважението към закона не беше основно качество на Сталинския режим, обаче символът си остава символ – с целия си емоционален заряд, въплътен в така прогласените принципи.

Възможно е някои предубедени умове да предявят симетрично обвинение в социален и дори в идеологически расизъм към режима на Сталин. Да, претенцията за установяване на „диктатура на пролетариата", ликвидацията на кулачеството „като класа", унищожението на всички противници на социализма в неговата Сталинова версия изглежда в някаква степен дават основания за обвинения в расизъм най-малкото в един преносен смисъл. Но този паралел всъщност не отразява характера на Сталинския режим.

Извън всякакво съмнение режимът на Сталин, поставил си за цел установяването на социализма в СССР, беше режим на принуда, неговата т.нар. волунтаристична политика се състоеше в това човекът да служи на социализма вместо социализмът да служи на човека. Въпреки това съветският режим, включително и Сталинският, си оставаше социалистически. Дори изкривената от Сталин и неговите съратници социалистическа идея, която лежеше в основата на многонационалния режим, както и доктрината за класовата борба няма как да бъдат отъждествени с каквато и да е форма на расизъм.

Независимо от окраската си, социалистите на XIX в., поставили си за цел премахването на всяка форма на експлоатация, единодушно виждаха в социализма идеология на колективно и индивидуално освобождение. Утопична или не, идеята за социална (и икономическа) еманципация, най-малкото колективна, въпреки всичко оставаше характерна за социализма дори през Сталинския период, оказвайки сплотяващо и идеологически циментиращо въздействие. Единствено това обяснява международното влияние на СССР през 30-те и 40-те, както и през 50-те и 60-те години на XX в., когато Сталин и неговият режим бяха възпявани от безкрайно много представители на чуждестранната интелигенция, също както правеха философите на Просвещението по адрес на Екатерина Велика, виждайки в нея „северна Семирамида" независимо от наличието на крепостно право и социален гнет по време на нейното управление. Както можем да говорим за „руски мираж", характерен за Франция през XVIII в., пред който не устояха много френски философи, така можем да говорим и за „съветски мираж" сред френската интелигенция, която виждаше своя дълг в антифашизма и не устоя пред фантома на просветената диктатура на Сталин „с приветлива усмивка".

Все едно дали са били „приятели на СССР", или не, работниците, профсъюзните деятели, писателите и мнозина други – всички тези „революционери по призвание" бяха убедени, че пред лицето на расистка и антисемитска Германия СССР олицетворява дружбата и равенството между народите, а и произтичащата от тези принципи воля за мир. Всички тези „хора на добрата воля", които съзнателно или неволно се оставиха да бъдат подлъгани и които бяха известни под името „прогресивно човечество", смятаха съветската пропаганда за вярна и се самоуверяваха, че социализмът, дори Сталинският, не може да предаде нито своя изначален дух на братство, нито своята привързаност към

служенето на човека и на човечеството като цяло. Нека не забравяме, че по време на Гражданската война в Испания СССР беше смятан за главна опора в борбата срещу фашизма. Дори хора като Бердяев през 30-те се замисляха за съотношението между истинско и фалшиво в комунизма, все едно Сталински или някакъв друг. С други думи, „родината на социализма“ по това време, в разгара на световната криза, изглеждаше като лаборатория на бъдещето.

Средствата, използвани от Хитлер и от Сталин, могат да изглеждат в определена степен сходни, но техните цели бяха напълно противоположни. Нещо повече, средствата за унищожение и принуда съответстваха напълно на нацистката идеология и в същото време се оказваха изкривяване на идеите на социализма, отричане от тях. В този контекст отъждествяването на „диктатурата на пролетариата“ и на борбата на Сталин за „построяване на социализма“ с каквато и да е форма на идеологически или социален расизъм е софизъм и всъщност е лъжа.

За да се убедим в това, е достатъчно да посочим свидетелството на един бивш противник на франкизма, комунист и участник в Съпротивата, „преквалифицирал“ се във Френската академия, който наскоро каза по радиото, че и днес може да се подаде ръка на бивш комунист, дори на сталинист, докато на бивш нацист може единствено да обърнеш гръб – тъй като първият само е бъркал, а вторият е престъпник. Сътрудничеството с нацистка Германия според него е било престъпление срещу човечеството, докато сталинистите са ставали сталинисти или от опиянение, или от недомислие… Признаваме, че този човек поне не премълчава миналото си и не се опитва като много други да го компенсира с нарочен антисталинизъм.

Необходимо ли е да напомняме, че пролетариите според учението и практиката на Съветския съюз никога не са били отъждествявани с „раса“? Отхвърляйки капиталистическите правила на играта и призовавайки експлоатираните „от всички страни“ да вземат съдбата си в свои ръце, да станат творци на собствената си история вместо да бъдат неин обект, тези пролетарии според марксистите изпреварваха бъдещето, освободило се най-накрая от гнета и способно да използва природата за благото на всички хора. Предвестник на безкласовото човечество, достигнало до помирение със самото себе си, в което се състоеше неговата всеобща мисия, пролетарият въплъщаваше предполагаемия „смисъл на Историята“, в чийто главен субект той се превръщаше. Действителността жестоко опроверга тези най-прекрасни предвиждания – но това не променя нищо във факта, че чистокръвните арийски свръхчовеци, обути в ботуши и с каски на главите, по никакъв начин не могат да се отъждествяват с „пролетариите от всички страни“, чиято задача по дефиниция беше да преодолеят социалните и националните антагонизми в собствените си страни и с това да намалят безредието в света.

По същия начин не можем да отъждествяваме нацистката партия и нейната пропагандна държава с комунистическата партия и с „диктатурата на пролетариата“. Във време, когато Хитлер и нацистката пропаганда полагаха неистови усилия да вкарат страната в руслото на агресивна политика и мобилизираха силите на обществото за непрекъснато разширение на жизненото пространство на Третия райх, комунистическата партия поставяше напълно различна задача:

трудовите маси (т.е. мнозинството от населението) да се привлекат към строителството на собственото си бъдеще и към управлението на държавата си, поне докато тя не започне да „отмира“… Казано по друг начин – да се вкарат народните маси в Историята и да се позволи на руския народ да заяви пред света това „ново слово“, за чийто носител той отдавна е бил смятан от всички революционери. Разбира се, всеки е свободен да отхвърли подобни проекти, смятайки ги за химери или просто за неискрени. Главното обаче остава: по своя характер и дейност двете партии служеха на толкова диаметрално противоположни цели, че да бъдат отъждествени е невъзможно.

Несъпоставимо е и отношението на режимите към закона и насилието. Германия – страна с традиции в римското писмено право и известна с цяла плеяда именити юристи като Савини – един от създателите на историческата школа на правото, имаше всички основания да се гордее със своята богата юридическа култура. Ето защо незаконните присъди, унищожението на политически противници, извънредните трибунали, без въобще да става дума за расовите преследвания, нарушаваха вкоренените правови порядки на страната и предизвикваха правовото съзнание на населението. В Русия, която отдавна се основава върху началата на неограничената автократична власт, много неща бяха поставени по друг начин: селячеството, съставляващо огромна част от населението на царската империя, до 1917 г. не познаваше друго право освен устния закон и правния обичай, които се сменяха в зависимост от местожителството и от обстоятелствата, докато писменото право във формата на закони винаги закъсняваше. На жителите на тази империя, в която народът дълго време почиташе царя не като източник на правото, а като извор на „справедливост“, не бяха присъщи нито култът към правото, нито неговата фетишизация. За сметка на това „народното чувство за справедливост“ надделяваше над формалното право, което доста често се асоциираше с несправедливостта, формализма и принудата. Юридическите норми ни най-малко не се отличаваха с ненакърнимост, а намесите на правителството под формата на чистки и политически процеси не шокираше никого особено много. Това, което в чужбина би било видяно като явно нарушение на закона, в Русия, където търпимостта или даже „фатализмът“, смиреността пред произвола бяха, така да се каже, естествени, се разглеждаше просто като една от перипетиите на битието и не предизвикваше принципни протести на мига, както се случваше в чужбина.

Следователно насилието, упражнявано от нацистите, и комунистическото насилие въпреки външното си подобие имат различен характер, независимо че и двете не могат да бъдат оправдани. Нацисткото насилие, основано най-вече върху расизма (нека го отбележим още веднъж), беше поставено в услуга на идеята за превъзходство на германската раса и за възхваляване на германския национализъм. Архаично и абсолютно деструктивно, това иманентно присъщо на режима насилие вървеше срещу течението на историята и поради тази причина заслужава двойно осъждане. Що се отнася до комунистическото насилие, то съществуваше в името на прогреса и на една по-висша социална справедливост, чието настъпване революционерите, според собствените си преценки, нетърпеливо „пришпорваха“. В очите на ръководството и на по-голямата част

от населението то беше отговор на реалното насилие от страна на съществуващия ред и – съответно – беше конструктивно действие в крак с хода на историята. Затова, дори да не го оправдаваме, то поне носеше идеята, наченките на бъдещето и на „съзиданието“. Разбира се, нещастните жертви на насилието от двете страни не са били длъжни да виждат разликата, но разлика все пак имаше. Започвайки от 1918 г., съветските ръководители обясняваха и оправдаваха революционното насилие и дори приемаха необходимостта да станат негова жертва, когато се обърнеше срещу самите тях. Следователно в действителност двете форми на насилие имаха различни мотиви, различни цели и между тях не може да се слага знак на равенство.

*

Що се отнася до съветско-германския пакт като доказателство за сходство на двата режима, мотивирани от желанието си да поробят Европа за своя собствена изгода, и този довод не издържа проверката на обективния анализ. Както единодушно признават днес германците, нацизмът е бил пропит от желанието да разшири своето жизнено пространство върху цяла Европа, Хитлер е провеждал авантюристична агресивна политика ту блъфирайки, ту хвърляйки се в рискувани операции, а нейните успехи са карали немските генерали да мълчат, в резултат на което фюрерът е загубил всякакво чувство за мярка. В сравнение с него Сталин, чиято политика – построяването на социализма в една отделна страна – е носила основно отбранителен характер, изглежда по-скоро прагматик и реалист, който не желае да поема неразумен риск, дори използвайки „маската на Коминтерна“ [6]. Сключването през август 1939 г. на съветско-германския пакт, който развърза ръцете на Хитлер на запад и окончателно постави кръст на Версайския договор, говори за желанието на Сталин да спечели време с надеждата, че двете воюващи „империалистически“ страни ще се изтощят взаимно [7].

Според мнението на западни коментатори, този пакт е образец на цинизъм и макиавелизъм. Но в определен смисъл той е бил само отговор към западните държави, които постъпиха по същия начин при сговора си с Хитлер в момента на аншлуса на Австрия и на Мюнхенското съглашение, превърнало се в очите на хора като Ромен Ролан в истински „дипломатически Седан“. Западните държави се опитваха да обърнат хитлеристкия експанзионизъм на изток. Не само Сталин водеше двойна игра: британските дипломати в предвоенните години очевидно не се гнусяха да търсят пътища за сближаване с Хитлер, стремейки се да насочат амбициите му към СССР с помощта на политиката на „умиротворяване“. Така или иначе, подписаният зад гърба на англо-френските преговарящи пакт предизвика всеобщо удивление: тогава той беше сметнат за противоестествен, никой тогава не смесваше агресивния режим на Хитлер с режима на „гениалния баща на народите“, чиято късогледа стратегия изглеждаше в същността си отбранителна и произлизаща от обстоятелствата [8].

Наистина никой по това време не знаеше за подписания през септември 1939 г. секретен протокол, според който Съветският съюз можеше да анексира прибалтийските страни и цяло парче от източна Полша, които още през 1917 г. влизаха във вече бившата царска империя. Тази анексия обаче не попречи на Ан-

глия, а след нея и на САЩ да предложат съюз на СССР, когато на територията му вече бяха нахлули хитлеристките войски. По това време те ни най-малко не приравняваха Съветския съюз с нацистка Германия, дори и двете страни да са имали своите задни мисли. Въпреки това агресията срещу Полша и прибалтийските страни имаше своите последствия и заедно с Катин и много други случаи на унищожение на хора послужи като основание по-късно, след войната, за представянето на СССР като окупационна сила, стремяща се към господство чрез насилие и концентрационни лагери, точно както е правила по-рано Германия. Всичко това е вярно само отчасти, тъй като СССР влезе в Централна Европа в съответствие с договореностите, подписани в Техеран и Ялта, и изтощен от войната, разглеждаше този регион не като база за агресия, а по-скоро като рубеж за отбрана, позволяващ му да разкъса капиталистическото обкръжение.

Разривът с Титова Югославия обаче, както и събитията от 1956 г. (усмиряването на Полша и трагедията в Будапеща) и накрая „пражкият преврат" от 1968 г. способстваха за формирането на концепцията за сталинисткия и постсталинисткия империализъм, който просто бил поел щафетата от Хитлер. В действителност контролът над страните с народна демокрация беше не предимство, а тормоз: Желязната завеса беше своего рода една линия „Мажино" и пречеше на СССР и на КПСС да еволюират и да се избавят от сталинизма, който запазваше своето влияние както в СССР, така и в страните сателити, съхранявайки единството на социалистическия лагер и общото стратегическо равновесие. Както показаха последвалите събития, да се либерализира режимът след смъртта на Сталин всъщност беше трудно, ако не се дадеше независимост на народните демокрации. Тези два фактора бяха тясно свързани – смекчаването на режима и модернизацията на страната, обречена да се вари в собствен марксистки сос, се оказаха взаимно блокирани.

Едва след възстановяването на гражданското общество в съчетание с икономическото и интелектуалното развитие на страната стана възможно да бъде свален съветският режим, който не успя да се освободи навреме от сталинистките методи. Въпреки предсказанията на повечето западни анализатори, руският народ сам, без намеса отвън и без кръв погреба вече издъхващия режим, престанал да олицетворява в неговите очи прогреса.

И накрая едно последно различие: трудно е да си представим по-голям контраст от контраста между самоубийството на Хитлер в неговия бункер, станало под вагнеровския грохот на съветската артилерия и залповете на съветските катюши, след като докара немския народ до катастрофа, и погребението на бащата на Победата, Сталин, оплакван от целия или почти целия Съветски съюз. В траур бяха и страните с народна демокрация, и не само те [9]. И още нещо: докато краят на Хитлер сложи и край на нацизма, престижът на сталинизма наджива своя създател с много десетилетия – неговата агония продължи почти половин век…

*

Тук ще се ограничим с този кратък обзор, от който става ясно, че двата режима, независимо от формалните си сходства, в действителност се различават

в главното и затова не може да бъдат отъждествявани. Как тогава да обясним устойчивостта и разпространението на концепцията, поставяща на една плоскост – въпреки историческата обективност – хитлеризма (нацизма) и сталинизма? Това е основополагащ и труден въпрос и той няма лесен отговор. За да бъде даден такъв отговор, трябва да разкрием задните мисли и недомлъвките, да чуем неказаното на глас, да проникнем в скритите намерения, т.е. да формулираме хипотези и да предложим интерпретации, рискувайки по този начин да припишем на тъждествеността по-голям смисъл, отколкото в действителност има. Тъй като едно такова приравняване, което не се свежда до проста безпристрастна констатация, съвсем не е безкористно, тази тъждественост ни дава възможност да си се представим в един ласкателен свят и да получим усещане за чиста съвест, очерняйки и стривайки на прах противника си. Това означава, че концепцията за тъждественост на двата режима може да има различни интерпретации, при това не само взаимноизключващи се.

Веднага ще отбележим, че сталинизмът е този, който бива отъждествяван с хитлеризма, а не обратното. Ясно е, че това едностранно сравнение има за цел да прехвърли върху Сталин и неговия режим всички гнусотии, свързани с нацисткия режим и получили единодушно осъждане. Подобно сравнение изразява не някаква историческа истина, а безапелационна полемична присъда, зад която се крият политически съображения.

В действителност целта на тези автори очевидно е да прогонят самия призрак на марксизма и на класовата борба, да лишат сталинизма, а заедно с него и „комунизма“, от всякакво оправдание, да лишат от легитимност целия опит, през който премина СССР, и окончателно да затвърдят по този начин победата на западната политическа парламентарна демокрация – която единствено се смята за легитимна.

Освен това едва ли има съмнения, че тази редуцирана формулировка, демонизираща сталинизма, е призвана да свали от Запада вината за собствените му грешки, за съглашателството му със сталинизма в периода на нарастване на неговата мощ – защото култът към Сталин зарази не само СССР и страните с народна демокрация. Нека си спомним възхвалите и панегириците, с които през 30-те и още повече през 50-те и 60-те години (до появата на съкрушителните доказателства на Солженицин) го засипваха не само ревностните комунисти, но и всички, които по това време се смятаха за поддръжници на прогреса, за антифашисти и леви интелектуалци, които бързаха към Кремъл да отдадат чест на „бащата на народите“, без дори да си помислят да го отъждествяват с Хитлер.

Съветските дисиденти през 70-те и 80-те години имаха своите основания да смятат, че западните протести понякога принуждават съветските ръководители да направят отстъпки. Но Западът, на който беше присъщо почти мистичното обожествяване на Сталин, помогна в далеч по-голяма степен за признаването и легитимацията на Сталинския режим. Европа не беше просто пасивен наблюдател. А митът за тъждествеността на сталинизма и хитлеризма, вместо да показва и нашето съучастие, сваля от нас всяка вина и ни дава възможност да прехвърлим греховете си върху плещите на съветските хора, които с помощ-

та и на нашите дитирамби биваха стягани от Сталин в менгемето на неговата диктатура.

По същия начин шумното осъждане, впрочем до голяма степен оправдано, на съветско-германския пакт ни позволява да минимизираме собствената си отговорност за подялбата на Европа след подписаните в Ялта споразумения. В този черноморски курорт, толкова обичан от Александър II, трите победителя във войната – като властелини и съвсем любовнически – разделиха Европа помежду си по един недемократичен начин и в нарушение на Атлантическата харта, като така решиха съдбата на европейските народи [10]. Сталин, имащ към този момент най-силни позиции, получи картбланш за създаване на своя зона на влияние чрез т.нар. народни демокрации – точно това, което той искаше. Красноречива е съдбата на прибалтийските страни: дадени през есента на 1939 г. от Хитлер на СССР като обезщетение, те отново бяха дадени на СССР като компенсация. Съобразявайки се именно с Ялтенската подялба, Западът не си позволи да се намеси, когато през 1956 г. избухна въстание в Будапеща, и през 1968 г. – в Прага.

При такива условия да се говори, че Европа била „похитена", не е нещо друго, а явно преувеличение [11], продукт на Студената война. Но подобна реторическа формулировка, която игнорира съучастието на цели части от населението на съответните страни, дава възможност да се ретушира историята за собствена изгода. Основното е, че тя позволява да се сведе до минимум и дори напълно да се изтрие отговорността на Рузвелт и Чърчил за разкола на Европа и тази отговорност да се прехвърли изцяло върху Сталин и неговия режим, като те се представят за двойници на хитлеризма, независимо че той не е споделял нито доктрината, нито целите на нацизма. Всъщност Ялтенските споразумения, сключени през февруари 1945 г. – 6 месеца преди Хирошима и капитулацията на Япония, съответстваха на съотношението на силите, отчитайки водещата роля на „героичната Червена армия" в освобождаването на Европа от нацисткия гнет, както и нечовешките усилия на съветския народ и понесените от него несметни жертви [12]. Освен това сърдечното съглашение в Ялта си поставяше за цел да си осигури помощта на „чичо Йосиф" във войната с Япония – война, която изискваше все повече човешки жертви с приближаването си към Японския архипелаг.

В един по-общ смисъл модата за тенденциозно уподобяване на хитлеристкия и сталинисткия режим беше средство Западът да си разчисти сметките за Студената война и да вземе реванш за дългите години на страх от сталинисткия и постсталинисткия СССР, както и за политическото съперничество, в което се намираше от момента на основаването на СССР. Днес, когато страницата с Ялта е вече обърната, обвинителната формулировка, отъждествяваща двата режима, позволява Русия да бъде лишена от моралното предимство в резултат от победата си над бившия си съюзник (и „съучастник"), както и от статута си на велика сила, който бива представян като незаслужен.

Тази теза е изгодна и от гледна точка на други цели: опозоряването на Сталинския режим и на целия съветски опит означава в крайна сметка (независимо от желанието ни) да бъде установено наблюдение върху постсъветска Ру-

сия, която несъмнено е наследник на Сталинския СССР, но която със собствени сили се освободи от сталинизма въпреки всички официални и неофициални прогнози. Русия е постоянно подозирана, спрямо нея винаги съществува презумпцията за вина в тоталитаризъм и за да изкупи тази вина, тя е длъжна да допусне всякаква намеса отвън, както се и случи през 90-те години, когато тя нямаше нито възможност, нито право да се съпротивлява.

Въпреки че не формулата за тъждествеността на двата режима породи злоупотребите на Елциновата епоха, тя несъмнено спомогна за прикриването им: разграбването на националните богатства в полза на олигарсите и други авантюристи, баснословната корумпираност на президентското „семейство", бързащо най-вече да скрие плячката си в западни банки, които естествено бяха „в час" със случващото се, разрастването на мафията, обедняването на мнозинството от населението, особено на пенсионерите, свръхсмъртността, съпоставима със смъртността по време на колективизацията и/или сталинските чистки. Отговорът към тези, които се опитваха да се противопоставят на това насилие над руския народ, беше готов: „Защо плачете? Това е цената, която трябва да платите, за да преодолеете Сталинското наследство и за да построите демокрацията? Кога ще бъде написана „Черната книга" на демократизацията, станала синоним на разрушаването на социалните завоевания, на стремителното обедняване, на деморализацията и социалния регрес на мнозинството от населението? Форсираната демократизация, създала крещящ разрив между обикновените хора и новите руски милиардери, най-вероятно далеч повече е подкопала формирането на гражданското общество (започнало да се формира по-рано), отколкото е способствала за самия процес на демократизиране.

Аналогично на отъждествяването на сталинизма с хитлеризма демократичният идеал скрива немалко други съображения. Тази полемична амалгама не само смалява основната роля на СССР в разгрома на нацизма и го лишава от лаврите на победител, тя спомогна за приемането в НАТО върху напълно законни основания на бивши съветски републики и бивши народни демокрации, а по-късно и за приемането им в Европейския съюз с цел да ги предпази от настъплението на сталинското минало. Нещо повече, вкарването в Русия на вносна форма на демокрация, предназначена да изхвърли сталинизма на бунището на историята, позволи Русия да бъде изтикана безцеремонно в периферията на Европа, да бъде обкръжена и разчленена на части и създаде на територията на бившата руска Азия коридор за босовете на петролния бизнес, които по традиция малко се интересуват от правилата на демокрацията, но са особено чувствителни към собствените си интереси. Като резултат, гражданите на новите мюсюлмански републики вероятно „попаднаха от трън, та на глог". Но десталинизацията задължава, а нефтът, както и парите, не мирише.

По ирония на историята, както често се случва, бившите съюзници на СССР осъществиха с помощта на отъждествяването на двата режима амбициозната политическа цел на Хитлер – „еврейско-болшевишкият" СССР да бъде изхвърлен в покрайнините на Европа и да бъде разделен на части, само че този път жертва не се оказа СССР, а Русия, самостоятелно освободила се от клещите на сталинизма.

Както виждаме, това отъждествяване дава възможност да се анатемоса цялото съветско минало: над него виси сянката на Сталин, следователно от него не трябва да остане и една страница. Както Западна Германия се покая след 1945 г., отказвайки се от нацистото си минало и присъединявайки се към демократичния модел на своите победители, така и Съветска Русия изглежда е длъжна да се реабилитира, отхвърляйки на свой ред собственото си минало и собствените си национални ценности, за да се приобщи към парламентарната представителна демокрация от западен образец – демокрация, която традиционно е повече политическа, отколкото социална. Според тази логика конвулсиите на демократизацията в Русия трябва да се обясняват с „остатъците" на Сталинското наследство, които пречат на хармоничния преход към правова държава и демокрация. Казано накратко, десталинизацията ще приключи в деня, когато Русия окончателно ще се покае и ще приеме западните демократични ценности, които биват представяни за универсални и единствено верни и триумфът на които наскоро даже беше приет (както някога комунизмът) за край на историята.

Зад твърдението „сталинизмът е сходен или еквивалентен с нацизма" прозира своего рода демократичен Свещен съюз, притежаващ уникална демократична истина и по тази причина упълномощен да изключва от общността на европейските народи непокорните държави, които не уважават ценностите му. По същия начин някога СССР провъзгласяваше своя модел на социализъм за единствено правилен и на това основание имаше правото на „социалистическа намеса" и оправдаваше теорията за „ограничения суверенитет". Всички форми на легитимност днес се сменят от демократичната легитимност (или от смятаната за такава). Всеки опит да се избяга от западния демократичен път, който е единствено легитимен, е обречен да бъде определен за нацистки или сталинистки тоталитаризъм или даже за „нацизмо-ислямизъм". Понятието „сталинизъм", което се размахва като плашило, се превръща в средство за масово сплашване. То се използва, за да се забрани самата идея за революция, все едно социалистическа или несоциалистическа, както и за да се забранят каквито и да е други утопии.

Нека се опитаме да издигнем дискусията на по-високо ниво: днес всички знаят, че икономиката, политическите институции, както и социалните и дори етичните ценности често служат на реалните класови интереси, макар че понякога това не е осъзнато от самите носители на тези интереси и следователно не могат да се представят като абсолютни. По един любопитен начин нещата с нашите демократични ценности стоят различно: всички биват поканени да се присъединят към Демократичния интернационал, чиято задача е да осигури върховенството на законите (или диктатурата) на пазара, на духа на личната инициатива и на нагона към печалба, както и господството на съдиите, чиято мисия е да бъдат арбитри в политическите конфликти и да поддържат установения ред.

След като е невъзможно Сталин да бъде арестуван, за да застане пред извънреден международен съд за престъпления срещу човечеството, то е възможно със задна дата неговият режим да бъде осъден в името на правата на човека и на правовата държава, макар Сталин (и Хитлер) да не са единствените

нарушители на тези принципи, ако си спомним например за колониалните империи. По този начин, като се подчертава тъждествеността на двата режима и се оставят в сянка различията, Русия в крайна сметка е призвана да се отрече не само от сталинизма, но и от цял пласт от собствената си история и от собствените си национални ценности, тъй като сталинизмът, независимо какво определение ще му дадем, не беше външен феномен, натрапен на една пасивна и беззащитна Русия, а беше донякъде наследник на дореволюционна Русия, която беше селска, йерархична, авторитарна и където идеологическата (православието) и политическата власт вървяха ръка за ръка.

По този начин измамното отъждествяване на двата режима задрасква страници от действителността и представлява политическа оценка, дадена от името на обвинителна и предвзета история. Това е пропагандно оръжие, пренесено в областта на историята, при това история, пренаписана от победителите, които по правило крещят: „Горко на победените!“.

Но историята не може, оставайки вярна на себе си, да се превръща в съд, а достойният за подобно име историк – в съдия. И наистина, върху кое право и върху какъв набор от закони би могъл да стъпи той, ако всеки историк трябва да съди единствено от гледна точка на собствените си ценности и на настоящите си концепции, които по определение са преходни? Пред такава предвзета история следва да се предпочете една критична история и именно на нея да се даде думата. А дълг на професионалните историци е да напомнят освен всичко друго и че ролята на държавата може да е благотворна, че човекът и трудът не са единствено стока и че демократизацията по внесен отвън образец може да донесе не по-малки беди от бедите, които всъщност се опитва да отстрани. Казано накратко – нито една страна не може да проектира и да построи своето бъдеще, ако обръща гръб на своето минало и ако се отрича от своите корени.

Тези, които застават на страната на критическата история, са длъжни да напомнят, че никога и нищо не може да бъде окончателно завоювано, че не съществува съвършен режим, който да има основанията да настоява да бъде безусловно възприет от всички. Дори най-прекрасните идеали при определени обстоятелства могат да се изродят в собствената си противоположност, ако е забранено да бъдат критикувани и оспорвани. Единствено критикувайки и оспорвайки ги можем да не допускаме в името на търпимостта да отхвърлят, в името на свободата – да потискат, а в името на равенството – да дискриминират, както за съжаление многократно се е случвало по света в продължение на двестата години, които ни делят от Френската революция.

*

Така доведената до крайност формулировка, злоупотребяваща с отъждествяване на нацисткия и сталинския режим, не трябва да ни вкарва в заблуда: тя е пропагандно оръжие, получило разпространение в годините на Студената война, когато директен военен сблъсък щеше да бъде самоубийствен. Тази формула беше предназначена най-вече – според препоръките на Клаузевиц – да дестабилизира противника и едновременно с това да служи като апология на западните демокрации.

Каквато и доза истина, привидна или реална, да съдържа тази опростена формула, тя преднамерено скрива истинската природа на всеки от двата режима, а като следствие от това лъжата, породена от премълчаването, се издига в ранг на официална истина. Знакът за равенство между ретроградната расистка идеология и „прогресистката" доктрина за освобождение, изкривена в хода на нейната реализация, по парадоксален начин реабилитира частично Хитлер и неговия режим [13], чиито лагери, в които се извършваше Холокостът, ни най-малко не бяха просто вариант на ГУЛАГ, и внася още по-голямо объркване в наистина необходимото разбиране на историята на сталинизма. Дори ако повярно съдим всеки режим според неговите действия, а не според намеренията му, въпросните намерения не могат да бъдат игнорирани напълно, тъй като и те характеризират неговата същност. Това се отнася и за нашите западни демокрации, които преуспяват в изкуството да приспособяват принципите и „да оправдават злото с чистотата на помислите".

Категорични противници на хитлеристкия режим, съветските и още повече руските хора въобще не заслужават същото безчестие, което лежи върху нацизма. А съжаленията, че няма как да се направи нов Нюрнбергски процес за съветските ръководители, се превръщат в игра на думи. Всъщност тази обвинителна формулировка заменя един такъв процес, а обвинението дори не може да се оспорва и на защитата не се дава думата.

Твърди се, че в навечерието на обединението на Германия през 1989 г. Горбачов казал на германския канцлер: „Ще ви направим лоша услуга, като ви лишим от постоянен враг." Думите му бяха обяснявани с непомерния оптимизъм, тъй като старите антисъветски и русофобски рефлекси ни най-малко не изчезнаха с разпадането на СССР. От тази гледна точка донякъде беше прав бившият дисидент Александър Зиновиев, който преди 10 години в статията си „Защо се връщам в Русия?" написа, че Западът всъщност се стреми единствено „да постави Русия на колене", да я превърне в колония, да възпрепятства всеки „опит за съпротива" от страна на народа ѝ, защитаващ националните си ценности. Всичко това е написано от позиция, издържала всички изпитания на демократичната „безупречност".

А какво би казал той днес, когато Русия постоянно е подозирана в лоши намерения? Както е известно, Европейският съюз беше създаден благодарение на примирението между бившите врагове, но по ирония на съдбата страните, влезли в него последни, донесоха чувството на обида, което, макар и обяснимо, култивира в Съюза антируски дух на реванш, един дух, който е ненавременен и – по-лошо – който е заразителен. Няма как, ако имаме съвест, да държим един „проклет германо-съветски пакт" отговорен за започването през 1939 г. на война, за която се готвеха всички. Няма как да приравняваме съветския контрол към „жестоката окупация на другата тоталитарна империя" [14] или да сравняваме ръководителите на бившите съветски републики и на народните демокрации с обикновени колаборационисти, превърнати във врагове в собствените им страни. Нима можеше да се очаква, че НАТО ще започне да помага за възстановяването на бившето полско-литовско кралство върху пространството от Балтийско до Черно море (понякога наричано и „демократично

море“), включвайки в това пространство по възможност Белорусия и Украйна? Или че Европа ще наложи на Русия карантина по настояване на бившите ѝ сателити, прегърнали демократичната вяра?

Русия се намира под постоянно подозрение. Сега я обвиняват, че заплашва „енергийната сигурност на Европа“. Причината е, че е попречила на плановете за чуждестранно придобиване на по-голямата част от собствените ѝ нефтени залежи (чрез ЮКОС). Добродетелните учители по демокрация дори изразяват съжаления по повод „отклоненията“ на руското правителство, впрочем не по-малко демократично от много други, „от фундаменталните демократични ценности на европейската общност“ (които са негово кредо) и заради това се отказват от „прегръдка с Путин“ [15].

Не е странно, че в обстановката на подобен натиск вторият по важност човек в Кремъл говори за „пета колона“, поддържана от „външни врагове“, желаещи да „унищожат Русия“ [16]. Много негови съграждани споделят подобно мнение.

Наистина след като отъждествяването на хитлеризма със сталинизма спомогна за дискредитацията и разпадането на СССР, тази трактовка съпровожда разговорите за нашите „фундаментални демократични ценности“ (без които няма спасение), чиито цели почти не се крият: да натрапим на Русия нашата концепция за демокрация, за да не допускаме връщането ѝ към „тоталитаризма“. При това се забравя, че нито Русия, нито руснаците искат да се трансформират в демокрация от западен образец и да изхвърлят зад борда своята култура и национални ценности – ценностите на социална, егалитарна и солидарна демокрация, впрочем повече теоретични, отколкото реални, че те разглеждат нашата либерално-индивидуалистична и при това неравноправна, плутократична и меркантилна демокрация не по-малко критично, отколкото ние разглеждаме руската действителност. Колкото и да се засягат самопровъзгласилите се демократизатори, право на самата Русия е да избере съответен на хилядолетната си история и на собствените си интереси демократичен режим, без да се подчинява на никаква външна намеса от страна на днешните кръстоносци. Едва ли имаме право насила да ѝ натрапваме нашия демократически модел или да надзираваме руснаците заради тяхната предполагаема склонност към тоталитаризъм.

Вместо да провокираме в началото на третото хилядолетие нов разкол, този път не религиозен, а демократичен, е по-разумно да признаем, че идеална демокрация не съществува, че има толкова „демокрации“, колко народи и страни със собствена история и култура. Демокрацията в зависимост от различните обстоятелства може да бъде социална или либерална, парламентарна или президентска, индивидуалистична или асоциативна, основана на конкурентността или на преразпределението, ориентирана към масова култура или към просвещение, светска или опираща се на религиозни ценности, егалитарна или комунитарна, монархическа или републиканска, етатистка или децентрализирана, пряка или представителна, плуралистична или авторитарна, буржоазна или народна, консервативна или прогресистка, синдикална или акционерна, съвременна или корпоративна, толерантна или поставяща на първо място об-

ществената сигурност, миролюбива или агресивна, органична или привнесена отвън, затворена или прозрачна и т.н. Възможна е демокрация на мненията и демокрация на неучастието, демокрация на одобрението и демокрация на участието, а в по-общ смисъл демокрация, която е формална, и демокрация, която е работеща. А също така – демокрация като спектакъл, демокрация, основана на допитванията, демокрация, която е състрадателна, демокрация, която е фиктивна, демокрация, която конфискува, или демокрация, която е корумпирана – невъзможно е да изброим всички варианти на тази парадигма, всякакви комбинации могат да имат своето място и нито една от тях не бива да бъде смятана за единствено правилен модел на демокрация, тъй като не трябва да се отрича ползотворното съчетание на различни принципи.

Да се отъждествят хитлеризмът и сталинизмът, като се анатемосат, и ритуално да се натъртва върху „демокрация“ в единствено число в същото време, когато този термин има най-разнообразно (включително и противоположно) съдържание, означава да се игнорира сложността на света (съзнателно?), да се крием от нея зад демократически език брадва. Като че ли демокрацията по дефиниция не се нуждае от усъвършенстване и от постоянни преобразувания. Нека не бъркаме напредването на демокрацията със завоюването на нови пазари или стратегически форпостове. Нека не създаваме нова, този път демократична, разновидност на нетърпимостта и тоталитаризма.

Превод: *Иван Динков-младши*

Печата се по: *Coquin Fr.-X. Réflexions sur l'assimilation du stalinisme à l'hitlérisme // Europe, 2006, януари–февруари, с. 283-307.*

БЕЛЕЖКИ

[1] Цит. по: Kristof, K.: Boris I. Nicolaevsky, the Formative Years// Rabinovich. A&J. Revolution and Politics in Russia. Essays in Memory of B. Nicolaevsky.– Indiana University Press, 1972, стр. 27.

[2] Съставена под егидата на Антифашисткия еврейски комитет и под редакцията на И. Еренбург, „Черната книга“ на нацистките зверства е публикувана частично в сп. „Знамя“ (в 1944–1945 г.) и е издадена през 1946 г. по време на Нюрнбергския процес в Йерусалим на идиш и на руски.

[3] Liechtenham Francine-D., Rennes, 1998.

[4] Този израз (moralisches Bankrott) се употребява в днешната германска преса.

[5] „Ние изгонихме тези хора, тъй като нямахме причини да ги разстреляме, но и да ги търпим не можехме“, обяснява Лениновия мотив Троцки през август 1922 г. пред чуждестранни журналисти; Ленин е виждал в тях „разложители на младежта“ и „образовани крепостници“. Вж. например: Главацкий, М. Е. Философский пароход. Екатеринбург, 2002.

[6] Нападението над Финландия в края на ноември 1939 г. в действителност има по-скоро отбранителен, отколкото настъпателен характер: заради защитата на подстъпите към Ленинград е трябвало да се прибегне до военни средства за ректификация на границата, която Финландия в хода на предварителните преговори напълно естествено не приема.

[7] Подобна позиция напомня позицията на бившия министър на вътрешните работи П. Н. Дурново, който навремето съветва Николай II да не се оставя да въвлекат Русия в доста рискована война с имперска Германия. Сталин, въпреки многобройните противоположни твърдения, в действителност се е доверявал малко на своя „съучастник" Хитлер, за което достатъчно красноречиво свидетелства филмът на С. М. Айзенщайн „Александър Невски", сниман през 1938 г. в навечерието на войната под покровителството и с одобрението на Сталин.

[8] Освен това Сталин се е стремил да не позволява на Хитлер да разшири едностранно своята територия и е искал да отмести съветската граница отвъд „линията на Кързън", от която СССР е бил принуден да се откаже през 1921 г.

[9] Ще напомним например, че президентът Венсан Ориол изпраща на М. Шверник (председател на Върховния съвет на СССР) съболезнования от името на Франция: „Огромната роля на вашия знаменит съотечественик в борбата на съюзниците за общата победа […] завинаги ще остане в паметта на хората".

От своя страна, председателят на Националното събрание Едуар Ерио произнася хвалебствена посмъртна реч в чест на маршал Сталин като знак, че френското правителство споделя скръбта на Съветския съюз.

[10] Подписаната (14 август 1941 г.) от Рузвелт и Чърчил на британски крайцер недалеч от Нова земя (оттук и названието) Харта посочва принципите, върху които трябва да стъпи постигането на траен мир, като сред тях се включват правото на народите да избират сами формата на управлението си и отказът от каквито и да е териториални претенции.

[11] Не бива да се забравя, че Румъния (принудена през 1940 г. да отстъпи на СССР Бесарабия) и Унгария, чиито войски се сражават на страната на Вермахта, са били съюзници на хитлеристка Германия, както и България. Отношенията между СССР и „народните демокрации" варират в зависимост от историческото минало на съответните страни и тяхното поведение по време на войната.

[12] Съветските загуби – 25–27 милиона души, т.е. 16% от населението – са несравнимо повече от загубите на американците (0,3%) и англичаните (0,7%), като се включат и доминионите. Загубите на Германия не превишават 10–11% от населението ѝ.

[13] Нека отбележим във връзка с това, че Хърватия преди няколко години отпечата серия марки в чест на своите националисти, сражавали се през Втората световна война с нацистки униформи. Паметници в чест на загинали войници, воювали на страната на Германия, вече се появяват в прибалтийските страни.

[14] Заявление по повод празнуването на 9 май през 2005 г. в Москва, направено от президента на Латвия (В. Вике-Фрайберг) в Рига на 12 януари 2005 г.

[15] Открито писмо до държавните глави и правителствените ръководители на Европейския съюз и НАТО, подписано от политици и други известни личности, начело с Мадлин Олбрайт, препечатано в „Монд" от 23 септември 2004 г.

[16] Интервю на В. Сурков пред „Комсомольская правда", цитирано от Лора Мандвил във „Фигаро", 12 октомври 2004 г.

ПРИМИРИЕ – БЕЗ НАДЕЖДА ЗА МИР

Владимир Трифонов

Владимир Трифонов *– журналист, икономист. Изследва проблеми в областта на геополитиката, икономиката, историята и футурологията. Автор е на публикации по актуални политически и икономически въпроси и е съавтор в научни сборници.*

Примирието между Украйна и Новорусия, подписано на 5 септември в Минск, предизвика повече въпроси, отколкото отговори. Тепърва ще стане ясно дали то реално ще влезе в сила, защото все още няма пълно прекратяване на огъня. Многобройните противоречия в региона и преплитането на глобални и локални интереси сочат, че става дума за временно затишие, преди конфликтът да ескалира с нова сила през есента и зимата. Сраженията в Донбас продължават, макар и в по-скромни мащаби, а те са само най-горещата точка в глобалния сблъсък между САЩ и Русия, който едва ли ще приключи в близките няколко години. Противопоставянето на двете велики сили не може да бъде сравнявано със Студената война, тъй като вече не става дума за шахматна партия, а за по-сложна игра, в която има и трети играч – Китай. Поднебесната империя е желан съюзник за всяка от страните в конфликта, но на този етап е значително по-близо до Русия заради споразуменията между двете страни в сферата на енергетиката и заради стратегията си за изграждане на Новия път на коприната. Русия и Китай са обединени и от предприетия курс към многополюсен свят – напълно неприемлив за Америка, която прави всичко възможно, за да запази своето лидерство.

Противопоставянето се изостри с въвеждането на отраслово икономически санкции от Европейския съюз (ЕС) към Русия в края на юли. Руската федерация (РФ) отвърна няколко дни по-късно, като наложи забрана за вноса на храни и друга земеделска продукция от страните – членки на ЕС. Реакцията ѝ показа, че оттук нататък тя няма да търпи назидателния тон на Запада и ще отстоява своите интереси, прибягвай-

ки до ответни икономически мерки. Целта ѝ е да напомни на европейците колко опасна е провежданата от тях политика на конфронтация. Старият континент е пред избор – ще продължи ли да изпълнява волята на САЩ, дори в собствен ущърб, или ще отхвърли опеката им, избирайки равноправно партньорство с Русия и сътрудничество с другите държави. Засега ЕС строго следва атлантическата линия и не показва желание да спре политиката на санкции и ултиматуми. Заедно със САЩ той открито прикани държави от други континенти да загърбят възможността да пласират свои стоки на мястото на стоките, чийто внос от Европа Русия забрани. Призивите на Запада останаха без резултат. Китай, Турция, страни от Латинска Америка, Азия и Африка проявиха прагматизъм и се възползваха от шанса да спечелят позиции на руския пазар.

САЩ продължават да подклаждат напрежението в Европа с агресивни действия и изявления. НАТО усили военното си присъствие в критична близост до границите на РФ, с което измени баланса на силите в региона. Русия не се поддава на провокациите и използва всеки шанс да инициира приемливо за всички решаване на конфликта. Възможностите ѝ за ответни мерки ще се разширяват с наближаването на зимата, когато Европа ще е още по-зависима от нейните суровини.

Кризата в Украйна е сериозно изпитание и за България. Управляващите трябва добре да обмислят решенията си, съобразявайки се с дългосрочните национални интереси. Антируската реторика на президента Плевнелиев и на министри от кабинета „Близнашки“, участието на български части в учения на НАТО в Западна Украйна, както и скандалната „Визия 2020“ на военното министерство са предпоставки за въвличане на страната във военен конфликт с непредвидими последствия.

САЩ и НАТО затягат обръча около Русия

САЩ строго се придържат към твърд курс срещу Русия и това засяга не само Украйна, но и други точки на противоречия между двете страни. Американците демонстрират неотстъпчивост и липса на готовност за каквото и да е компромисно споразумение с РФ. Те не бързат да се включат директно във въоръжения конфликт, но не е тайна, че бойните действия в Югоизтока започнаха именно след посещението на шефа на ЦРУ Джон Бренън в Киев през април. Многобройни са доказателствата и за помощта, оказвана от американски съветници на Украйна при сблъсъците в Новорусия (1).

Създава се впечатление, че САЩ по-скоро ще разпалят пожара на световна война, отколкото да се съобразят с жизненоважните интереси на Русия. Тя няма как да допусне натовските ракети да бъдат поставени на позиции, от които за няколко минути ще стигнат до Москва, и ще направи всичко възможно да възпрепятства това. Силовият сценарий изглежда има много привърженици във Вашингтон. „Най-важното, което искам да кажа, се съдържа в това, че американското военно превъзходство по отношение на другите държави никога не е било по-значително“, подчерта президентът Барак Обама в своя реч в град Харис, щата Ню Йорк (2). Изявлението е достойно за най-драматичните мигове

на Студената война. Очевидно целта на посланието е да сплаши Русия и да даде увереност на партньорите на САЩ в Централна и Източна Европа, от които се иска готовност да подкрепят Америка в евентуална инвазия на Изток.

Войнственото настроение цари както сред американския политически елит, така и в местните медии. „Ако вярваме, че Украйна някога ще стане член на ЕС и НАТО, ние трябва да сме готови да я въоръжим. Необходимо е да приемем факта, че цената за неограниченото разширение на ЕС и на НАТО на Изток може да бъде война с Русия, която първо ще водим индиректно, а после – непосредствено. Отново възпламенихме най-горещите моменти от Студената война, а сега трябва да се заемем с последствията, стимулирайки демокрацията в Източна Европа", пише авторът на „Ню Йорк таймс" Бен Джуда. „Тази логика изисква да отправим в Киев западни военни съветници, да оказваме на украинците пълна информационна и спътникова подкрепа. Длъжни сме да им доставяме пушки, танкове, безпилотни самолети и медикаменти. Трябва да сме готови дори да пратим натовски войски, ако руските танкове тръгнат към Крим, за да създадат сухопътен мост между полуострова и Южна Русия", допълва анализаторът (3).

Мнението е показателно за нагласите в САЩ относно кризата в Украйна. Друг е въпросът, че последствията от подобни инициативи могат да бъдат катастрофални. Описаният от Бен Джуда курс е абсурден и опасен, защото е в състояние да провокира далеч по-мащабна и разрушителна война. В заплашителен дух е и изявлението на заместник-главнокомандващия на НАТО в Европа британски генерал Ейдриън Брадшоу, че новите сили за бързо реагиране (СБР) на НАТО ще „работят за сдържане" на Русия от агресивни действия срещу страни, членки на Алианса (4).

Тенденцията продължи и на срещата на НАТО в Уелс, състояла се на 4 и 5 септември. „Русия наруши фундаментални положения от споразуменията си с НАТО", заяви генералният секретар на Северноатлантическия алианс Андерс Фог Расмусен на нейното откриване. Датчанинът уточни, че НАТО няма да въоръжава Киев, защото Алиансът не разполага със самостоятелно оръжие – с оръжие разполагат държавите, членуващи в него, и те трябва да се разберат с Украйна по този въпрос на двустранна основа (5). На срещата стана ясно, че САЩ планират усилване на групировката на войските на НАТО в Източна Европа, като прибалтийските републики, Полша и Румъния изразиха съгласие новите сили да се разположат на тяхна територия (6).

Някои руски експерти по национална сигурност отбелязаха, че решението на президента Обама да се изгради база на американските ВВС в Естония (най-вероятно на бившето съветско летище Емари) е поредната изключителна провокация към Русия. Авиобазата е едва на 200 километра от Санкт Петербург, а това означава 15 минути полет със самолет. Само три минути ще делят американските бомбардировачи от постоянното място за дислокация на 76-а Въздушнодесантна дивизия на РФ в Псков, а тя е определяна като ударна сила на руската армия.

Военни специалисти подчертават, че местоположението на това американско съоръжение се превръща в заплаха за руската сигурност, сравнима само с

разполагането на съветски балистични ракети в Куба през 1962 г. Москва едва ли ще остави това без отговор, налице е още една взривоопасна точка в отношенията с Вашингтон.

Расмусен приветства мирното споразумение, подписано между представители на Украйна и Новорусия в Минск на 5 септември, но тази реакция ни най-малко не бива да заблуждава какви са дългосрочните цели на Алианса. Положението на верните на Киев войски бе катастрофално, те очевидно се нуждаеха от временно затишие, за да се консолидират и подготвят за нова офанзива, благодарение на военната помощ на Запада. Показателно е, че беседата на украинския президент Порошенко с представители на НАТО в Уелс продължи повече от час, а първоначално бе предвидено тя да е 30 минути. Паралелно със срещата в Уелс Белият дом разпространи изявление, че лидерите на САЩ, на Франция, на Великобритания и на Германия са „осъдили продължаващото нарушение на суверенитета на Украйна от РФ и са единодушни, че Москва трябва да плати още по-голяма цена за своите действия“ (7).

Разбира се, в Кремъл не могат да приемат спокойно случващото се. „Кризата бе използвана от НАТО не само за да укрепи отношенията си с Украйна, но и за да увеличи силите на Алианса в близост до границата с Русия“, констатира постоянният представител на РФ в НАТО Александър Грушко. „Ако по време на Майдана НАТО призоваваше Украйна да не използва въоръжените сили, а да се води политически диалог, след 21 февруари НАТО застана на страната на режима в Киев и с действията си поощряваше войната му срещу собствения му народ“, поясни Грушко пред „Россия 24“.

В САЩ има и гласове, призоваващи за по-балансирано поведение към Русия, но те се чуват значително по-слабо и по всичко личи, че имат скромно влияние върху фигурите, които вземат решения. „Политиката, провеждана от Вашингтон, способства за сближаването на Москва и Пекин. Американските и европейските съюзници имат избор – те могат да поддържат настоящата линия и още повече да изострят отношенията си с Русия. Така те ще унищожат окончателно Украйна и ще загубят всичко. Другият вариант е да изменят тактиката – да помогнат на Украйна да се превърне в просперираща, но неутрална държава, която няма да е заплаха за Русия и ще позволи на Запада да нормализира отношенията си с Москва“, пише експертът по външна политика и преподавател по политология в Чикаго Джон Миършаймър (8). Той смята, че Западът трябва да спре с цветните революции и социалното инженерство. Миършаймър е уверен, че „Русия е държава, която постепенно губи силите си, а с времето ще става още по-слаба“.

С действията си дотук Америка изглежда близо до постигането на няколко важни стратегически цели:

1. Вбива клин между Русия и ЕС. Има шанс задълго да развали политическите и икономическите отношения между тях.

2. На път е да разкъса хилядолетната връзка между руснаци и украинци – това се вижда от паралелните изявления на Порошенко и Барозу от 30 август. В тях те обявиха, че Русия е преминала точката, от която няма връщане назад.

3. Засилва ролята и влиянието на НАТО. Финландия и Швеция се сближиха с Алианса, предстои построяването на пет негови нови бази в Източна Европа.

4. Притиска икономически ЕС, който търпи сериозни загуби от санкциите си срещу Русия и така ще бъде по-отстъпчив в преговорите за Трансатлантическо партньорство за търговия и инвестиции (ТПТИ).

5. Създава нови заплахи за сигурността на Русия и ново огнище на напрежение до границата ѝ. Това ще я принуди да увеличи средствата, които отделя за отбрана, и високата социална цена вероятно ще увеличи сред населението недоволните от властта.

Може да се обобщи, че САЩ на този етап нямат намерение да се отказват нито от подкрепата си за правителството на Украйна, нито от антируската си реторика и от плановете за по-нататъшно разширение на НАТО на Изток. Всичко това е предпоставка за още по-голямо напрежение в подстъпите към Евразия.

Европа залага на конфронтацията с Русия

Политиката на ЕС по кризата в Украйна се изразява в почти безусловна подкрепа за властите в Киев. Тя е в силно противоречие както с декларираните от него ценности, така и с икономическите интереси на страните членки. Действията на брюкселските бюрократи будят недоумение, критикувани са от редица експерти и предизвикват недоволство у гражданите, принудени да търпят сериозни икономически щети заради американските амбиции за глобална хегемония (9).

Поведението на политиците от Стария континент може да бъде обяснено със силната зависимост от САЩ – наследство от периода на Студената война. „Една действително европейска Европа не съществува като такава. Тя е идея, понятие и цел, но все още не и реалност… Факт е, че Западна Европа, а това в нарастваща степен важи и за Централна Европа, си остава до голяма степен американски протекторат, като съюзните държави пазят спомена за васалите и сателитите от древността", пише Збигнев Бжежински във фундаменталния си труд „Голямата шахматна дъска" (10). В същото изследване той отбелязва, че „Европа служи и като трамплин за нахлуване на демокрацията дълбоко в Евразия. Европейската експанзия на Изток би консолидирала победите на демокрацията от 90-те години" (11).

Мислите на авторитетния американски геополитик са кристално ясни. Стратегията на Вашингтон е последователна и предвидима. Преди две години Хилъри Клинтън декларира, че САЩ с всички сили ще възпрепятстват и интеграцията на постсъветското пространство (12). А през 2009 г. бе даден старт на проекта „Източно партньорство", целящ да улесни интеграционните връзки с ЕС на шест бивши съветски републики (Украйна, Беларус, Молдова, Армения, Азербайджан и Грузия). Очевидно начинанието е с антируска цел, както и организираният от САЩ, сателитите им в ЕС и националистите в Киев преврат през февруари, довел до масов терор, етническо прочистване и опит за геноцид на руското население в Украйна.

Случващото се не е изненада, като се има предвид американската политика в изминалия четвърт век, но очевидно противоречи на стратегическите интереси на Стария континент. За него обединението в Евразия е изгодно. Освен

всичко друго то би прехвърлило проблема за разширяване на потребителския пазар на ЕС не върху разорената Украйна, а на по-високо ниво – в отношенията между Европейския и все още формиращия се Евразийски съюз. Както отбелязва руският геополитик Владимир Дергачов, „ако това не се случи, от евразийския проект ще се възползват лишените от комплекси държави от Азиатско-Тихоокеанския регион“ (13).

Интересите на Русия се пресичат с интересите на Европа. Външният министър Сергей Лавров многократно подчерта желанието на страната да бъде изградено общо икономическо и хуманитарно пространство от Лисабон до Владивосток. В началото на септември той поясни колко опасен е курсът, предприет от ЕС. „Кризата в Украйна трябва да покаже на всички пагубността на линията, поставяща едни или други държави, особено близки до нас като Украйна, пред лъжливия избор – или идвай при нас, или върви при Русия и тогава ще изграждаме поредните разделителни линии и стени. Изборът „или–или“, който понякога налагат от Брюксел на държави от постсъветското пространство, е провокативен. Смятам, че той е нещо по-лошо от престъпление, това е голяма грешка“ (14).

Все пак в Европа се забелязват и опити за по-голяма самостоятелност от страна на някои правителства. Словашкият премиер Роберт Фицо се обяви срещу членството на Украйна в НАТО и се закани да блокира евентуални нови санкции на ЕС против Русия. Той ги определи като безсмислени и контрапродуктивни (15, 16).

На подобни позиции са и други политици от Стария континент. Чуват се конструктивни идеи за развитието на отношенията с Русия. „Грешката на Меркел е, че тя се поддава на натиска на Барак Обама“, заяви Грегор Гизи пред Бундестага. „Американският президент постоянно говори за икономически санкции, но ответните мерки на Русия бият по нас, а не по САЩ. Защо не можем вместо да налагаме санкции да развиваме тесни политически, икономически и граждански отношения. Ако изолираме Русия, нашето влияние ще бъде равно на нула“, подчерта депутатът от немската Левица (17). За опасностите от конфронтация с Русия предупреди и председателят на Европарламента Мартин Шулц. „Европа трябва да се откаже от изостряне на отношенията с Русия“, заяви той в интервю за в. „*Hannoverische Allgemeine Zeitung*“ преди началото на срещата на НАТО в Уелс. Шулц смята, че не бива да се прекъсват преговорите с Русия и в създалата се сложна обстановка „няма нужда от размахване на оръжия, а от провеждане на последователна политика“ (18).

Сериозни възражения към американската политика по кризата в Украйна има и европейският бизнес. Той рискува да претърпи големи загуби, ако се лиши от пазара и суровините на Русия, които на практика няма с какво да компенсира в достатъчна степен (19).

Друго възможно обяснение за поведението на ЕС е желанието на неговия лидер – Германия – да извлече икономическа изгода от създалата се ситуация, както и да омаломощи Русия, откъсвайки я окончателно от Украйна. Не е тайна, че в Европа има сили, опитващи се да преразгледат резултатите от Втората световна война, в която Германия бе победена от СССР. По-късно Федералната република изигра роля, макар и в по-малка степен от САЩ, за разпада на

СССР и на Югославия, Берлин подкрепя новите власти в Киев по-активно и от Варшава, която се смята за флагман на ненавистта към Русия в Европа. Това се случва независимо от истеричната русофобия на управляващите в Украйна и от немските икономически връзки с Русия, които са в регрес. От януари до началото на юли износът на Германия в РФ е намалял със 17% и може да достигне до 25% в края на годината (20).

Немски политици лобират за интересите на президента Петро Порошенко на световната арена и често се срещат с него. Канцлерът на Германия неотклонно се придържа към антируска позиция по кризата. „От самото начало става дума не за конфликт в Украйна, а за противопоставяне на Русия и Украйна", е позицията на Меркел според туитъра на Министерството на външните работи на Федералната република. „Русия опитва да промени съществуващите граници чрез заплахи и насилие", подчертава канцлерът (21).

Поведението на немския лидер красноречиво говори за курса, поет от страната. Той не стартира от кризата в Украйна, а е продължение на тенденцията към сериозно охлаждане на руско-германските отношения, започнало през есента на 2011, отбелязва професорът в Гьотингенския университет Петер Шулце (22). Според него началото на процеса датира от 2004 г., когато след обявяването на присъдата на Михаил Ходоровски европейските медии стартират силна антируска кампания, подчертавайки, че сериозна роля за това играе и натискът на Америка.

При желание Меркел можеше да заеме по-балансирана позиция по кризата в Украйна. Да бъде по-пестелива в средствата, отпускани на Киев от Берлин, които се изразходват за водене на военните действия в Донбас (23). В този контекст визитата ѝ в Киев на 23 август бе логична. Преди посещението на Порошенко в Минск тя го увери, че зад гърба му е водещата държава в ЕС, а това несъмнено даде допълнителни аргументи на украинския президент в преговорите му с Путин.

Действията на Германия могат да бъдат интерпретирани и като опит за реванш за загубената Втора световна война. Показателно е, че Берлин не блокира приемането в ЕС на документи, в които СССР и Третият райх се сочат като виновници за разпалването на конфликта, отнел живота на над 60 милиона души. Зад подобни ревизионистки инициативи стоят някои малки държави от Източна Европа, но Германия не им пречи да провеждат откровено антируска политика. Силно впечатление направи и безочието на Меркел, порицала Русия за провеждането на Парад на победата в Крим на 9 май (24).

Опитите за преоценка на Втората световна война очевидно не са проблем на историческата наука. Те имат твърде прозрачни геополитически цели. Това е един от инструментите за налагане на новия световен ред, за изграждане на еднополюсен свят под диктата на САЩ.

При анализа на поведението на Германия не бива да се забравя, че самият проект за независима от Русия Украйна е дело на австрийските и германските геополитически стратези. Той е разработен още в края на XIX и началото на XX век, като първоначално замисълът е просто да се създаде още една руска държава, която да е враждебна на първата (25). Показателно за значението

на Украйна в немското съзнание е и решението на Хитлер, отложил атаката на Москва през лятото на 1941, за да овладее първо Киев. „Изглежда, че плодородната украинска земя е нужна на Германия повече, отколкото през 1941 г.“, отбелязва руският икономист Михаил Делягин (26).

По всичко личи, че в Германия все още се водят дебати за геополитическата стратегия на страната, вероятно това е причината Меркел да блокира прекратяването на основополагащия акт НАТО–Русия от 1997 г., забраняващ разполагане на войски на Алианса в Централна и Източна Европа (27). Очевидно федералната република е пред исторически избор – между пътя на Бисмарк, който предупреждаваше, че не бива да се влиза в конфликт с Русия, и пътя на Наполеон и Хитлер, провалили се след експанзията си на Изток.

Какви са действителните мотиви за действията на ЕС вероятно ще покаже бъдещето. Факт е, че Съюзът става все по-враждебен към Русия. На 30 август стана ясно, че известният с русофобията си полски лидер Доналд Туск ще наследи Херман ван Ромпой на поста председател на Европейския съвет. Федерика Могерини пък бе одобрена за върховен представител на ЕС за външната политика и сигурността. Италианката побърза да опровергае обвиненията, че е прекалено добронамерена към РФ. „Русия повече не е стратегически партньор на ЕС“, заяви тя в интервю за „Кориере дела Сера“ на 1 септември (28). Паралелно с това все още действащият председател Ромпой анонсира, че Европейският съвет е възложил на Еврокомисията „в рамките на една седмица да представи конкретни предложения за по-тежки санкции срещу Русия“ (29).

По всичко личи, че засега Европа няма никакво намерение да прави промени в поетия курс и поне в обозримо бъдеще напрежението в отношенията с Русия ще продължи. Политиката на Стария континент е тя да бъде изолирана, да бъде отхвърлена като реален и потенциален партньор. Изключение може да бъде направено само в енергийната сфера, като се има предвид зависимостта на европейците от руските суровини.

Случващото се в Украйна може да се определи и като битка за жизнено пространство на Западната цивилизация, която вече е в подстъпите към Великата степ. Все по-отчетливо прозира желанието на Запада да бъде хегемон, а не равнопоставен партньор на народите от Евразия.

Обрат в европейската политика към РФ все още е възможен. Горчивият опит от световните войни през XX век е сериозно предупреждение за лидерите на Стария континент, които още не са пропуснали шанса да сложат край на конфронтацията и да изберат курс към сътрудничество с Русия, но засега се отнасят пренебрежително към тази опция.

България е пред съдбоносни решения

Кризата в Украйна създава сериозни заплахи за България. Нашата страна може да има големи проблеми със снабдяването си с газ през зимата, а това до голяма степен се дължи на прекомерното съобразяване с Вашингтон и Брюксел в отношенията с Русия през последния четвърт век. Ако правителството на Иван Костов бе използвало възможността проектът Син поток да мине през

българска територия, сега нямаше да имаме тези опасения (30). Тежката ситуация е закономерно следствие от липсата на директен диалог между София и Москва. България не прави изключение от повечето европейски държави и изпълнява инструкциите на САЩ, дори ако те са в разрез с нашите национални интереси.

Показателно е как посещението на трима американски сенатори бе достатъчно за премиера Орешарски да спре строителната дейност по Южен поток, с който България ще диверсифицира маршрутите си за доставките на газ. По този начин тя би се освободила от зависимостта си от властите в Киев, които използват всяка възможност, за да шантажират Русия. Изглеждаше, че нещата се променят след визитата на Сергей Лавров в София през юни, но те се върнаха на изходна позиция през август, когато бе назначен служебен кабинет. Първото действие на новия министър на икономиката и енергетиката в служебния кабинет Васил Щонов бе да замрази работата по Южен поток (31).

Раболепното поведение на българските политици прави силно впечатление в Европа. Австрийският експерт Клаус Варум отбелязва, че САЩ с всички сили се опитват да блокират проекта, а зад действията им прозират икономическите интереси на транснационални корпорации (32). Анализаторът на *„Buisness news Europe“* Бен Арис също коментира, че Европа е готова да жертва собственото си икономическо благополучие заради чужди геополитически цели (33).

И други експерти свързват тези действия с натиска на САЩ, които се опитват да отстранят каквито и да е алтернативи на газовия поток през Украйна и да имат още един лост за контрол на взаимоотношенията между Русия и ЕС.

България получи и тежък икономически удар, след като РФ отвърна на санкциите на ЕС. Както е известно, президентът Путин подписа декрет за забрана на вноса на хранителни стоки от всички страни, приели санкциите срещу Москва. Стотици производители ще пострадат от това, а утешенията, че забраната засяга само 2.6% от нашия износ, не бива да ни успокояват. Още повече че ефектът от санкциите е не само загубата на руските пазари. Санкциите засилват конкуренцията и у нас между родните производители и вносителите от ЕС, които получават далеч по-сериозни държавни субсидии и могат да предлагат продукцията си на по-ниски цени (34). На този мрачен фон е озадачаващо, че в пресата не липсваха дори и нелепи заглавия от рода на „Евтини ябълки заради ембаргото на Русия“ (35). Санкциите са за една година, основания за успокоение няма. През този период на руския пазар могат да се настанят други вносители – от Латинска Америка, Турция, Сърбия и други страни, а връщането на загубените позиции ще бъде много трудно както за България, така и за останалите държави от ЕС.

Всичко това ще доведе до сериозни проблеми за малки, средни и дори по-големи български производители на плодове, зеленчуци, млечни продукти, консерви и вино, които са застрашени и от фалит. Не е ясно доколко от ЕС ще откликнат на българските призиви за компенсации и дали те ще са достатъчни.

България е в сложна ситуация. От една страна, тя е обвързана с ангажименти към ЕС и НАТО, а от друга – има хилядолетни културни, исторически и политически връзки с Русия, на която се дължи съществуването на Третата

българска държава. Залогът за всеки ход в кризата в Украйна е изключително голям. Изглежда България за трети път в новата си история ще застане срещу своята освободителка в глобален военен конфликт. Това може да доведе до национална катастрофа с непоправими последствия. Преди вземането на решения е наложително политиците да осмислят уроците от миналото, които сочат, че опитите за глобално владичество на една сила почти винаги срещат съпротивата на останалите и рядко завършват с успех. Многополюсният свят е по-реалистична перспектива от абсолютната хегемония на Западната цивилизация.

Малка държава като България трудно може да води самостоятелна политика в условията на глобализация, но е добре да търси всички възможности да отстоява интересите си. Да не се престарава в своето раболепие, особено ако то поставя под въпрос националната ѝ сигурност. В сегашната напрегната международна обстановка е препоръчително преосмисляне на курса на безрезервно подчинение на САЩ, следван неотклонно през последните 20 години. България не може да се превръща в инструмент на чужди геополитически цели, наложително е да се очертае червената линия, отвъд която отстъпките към партньорите от Америка и ЕС няма да бъдат допустими.

Разумният анализ на рисковете в създалата се ситуация подсказва, че развитието на автономни от опеката на Вашингтон и Брюксел отношения с Русия трябва да е приоритетна цел за следващите български правителства. Желателно е отношенията на България с Руската федерация най-малкото да са толкова добри, колкото с която и да е друга велика сила. Като се има предвид заплахата от въоръжен сблъсък, българските политически лидери трябва да си припомнят, че дори през Втората световна война България поддържаше специални отношения с Русия (тогава СССР), като съветското посолство в София продължи да работи и по време на най-тежките сражения на Източния фронт. Агресивната реторика към РФ само налива масло в огъня. Рискове крие и желанието на президента Плевнелиев командни центрове на НАТО да бъдат разположени на българска територия, както и Втора тунджанска механизирана бригада да се присъедини към Многонационалния корпус в Шчечин. Държавният глава откликна и на инициативата на президента на САЩ Барак Обама за подобряване на военноморското сътрудничество между военноморските сили на САЩ, България и Румъния в Черно море с цел повишаване нивото на съвместната им подготовка (36). Сериозни усилия в това направление полага и военният министър Велизар Шаламанов, позволил си да дефинира Русия като враг на България в потресаващата „Визия 2020“. В нея българските военни определят като „анексия“ присъединяването на Крим към Русия, независимо че то стана след референдум, проведен в съответствие с международното право. В ролята си на проамерикански ястреб се вживя и външният министър Данаил Митов, който призова за по-сурови икономически санкции на ЕС към Русия (37).

Тези действия нареждат България до враговете на Русия и вероятността за участие във война срещу нашата освободителка изглежда реална. Това поставя под въпрос дори съществуването на българската държава. Русия притежава високотехнологични оръжия, а наличието на бази и военни съединения на САЩ и на НАТО в България ни превръща в мишена за ответен удар (38).

Неизбежно възниква въпросът доколко е допустимо министри от служебен кабинет да изготвят стратегии за години напред и да правят подобни гръмки изявления. Тези подробности обаче няма да бъдат отчетени от международната общност. Но в Москва внимателно следят обстановката в България, като руските медии отразяват както русофобските изяви на политиците (39), така и акциите в подкрепа на Русия от български граждани, партии и организации (40).

Досега призиви за по-балансирано отношение към трагедията в Украйна от страна на по-значимите политически сили се чуват само от БСП (41, 42), от нейния коалиционен партньор „Нова зора“ (43), както и от партия „Атака“.

„България би трябвало да декларира, че отхвърля войната като средство за решаване на проблемите и конфликтите и ще провежда политика на мир и диалог като основа на сътрудничеството и като път за решаване на конфликтите. Военна сила е допустима само в мироопазващи случаи и само с решение на Съвета за сигурност на ООН“, пише Александър Лилов в третия том на „Информационната епоха“ (44), а сега подобен ход на ръководството на страната изглежда по-наложителен от когато и да било.

Политическите и военните съюзи като ЕС и НАТО са временно явление, а географското положение на една държава е даденост, с която тя трябва да се съобразява, докато съществува като самостоятелен политически субект. Разумно ще бъде в най-близко бъдеще политическите партии и българското общество да проведат широк дебат относно мястото на България в НАТО. Да се търсят отговори на актуалния въпрос – гаранция или заплаха за националната сигурност е членството ѝ в Северноатлантическия алианс. Показателно е, че в Турция вече се водят дискусии по тази тема (45). Един от аргументите на противниците на НАТО в южната ни съседка е, че членството в Алианса създава проблеми в отношенията с Русия и Китай, както и с други държави, поддържащи идеята за многополюсен свят.

Внимание заслужава предложението България да гарантира сигурността си с развитие на собствената си армия и със система от двустранни договори за взаимопомощ с великите сили, включително и с Русия (46).

Сега подобна опция може да изглежда неосъществима, но тя не е изключена в по-далечна перспектива. Историята неведнъж е ускорявала своя ход, а държавите, които не реагират навреме, обикновено плащат скъпо за грешките си.

Бъдещето ще даде оценка на действията на днешните български политици и доколко оправдани са били техните решения. Безспорно е едно – поради сложната обстановка в Украйна членството на България в НАТО увеличава рисковете за националната ѝ сигурност.

Всяка криза създава и възможности. България има шанс да бъде медиатор между Русия и Запада, като инициира преговори за решаване на конфликта в Украйна. Така тя ще увеличи авторитета си на световната политическа сцена и ще се легитимира „като носител на мир и стабилност на Балканите и като граница и мост между Европа и Азия“ (47).

Китай печели от противопоставянето между Запада и Русия

От кризата в Украйна печеливш е Китай. Поднебесната империя е ухажвана както от Русия, така и от Запада. Тя дипломатично запазва мълчание за ескалиращия конфликт и се фокусира върху укрепването на икономическите си позиции. Действията на Вашингтон и Брюксел са бонус за Пекин, който умело използва възможността да сключи редица стратегически споразумения с Москва, с чиято помощ диверсифицира източниците си за снабдяване с газ и получи нови пазари за хранителни стоки (48). За китайците е много по-надеждно да се снабдяват със синьото гориво по суша през Сибир, отколкото да разчитат на доставките по море, където всички маршрути се контролират от американския флот.

Благодарение на тези събития Китай гледа с още по-голям оптимизъм към бъдещето и може по-смело да отправя предизвикателства към хегемонията на Америка. „САЩ е единствената държава в съвременната епоха, която се противопоставя на изграждането на многополюсен свят", пише китайският анализатор Гао Фен, който вижда в създалата се ситуация възможност за усилване на ролята на ЕС. „Понастоящем Америка затъна едновременно в три остри противоречия – в хаоса в Близкия изток, в мътното стратегическо маневриране в западната част на Тихия океан и териториите около Китай, непосредствено влизащи в сферата на жизнените интереси на Поднебесната империя, и, разбира се, в отношенията с Русия, чиято температура падна почти до нулата – както във времето на Студената война. На теория това дава отличен шанс на ЕС да се пребори за отмяна на международния ред след Втората световна война и да възстанови величието на Стария континент. Постигайки споразумение с Русия и с Китай, държавите от ЕС трябва да защитават повече своите национални интереси, отколкото да раболепстват пред САЩ", отбелязва Гао Фен (49).

За да се разбере поведението на Поднебесната империя, трябва да се отчита, че там, където геополитиката разглежда двама играчи, тя прави разчет за трима. Древна китайска мъдрост гласи, че когато двама от участниците в играта са активни, а третият е пасивен, печели пасивният. Но ако двама са пасивни, а третият е активен – успехът ще е за него. Затова не бива да се изключва вероятността Китай да започне по-активни действия в зависимост от развоя на събитията в Украйна и от градуса на отношенията Вашингтон–Москва през есента.

Русия лавира и мисли за интеграцията на Евразия

Развитието на кризата в Украйна постави Русия в изключително тежка ситуация и пред неотложни проблеми, които трябва да реши, за да гарантира сигурността си. От политиката ѝ през последните месеци ясно се открояват задължителните цели, които трябва да постигне:

1. Да съхрани неутралния и извънблоков статут на Украйна, да предотврати разполагането на американски ракети на нейна територия.

2. Да защити правата на рускоезичното население чрез гарантиране на статута на руския език и придобиване на по-голяма свобода на регионите.

3. Да осъществи посочените две цели със средства, които биха били приемливи за Европа и няма да бетонират коалицията ѝ със САЩ. Макар и да изглежда устойчива, тя може да се разпадне, ако икономическите противоречия между Стария и Новия свят нараснат.

Опитите на РФ да стабилизира ситуацията на базата на договорките със Запада, фиксирани в Женевските съглашения през април, не дадоха резултат. Нямаха успех и усилията на руската дипломация да използва механизмите на ООН и ОССЕ за нормализиране на обстановката в Украйна. Затова по инициатива на Путин бе подписано споразумението на 5 септември в Минск (50). То стана в момент на настъпление на опълченците по всички фронтове и постави много нови въпроси, без да даде отговори. Споразумението предвижда незабавно прекратяване на огъня, както и включване на ОССЕ в мирния процес, споменава се за децентрализация на Донецката и Луганската област, но не се изяснява какъв ще бъде техният статут. Според властите в Киев те ще останат в рамките на Украйна, като ще получат известна икономическа свобода (51). От Донецката народна република (ДНР) и от Луганската народна република (ЛНР) пък продължават да твърдят, че се борят за независимост (52).

Много неясноти предизвикват както дванадесетте точки, така и фактът, че от украинска страна документът е подписан от бившия президент Леонид Кучма. Той сега е частно лице и не заема никаква официална длъжност. Това споразумение е със съмнителна юридическа стойност. И ако за Украйна то изглежда като успех, за Новорусия е по-скоро капитулация. Съгласно протокола от Минск ДНР и ЛНР не съществуват, налице са Донецка и Луганска област в Украйна. „Това, което Наполеон и Хитлер не постигнаха през XIX и XX век, успя да стори Порошенко през XXI век", отбеляза с горчивина руският анализатор Михаил Ошеров. Той акцентира на факта, че украинската армия остава на своите позиции и така окупацията на Новорусия продължава (53). Други анализатори пък упрекват Путин, че не е изчакал успешния край на настъплението на опълченците, преди да инициира споразумението (54). Съществуват и обвинения към посланика на Русия в Киев Зурабов за неумелите формулировки в документа, който бе парафиран в Минск (55).

Украйна се възползва от примирието, за да консолидира военните си сили и изпрати подкрепления в най-горещите точки на фронта като обсадения Мариопул, в който има стратегически важно пристанище. Това цинично бе потвърдено от министъра на вътрешните работи Арсен Аваков (56). Продължиха и престрелките по редица участъци на фронта. Президентът Порошенко самоуверено декларира, че страната скоро ще получи „ефективно оръжие" от партньорите си от НАТО, а според някои източници властите в Киев са получили сериозна военна помощ още в края на първата седмица на септември.

Примирието изглежда твърде неизгодно за Русия, но политик от мащабите на Путин едва ли е подходил лекомислено към проблема. Той вероятно е имал основания, за да предприеме изненадващата маневра, както и съображения, които остават извън полезрението на широката общественост.

Вероятно мирните консултации в Минск са тактическо отстъпление, направено заради срещата на НАТО в Уелс. Съдържанието на самия документ сякаш е последното, което интересува подписалите го. С този ход Русия се опита да намали подкрепата за ястребите в НАТО, САЩ и ЕС. Съмнителната легитимност на споразумението развързва ръцете на Путин да действа по свое усмотрение в зависимост от следващите ходове на Запада и на властите в Киев, които изглеждат склонни да продължат военния конфликт.

Съществуват и противоположни оценки за споразумението. Така например американският анализатор на *„USA Today“* Ян Бжежински смята, че договорът за прекратяване на огъня е победа на Путин. Чрез него той предприема първите крачки към създаване на „замразен конфликт“ – част от територията на Украйна ще бъде извън нейния контрол, а армията на страната трябва да е в постоянна бойна готовност (57).

Тук е моментът да се припомни афоризмът на руския анализатор Ростислав Ишченко: „От два възможни варианта Путин винаги избира трети, намиращ се извън рамките на ситуацията и непредсказуем по тази причина.“

Сигурни прогнози за бъдещите действия на Путин са невъзможни, но в изминалите няколко месеца се очертаха някои важни контури за руската политика към Украйна, които подлежат на изменения и адаптация в зависимост от променящата се обстановка. Първо – опит за освобождение на Новорусия, на цялата Донецка и Луганска област. Второ – икономическа блокада на Украйна, която ще бъде все по-ефективна с наближаването на зимата. Трето – усилване на армията на Новорусия до степен тя да бъде в състояние да се съпротивлява успешно на властите в Киев и на силите, изпратени от НАТО, за да ги подкрепят. Четвърто – помощ и организация на огнищата на съпротива в останалите региони в страната.

Логично е да има действия и спрямо ЕС, които ще са в духа на мерките от началото на август, ограничили вноса на европейски стоки в РФ и разширили търговския ѝ оборот с други партньори. Първо – Русия със сигурност ще разработи план за осигуряване на независима банкова система и валутни операции, който може да бъде реализиран при необходимост. Второ – ще предприеме мерки, ограничаващи ролята на европейските санкции, като продължи да търси заместители на стоките, които досега бяха внасяни от ЕС. Русия ще задълбочи отношенията си със страни от Латинска Америка, от Азиатско-Тихоокеанския регион и Африка. Трето – ще продължи преориентацията на износа на суровини към Китай и към други държави извън ЕС. Четвърто – ще увеличи вътрешното производство.

Силната конфронтация на РФ със САЩ вероятно ще доведе до прекратяване или свеждане до минимум на военното сътрудничество между двете страни. Изглежда логично да бъдат денонсирани или преформулирани договорите за стратегическо сдържане, подписвани през 80-те години на XX век. В перспектива Русия може да излезе от доларовата финансова система за разчет и да изгради своя собствена.

РФ ще обърне специално внимание на взаимодействието с партньорите си в постсъветското пространство. Закономерно е да развие дипломатическа ак-

тивност и да търси по-ефективни механизми за икономическо взаимодействие в рамките на Общността на независимите държави (ОНД). Поради сложната международна обстановка и агресивната политика на Запада е логично Русия да настоява за по-силна политическа обвързаност на участниците в това обединение. Тя ще се стреми да интегрира към Евразийския икономически съюз (ЕИС) Армения и Киргизстан, които вече демонстрираха интерес към тази инициатива. Активно ще преговаря и с други държави за тяхното присъединяване. Шансът в ЕИС да попадне и Украйна засега изглежда малък. Русия инвестира десетки милиарди в украинската икономика, разчитайки, че чрез тях ще предразположи страната към себе си (58). Американците вложиха много по-малко финансови средства, но те работиха с украинското общество, което успяха да преформатират в желаното от тях русло. Затова изглежда по-логично Москва да се задоволи с децентрализация на Украйна или отделяне на Новорусия, с перспективата постепенно да интегрира Югоизтока към ЕИС.

Новорусия – революцията отстъпи на геополитиката

Революционният плам в Новорусия рязко бе охладен в първата половина на август. Тогава последователно се оттеглиха от властта харизматичният министър на отбраната на ДНР Игор Стрелков и премиерът Александър Бородай. Напусна и министър-председателят на ЛНР Валери Болотов. Заменилите ги Владимир Кононов, Александър Захарченко и Игор Плотницки засега не притежават тяхната популярност, а дадоха и заден ход относно идеите за национализация на едрата промишленост и за изграждане на съюзна държава на съветски принцип.

Рокадите в ръководството предизвикаха много спекулации и изглежда някои от тях не са лишени от основания. Полковник Стрелков бързо спечели авторитет в руското общество. Редица руски патриоти виждат у него фигура, способна да наследи Владимир Путин, когато настоящият държавен глава се оттегли от политиката. Кампанията срещу Стрелков бе разпалена от влиятелни кремълски политтехнолози, които постигнаха целта си той да бъде отстранен. Героят от войната бе принуден да се оттегли в замяна на увеличени доставки на оръжие от Русия за републиката. Последваха успешни военни действия, но Новорусия направи крачка назад в социалната програма – революцията отстъпи на геополитическата реалност. Стана ясно, че засега предприятията на олигарха Ринат Ахметов няма да бъдат одържавени. Прави впечатление и лекотата, с която новите водачи на ДНР и ЛНР се съгласиха да подпишат загадъчното споразумение в Минск, оформено само ден след като бе предложено от Путин.

Изглежда руският президент е преценил като взривоопасна обстановката в Донбас и е инициирал рокадите, за да усили влиянието си върху региона и да увеличи възможностите си за преговори със Запада. Подобно примирие бе немислимо при наличието на Стрелков, който на пресконференция, проведена на 11 септември, определи условията му като неизгодни за Новорусия. Полковникът изрази безусловната си подкрепа за Владимир Путин, който по думите му „е извършил революция отгоре в Русия“, и поясни, че причина за оставката му

е „петата колона в Русия, която се ръководи от Запада, от същите сили, които през 1991 г. разрушиха СССР“ (59).

Договорът, сключен в Минск, сложи край на настъплението на армията. Така в публичното пространство се появи предположението, че няма да има голяма Новорусия (включваща целия Югоизток на Украйна), а ще има Малко Приднестровие.

На този етап е много рано да се говори и за траен мир. Подобен сценарий изглежда възможен, ако Киев загуби надежда за военна победа над Новорусия. За да се случи това, е необходимо да се овладее Мариопул и поне още един голям град извън Донбас – Запорожие или Харков.

ДНР и ЛНР контролират едва около една трета от Донецката и Луганската област, а бъдещият им статут е неясен. Продължават и дискусиите дали републиките ще получават руски газ независимо от останалата част от Украйна. Факт е, че те разполагат с тръбопроводи, свързващи ги директно с Русия, но предстои да се изясни дали тези тръбопроводи могат да бъдат експлоатирани успешно.

Властта в Киев – таран на Запада срещу Русия

Украйна повече няма да съществува в границите си от 1991 г., независимо от всички словесни еквилибристики на президента Порошенко, на премиера Яценюк и на другите украински политически лидери. Виновни за това са най-вече тези, които организираха Евромайдана и безумните изстъпления, след като взеха властта през февруари – САЩ, ЕС и украинските националисти. Крим вече е част от Русия, тепърва ще се решава и съдбата на Донбас, и на целия Югоизток. Украйна със сигурност ще получава все по-голяма военна подкрепа от държави, членки на НАТО. Тя ще продължи настъплението си в Новорусия, след като усили и превъоръжи армията си с модерни западни оръжия, но изглежда малко вероятно да стигне до пълен успех. Нелепи изглеждат начинания като анонсирания от Яценюк проект за изграждане на стена на границата с Русия. Съмнително е доколко е постижима енергийната независимост, за която според премиера са необходими 5 години.

Вътрешнополитическата борба в Украйна също е напрегната. За сигурен победител на предстоящите парламентарни избори се сочи „Блокът на Петро Порошенко“, към който първоначално се присъединиха Яценюк и говорителят на Радата Александър Турчинов – те напуснаха „Баткивщина“ на Юлия Тимошенко през август. По-късно Яценюк оповести, че той и Турчинов ще се явят на изборите с учредената на 31 март партия „Народен фронт“. В парламента тя ще се коалира с оглавяваната от президента формация. Прогнозите сочат, че на второ място в предстоящите избори най-вероятно ще остане Радикалната партия на Олег Ляшко, разчитаща на гласовете на крайните националисти. „Баткивщина“ засега е трета в предвижданията, но Тимошенко със сигурност не се е примирила с поражението си. Тя продължава да бъде в добри отношения с влиятелния олигарх Игор Коломойски, а реториката ѝ става все по-войнствена и агресивна към Москва. Тимошенко посети САЩ през септември, за да търси съюзници. Икономическият колапс и очертаващата се тежка зима могат да обърнат съот-

ношението на силите в нейна полза и да доведат до нов Майдан след изборите, насрочени за 26 октомври. Тя критикува остро споразумението от Минск, което по думите ѝ „заплашва териториалната цялост на Украйна“ (60).

Анализът на събитията от 1991 до 2014 г. показва, че идеологията на Украйна се базира върху русофобията. Младата държава съществува единствено за да се противопоставя на могъщия си източен съсед. Така бе дори по време на управлението на Кучма (автор на книгата „Украйна не е Русия“) и Янукович, които за разлика от Кравчук (един от разрушителите на СССР), Юшченко и Порошенко не акцентираха толкова на враждебността към Русия.

За Америка Украйна е ценна като плацдарм, удобен за дестабилизация на РФ, Кавказ и Централна Азия, както и като пречка за сътрудничеството между Русия и ЕС. Милиардите, изхарчени от САЩ, за които спомена Виктория Нюланд (61), не са отишли напразно и това се вижда от изблиците на колективно безумие през 2004 и 2014 г. Резултатът е трагичен, той ще струва скъпо на населението и на властите в Киев, висока цена ще плати и Руската федерация. През изминалите 20 години тя не изгради ефективна концепция за взаимодействие със своята съседка, реагира едва след драматичните събития през февруари.

Войната в Украйна – етап по пътя към многополюсен свят

Майданът и последвалата го гражданска война в Украйна е отговорът на САЩ на създаването на БРИКС, на опитите за реинтеграция на постсъветското пространство и на задълбочаващото се сътрудничество между РФ и Китай. Глобалният хегемон атакува Русия, защото именно тя е единствената държава, способна да осигури военното прикритие на БРИКС. На украинска земя се решава бъдещето на света, като големите играчи на политическата сцена са САЩ, Китай и Русия.

Засега Европа играе подчинена роля, но на континента има и сили, които не желаят той да е просто придатък на Америка и търсят възможности да върнат политическата му самостоятелност, загубена след Втората световна война. И ако радикално левите, консервативните и националистическите партии не се възприемат като фактори, които могат да наклонят везните към стратегическо партньорство с Русия, съвсем различно е положението с едрия бизнес. Той едва ли ще се откаже лесно от суровините и пазарите на Евразия. Атлантистите имат превес в Европа, но те са в по-неблагоприятна позиция в дългосрочен план – човешките и суровинните ресурси на Евразия са по-големи.

Компромисното примирие, предложено от Путин и подписано в Минск, е само временно затишие преди същинската схватка, която ще се разрази през есента и зимата. Новата гореща фаза на конфликта предстои, а възможностите пред Русия ще се увеличават. Тя ще разполага с още по-силни лостове за влияние през следващите месеци поради потребността на Стария континент от нейните ресурси.

Държавите, членки на ЕС, не бива да имат илюзии и трябва да се подготвят за трудни времена, в които всяко необмислено политическо действие може да има сериозни последствия. Напрежението в региона ще продължи с години, а

вероятно и с десетилетия. Конфликтът в Украйна има само два изхода – колапс на РФ или отслабване на влиянието на САЩ в Европа и изграждане на многополюсен свят.

Желаещите да включат България в новия поход на Изток би трябвало да си припомнят една важна поука от историята – Русия не започва войните, тя ги завършва. Обикновено това се случва в столицата на агресора…

11.09.2014

Следва продължение

Хронология

Юли

28 На 28 юли правителството на Япония въведе санкции против Русия. Те предвиждат в страната да бъдат замразени активите на лица и организации, „непосредствено свързани с присъединяването на Крим към Русия и с дестабилизацията в източната част на Украйна". Япония ще съгласува действията си по новите проекти с Европейската банка за възстановяване и развитие (ЕБВР) и с мерките, предприети от ЕС. Ще бъдат въведени ограничения на вноса на стоки от Крим.

„Върховенството на закона отсъства от териториите, контролирани от опълченците", гласи доклад на ООН за ситуацията в Донбас. „Докладът на ООН е лицемерен", отвърнаха от Министерството на външните работи на Русия.

„През юли в Луганск са загинали 93-ма мирни жители, сред тях е едно дете, ранени са 407 души (4 деца). От началото на военните сблъсъци на територията на града са разрушени 97 жилищни блока, 286 къщи, 23 училища, 21 детски градини, 3 университета, 4 колежа, 9 студентски общежития, автогара и аптечни складове. Закрити са 80% от градските пазари, бензиностанциите не продават гориво", информира съветът на града на 29 юли.

Загубите на украинската армия от началото на военната операция са около 12 хиляди души, твърди министърът на отбраната на ДНР Игор Стрелков.

„Износът на немския бизнес в Русия е намалял поне със 17% от началото на годината. Това съответства приблизително на шест милиарда евро", съобщава Федералното обединение на търговско-промишлените палати на Германия – *DIHK*.

31 На 31 юли ЕС въведе санкции срещу пет руски банки – Сбербанк, ВТБ, Газпромбанк, Внешекономбанк и Росселхозбанк, гласи официалният бюлетин на ЕС. Санкциите ще действат една година с възможност да бъдат преваз-

глеждани през 3 месеца, считано от 1 август.

„В Украйна умират деца, засегнати от куршуми или снаряди. За тях никой не споменава, всички говорят само за малчуганите в Газа", пише италианският журналист Фаусто Билославо за *„Il Giornale"*.

Август

На 1 август ЕС отмени решението си за забрана на износа в Украйна на военни технологии и полицейски снаряжения, която беше въведена в последните дни на управлението на Янукович. От Външното министерство на Русия заявиха, че ЕС не само следва двойни стандарти, но и нарушава собствените си правила. То изрази опасение, че Украйна ще получи оръжие, за да го използва срещу Русия.

На 6 август Русия отвърна на санкциите, наложени ѝ от ЕС, САЩ и други държави. Президентът Владимир Путин подписа указ за приемане на специални икономически мерки с цел защита на националните интереси на Русия. С него за една година се забраняват или ограничават външноикономическите операции. Това предвижда редуциране на вноса в Русия на различни видове селскостопанска продукция, суровини и храни от държави, въвели икономически санкции срещу руски физически и юридически лица, както и от държави, присъединили се към тях. Указът посочва, че руското правителство трябва да вземе мерки, за да предотврати бързо нарастване на цените на земеделската продукция и храните. С постановление на правителството ще бъде утвърден списък на продукцията и суровините, които ще попаднат под ограниченията.

На 8 август Александър Бородай напусна поста министър-председател на ДНР, той ще бъде съветник на новия премиер – Александър Захарченко.

Правителството на Украйна внесе в Радата проектозакон за 26 вида санкции срещу граждани и компании на Русия. Киев предлага и забрана на транзита на руски стоки и ресурси през територията на страната. Премиерът Яценюк заяви, че могат да бъдат засегнати всички видове руски транзит, включително и на петрол.

НАТО замразява всякакво сътрудничество с Русия, съобщи в Киев генералният секретар на Алианса Андерс Фог Расмусен. Той визира сътрудничеството в Афганистан, в операциите срещу тероризма, в борбата с трафика на наркотици и срещу пиратските набези. Алиансът обяви готовност да увеличи помощта си за Украйна срещу „руската агресия".

На 11 август председателят на ЕК Жозе Мануел Барозу информира президента на Русия Владимир Путин, че ЕС може да предприеме ответни действия във връзка с ограниченията на вноса в РФ на продукти от ЕС, съобщава комюнике на ЕК.

На 13 август Украйна отказа достъп на хуманитарната помощ на Русия за Новорусия. „Никакъв путински хуманитарен конвой няма да бъде пуснат през територията на Харковската област. Няма да позволим провокация на циничния агресор", закани се министърът на вътрешните работи Арсен Аваков.

Игор Стрелков подаде оставка като министър на отбраната на ДНР на 14 август. Отговорната длъжност зае Владимир Кононов. Промени настъпиха и в ЛНР – преми-

ерът Валери Болотов подаде оставка. На поста бе назначен Игор Плотницки.

„В Украйна тече широкомащабна война, в която се използват терористи, диверсанти и оръжие. Това е предизвикателство не само за Украйна, но е и война против Европа и НАТО", заяви председателят на Радата Александър Турчинов на среща на говорителите на парламентите на страните от Балтика и Северна Европа, състояла се в литовския курорт Паланга на 19 август. „На Украйна ѝ е необходима не само морална, но и военна помощ", подчерта Турчинов.

20 На 20 август министър-председателят на Словакия Роберт Фицо възрази срещу планираните санкции против Русия: „Словакия няма да отиде като овен на скотобойна заради ЕС", предупреди той, пояснявайки, че е имал възражения още при първата вълна от санкции.

Кралство Нидерландия реши да не публикува напълно данните от съдържанието на черните кутии на малайзийския Боинг-777, свален над територията на Украйна през юли. Същия ден ръководителят на СБУ Валентин Наливайченко обвини Русия в агресия заради хуманитарния конвой с помощ, изпратен в Луганск и съгласуван с Международния Червен кръст. „Наричаме това директно нахлуване под циничното прикритие на Червения кръст", заяви Наливайченко пред УНИАН. „Шофьорите са военни, обучени за управление на бойни машини, танкове и артилерия", твърди той.

24 На 24 август в Донецк бе проведен Марш на позора, в който участваха пленени войници от украинската армия. Той е вдъхновен от знаменития Марш на позора от юли 1944 г., когато предали се бойци от Вермахта бяха преведени през Червения площад, а цистерни с вода измиха пътя след тях. „Не искаме федерализация, а независимост, животът ни в обща държава изглежда немислим", заяви премиерът на ДНР Александър Захарченко, който обяви и началото на настъпление на армията на републиката.

През същия ден Сергей Лавров коментира мълчанието на западните медии около инцидента със свалените Боинг-777 през юли. „Няма да позволим разследването да бъде забатачено. Всички млъкнаха след почти истеричните обвинения в началото към Русия и опълченците. Надяваме се отношението към проблема да остане сериозно", са неговите думи. „Русия призна президента на Украйна Петро Порошенко въпреки всички „нюанси" и разчита, че той ще използва мандата на доверие, за да спре войната", каза Лавров.

„Украйна ще открие пазара си за генномодифицирани продукти срещу получаване на кредит от МВФ", обявиха от правителството в Киев.

25 На 25 август украинският президент Петро Порошенко предсрочно прекрати пълномощията на Върховната рада. „Това е единственото правилно решение", обяви той. И призова „демократичните сили" да се явят на изборите като една проукраинска и проевропейска сила.

Курсът на гривната достигна исторически минимум спрямо долара – 13.66 гривни се разменят за един долар. От началото на годината тя се обезцени спрямо американската валута със 70.95%, това прави с 5.67 гривни.

„Особени очаквания от срещите в Минск нямаме, но ние трябва да преминем преговорния процес, за да постигнем мир", заяви Яценюк, откривайки заседанието на правителството на Украйна. По думите му установяването на контрола над украинско-руската граница е „единственият път към прекратяване на военния конфликт, а изпълнението на тези договорености трябва да се контролира от ОССЕ".

„Знаем за плановете на Русия да спре доставките на газ за страните, членки на ЕС. Затова на техните компании са дадени указания максимално да се запасяват с газ в хранилищата на територията на Европа", предупреди Яценюк.

На 26 август в Минск се проведоха две срещи на най-високо ниво. Първата бе в тристранен формат, в нея участваха представители на Митническия съюз, на Европейския съюз и на Украйна. Тя стана повод за визитата на трима президенти и трима еврокомисари в столицата на Беларус. По-късно през деня се проведоха разговори между Владимир Путин и Петро Порошенко.

„Путин очевидно бе доволен от резултатите на срещата в Минск, ако се съди по дадената от него заключителна пресконференция. Украйна е разчитала да изправи обединен фронт срещу Русия, но на практика Порошенко се оказа изолиран", смята депутатът в руската Държавна дума Вячеслав Никонов (внук на Вячеслав Михайлович Молотов).

„Създава се впечатление, че нещата вървят към разпад на Украйна. Ясно е, че властите в Киев едва ли ще участват във възстановяването на Донецката и Луганската област", предположи той.

Никой няма да плаща на Украйна за нейния европейски избор. Би било крайно жестоко да се убеждава Киев в обратното, писа анализаторът на „Форбс" Марк Адоманис.

„Президентът Порошенко ще бъде на срещата на НАТО в Уелс. Очакваме от нашите западни партньори и от Алианса практическа помощ и вземане на съдбоносни решения на 4 септември. Нуждаем се от помощ", заяви премиерът на Украйна Арсений Яценюк на 27 август.

Финландия и Швеция ще допуснат на своите територии силите за бързо реагиране на НАТО, съобщи *„Helsingin Sanomat"*, позовавайки се на министъра на отбраната на Финландия Карл Хаглунд. Двете страни ще подпишат съответните споразумения със Северноатлантическия алианс на срещата в Уелс, която ще се проведе на 4–5 септември. „Решението за подписване на договор с НАТО бе прието миналата седмица на заседание на държавния съвет, на което участваха президентът и силовите министерства. Въпросът се обсъжда вече няколко години", подчерта Хаглунд.

Министърът на вътрешните работи Аваков, премиерът Яценюк и говорителят на Върховната рада Турчинов напуснаха партията „Баткивщина" на Юлия Тимошенко в деня, в който президентът Порошенко предсрочно разпусна украинския парламент. Партията „Солидарност" бе преименувана на „Блок на Петро Порошенко".

От щаба на ДНР обявиха, че опълченците вече контролират и трите КПП на границата с Русия, които са разположени в Донецката област – „Мариновка", „Успенка" и „Новоазовск".

Премиерът на ДНР Александър Захарченко направи обръщение към бежанците, които според различни източници вече са около 450 хиляди души.

„Съжалявам, че все още не сме съкрушили врага и не сме го прогонили от донецката земя. Молим ви да се запасите с търпение в този труден период. Победата ще е наша, ще върнем мира, заедно ще възстановим нашите градове и икономика. Ще гарантираме сигурността на нашите деца", заяви той.

Популярният американски анализатор Франсис Фукуяма направи аналогия между Владимир Путин и Адолф Хитлер. „Истината в подобно сравнение се състои в това, че Путин използва етническия въпрос във външната политика. Втората световна война започна под предлога, че Хитлер иска да защити немскоезичното населе-

ние в Судетите, в Полша и други части от Източна Европа. В този смисъл Путин прави същото, което правеше Хитлер", каза авторът на „Краят на историята" в интервю за „Украинская правда". „Не мисля, че Путин има дяволски план за унищожение на цели народи, подобен на геноцида на евреите в нацистка Германия", уточни Фукуяма.

28 На 28 август премиерът на ДНР Захарченко съобщи, че на страната на републиката се бият около 3–4 хиляди доброволци от Русия. „Мнозина вече се върнаха у дома, повечето останаха тук. За съжаление има и загинали", сподели той пред РИА Новости. Българи и словаци воюват на страната на опълченците в Луганск, информира авторитетният полеви командир от Новорусия Алексей Мозговой.

В отношенията със САЩ днес няма нищо по-тревожно от несъответствията между уверенията на американците, че ще помагат за нормализацията на обстановката, и увеличаващата се тяхна помощ за Киев, заяви заместник-министърът на външните работи на Русия Сергей Рябков. Той приема американското поведение като поощрение за смазване на протеста в Югоизтока на Украйна".

„Газовият сектор не е подходящ за санкциите, тъй като от тях ще има само губещи – Русия, Украйна и ЕС", сподели комисарят по енергетика на Съюза Гюнтер Йотингер. „През дългата и студена зима на Украйна ще има недостиг на газ, тя няма достатъчен запас от синьото гориво, има опасност да го краде, а доставките ще се губят по пътя от Изток на Запад", предупреди немецът. „Газопроводът Южен поток може да съществува и да работи само по правилата на ЕС", подчерта Йотингер.

Петро Порошенко отмени визитата си в Турция и спешно свика заседание на Съвета за национална сигурност и отбрана (СНСО) на Украйна заради ситуацията в Донецката област, съобщи пресслужбата на президента. Той твърди, че „руски войски са навлезли в Украйна". Представителите на ОССЕ, намиращи се на пограничните пунктове „Гуково" и „Донецк" между Украйна и Русия, не са забелязали движение на руска военна техника през границата, съобщи отговарящият за мисията на ОССЕ в Ростовска област Пол Пикар.

Премиерът на Украйна Яценюк предложи „да бъдат замразени всички руски активи, докато руските военнослужещи не напуснат Украйна".

„Въведените санкции не дадоха резултат. При тези обстоятелства може да се разгледа възможността за сдържане на руската агресия чрез замразяване на всички руски активи и спиране на всички банкови транзакции на РФ в страните, членки на ЕС, и в САЩ, както и в държавите от Г-7", каза Яценюк пред УНИАН. „Заявлението за „руска агресия" в Украйна, направено от пресаташето в Киев Давид Стулик, е негово лично мнение, то не отразява официалната позиция на ЕС", заявиха от представителството на ЕС в украинската столица.

„Международната общност няма никакви основания да се доверява на твърденията на НАТО за руски военни на територията на Украйна. Досега Алиансът неведнъж обнародва недостоверна информация за действията на Русия", смята американският анализатор Пол Крейг Робъртс.

29 „Жертви на конфликта в Украйна от средата на април до 27 август са 2593 души, около 6 хиляди са ранените", информира публикация на мониторинговата мисия на ООН по правата на човека от 29 август. „ООН не може да потвърди постъпилите на 28 август съобщения за наличие на руски войски в Украйна", съобщи Стефан Дюжерик, представителят на генералния секретар на ООН .

„Европа да опита с нови санкции срещу Русия, тъй като вече приетите не рабо-

тят", призова премиерът на Холандия Марк Рюте.

„Русия няма намерение да влиза в крупномащабни конфликти. Не желаем и не планираме това", заяви Владимир Путин на младежкия форум „Селигер". „Винаги сме били готови да отразим която и да е агресия срещу Русия. Нашите партньори трябва да са наясно, че е по-добре да не се захващат с нас. В каквото и състояние да са, към каквито и концепции да се придържат… Мисля, че на никого няма да му дойде наум да влезе в голям конфликт с нас", предупреди президентът, напомняйки, че Русия е една от най-мощните ядрени държави.

Септември

„Решението на Хагския арбитраж да присъди 50 милиарда долара компенсация на ЮКОС по делото срещу Русия може да е по политически причини", каза президентът на „Роснефт" Игор Сечин пред „Шпигел" на 1 септември. Той потвърди готовността на Русия да снабдява ЕС с газ през зимата.

На 2 септември министърът на държавната сигурност на ДНР Леонид Баранов съобщи, че опълченците са пленили наемници от Полша. „Те са много на брой, на летището в Донецк, което се държи по-дълго от всички. То се отбранява от професионалисти – не само американци, говорят на различни езици. Информацията е потвърдена и можем категорично да заявим, че там са чужденци, които не се предават", декларира той пред РИА Новости.

Баранов смята, че реалният брой на жертвите на украинските сили е около 20 хиляди души. Официално Киев признава за 827 убити и 2944 ранени.

Журналистът от „Русия днес" Андрей Стенин е мъртъв, потвърди следственият комитет по случая. Гибелта на Стенин е настъпила преди месец при обстрел на колона бежанци от украинската армия. Това е поредният журналист, загинал в конфликта, трагична съдба имаха още Игор Корнелюк и Антон Волошин, операторът на Първи канал Анатолий Клян, италианецът Анди Рокели и преводачът му Андрей Мирон.

„На руснаците трябва да им се покаже, че страните от Прибалтика не са Украйна, защото в противен случай и в тях Путин ще приложи същата стратегия", сподели Збигнев Бжежински пред *CNN*. Той изрази надежда, че на срещата на НАТО на 4 септември ще бъдат взети решения за разполагането на сили на Алианса в прибалтийските държави.

Украинският СНСО (Съвет за национална сигурност и отбрана) обеща да промени формата на провежданата „антитерористична операция" (АТО) в Донбас. Засега всичко се ограничава с призива да се създаде партизанско движение. От Киев обаче признават, че за подобно действие в региона не достигат гори. Според някои експерти това е по-скоро пропаганден отговор на успешното контранастъпление на опълченците.

НЕК „Укренерго" обяви намеренията си да ограничи доставките на електроенергия за Крим от 2 до 30 септември с магистралните мрежи от материка, съобщи източник от Кримската електрическа система.

Премиерът на ДНР Александър Захарченко подчерта, че ДНР и ЛНР не искат особен статут в рамките на Украйна, а искат равноправие с Киев. „За никаква федерация не става дума", уточни вицепремиерът на ДНР Андрей Пургин.

„Ако санкциите бъдат усилени сега, ще последва реакция от РФ, а на този етап не можем да оценим какъв ефект ще има тя", заяви чешкият премиер Богослав Соботка.

КРИЗАТА В УКРАЙНА

Бившият президент на Полша Лех Валенса се опасява от ядрена война между НАТО и Русия, ако ЕС окаже военна помощ на Украйна.

На 4 септември пресслужбата на президента на Украйна Петро Порошенко обяви прекратяване на огъня в Донбас след разговор с Владимир Путин. Постигнато е взаимно разбиране относно действията, които са необходими за установяване на мир. Няколко часа по-късно обаче от ведомството на Порошенко поясниха, че не става дума за край на военните действия, а за процес на прекратяването им. Съответната промяна бе направена и в сайта на украинския лидер. „Путин и Порошенко намериха пресечни точки за стъпките, които ще способстват за прекратяването на военните действия между украинската армия и опълченците в Югоизтока", сподели говорителят на руския президент Дмитрий Песков. Той уточни, че Русия не е страна в конфликта, че Порошенко трябва да води преговорите с Новорусия. „Засега е рано да се говори какво означава прекратяването на огъня в Украйна", коментира Обама.

От ДНР изразиха съмнения, че всички украински подразделения се подчиняват на решението на Порошенко за прекратяване на огъня. Те смятат, че той няма контрол над някои от тях. Вицепремиерът на републиката Андрей Пургин подчерта, че Порошенко не е уведомил ръководството на републиката за решението си, а мир няма да има, докато Украйна не изтегли войските си от Новорусия. Някои анализатори напомниха, че властите в Киев използваха примирието в края на юни, за да усилят войските си със свежи подкрепления и да започнат нова офанзива.

Опълчението в Луганск е взело под контрол над 23 населени пункта от началото на септември, като в хода на тези операции са убити около 60 украински военни, съобщиха от щаба на ДНР.

Провеждането на военните учения на НАТО в Западна Украйна в средата на септември е провокация към РФ, подчерта експертът Леонид Ивашов. „Възможно е да остане ограничен контингент на НАТО, както и да нараснат доставките по военнотехническа линия", предположи генералът.

Барак Обама поясни, че „инициативата за усилване на присъствието на САЩ в Прибалтика включва разполагането на допълнителни части на Военновъздушните сили и на самолети за провеждане на учение в Естония". На заседанието на НАТО в Уелс могат да бъдат направени промени в основополагащия акт Русия–НАТО, заплаши президентът на САЩ.

„Политическата подкрепа за Украйна има жизненоважно значение. Една от целите на предстоящата среща на НАТО е изборът на обща позиция на Алианса към усилията на Украйна да съхрани суверенитета и териториалната си цялост", заяви Обама на съвместна пресконференция след срещата си с държавния глава на Естония Томас Илвес.

„Започваме проект „Стена", това е строителство на реална държавна граница между Украйна и Русия", съобщи премиерът Арсений Яценюк по време на заседанието на Министерския съвет.

„ЕС и нашите западни партньори ще изпратят своя мисия за инвентаризация на разрушенията в Донбас. През ноември ще проведем голяма донорска конференция, чиято цел е възстановяването на Донбас" – това са думи на Яценюк, който с поведението си демонстрира, че за него нищо не означават нито волята на народа на Новорусия, нито военностратегическите реалности в региона. На същото заседание правителството одобри проектозакон за отмяна на извънблоковия статут на страната и се обяви за влизане в НАТО .

„На страната е нужна нова отбранителна доктрина с ясно определение кой е агресор и кой е заплаха. Русия ще бъде посочена като страна агресор в подготвяния документ, като единствената заплаха за териториалната цялост и националната сигурност на Украйна", разясни Яценюк. Той анонсира, че страната планира до края на годината да получи 10.7 млрд. долара външна помощ, като с 9.2 от тях ще се погасят държавните дългове.

Киев предлага на Москва два варианта за цени на газта – 300 долара за хиляда м^3 през лятото и 380 за хиляда м^3 през зимата, каза Яценюк, който информира и за плановете на Украйна да строи нови атомни реактори. Премиерът се закани да бъдат въведени нови санкции срещу Русия, както и да започнат дела, в които Украйна ще иска компенсации за нанесените ѝ щети.

„Руските бойни части се намират в Украйна с оръжие и танкове. Това са факти, които могат да бъдат доказани. Те не подлежат на съмнение", заяви Барак Обама на пресконференция в Талин. „Опитите да се върнат земи, загубени през XIX век, не е начинът, по който Русия може да демонстрира своето величие в XXI век", каза още президентът на САЩ, който така и не уточни кои са тези земи.

Еврокомисията прие решение за „съществени по-нататъшни крачки" по разширение на санкциите против РФ, пише в официалното ѝ комюнике.

Руският президент Владимир Путин предложи план от 7 точки за уреждане на конфликта в Украйна по време на полета си до Монголия, предаде Интерфакс. „С цел прекратяване на кръвопролитията и стабилизиране на обстановката в Югоизточна Украйна смятам, че страните в конфликта трябва незабавно да съгласуват и координирано да осъществят предложените мерки", подчертава Путин.

Сергей Лавров смята, че призивите Украйна да излезе от извънблоковия си статут и да влезе в НАТО са опит да бъдат провалени всички усилия за постигане на национално съгласие в страната. „Убедени сме, че решенията, приети по-рано и в Съвета на Европа, и в Съвета за сигурност на ООН, и в ОССЕ, трябва да се изпълняват, както и договореностите, сключени в Женева", обърна внимание руският външен министър. Той коментира и проект за мир. „Планът на президента на Русия Владимир Путин за изход от кризата в Украйна е направен, за да помогне на Киев и на Югоизтока да координират усилията си по деескалацията на конфликта", уточни Лавров.

Кметът на Лвов Андрей Садовий призова всички органи на местното самоуправление да започнат „процеса на подготовка на населението за живот във военни условия".

Генералният секретар на НАТО Андерс Фог Расмусен приветства мирния план на Владимир Путин за Украйна. Съветът на Европа също прие позитивно инициативата на Путин и изрази надежда тя да бъде реализирана на практика.

„Нашата армия трябва постоянно да присъства в Източна Европа, давайки на Русия да разбере, че винаги ще спазваме ангажиментите си за колективна отбрана съгласно пета точка на Северноатлантическия алианс. Кризите в Украйна и Ирак са най-големите заплахи за световната сигурност", декларират Барак Обама и Дейвид Камерън в съвместна статия, публикувана в „Таймс". В нея те изразяват убеждението си, че Русия е нарушила правилата, присъединявайки Крим.

Министърът на енергетиката на ДНР Алексей Грановски е провел успешни преговори за продажба на руски газ в ДНР и ЛНР, съобщи „Росбалт". Разговорите са протекли на най-високо ниво в Москва, уточни министърът на сигурността на ДНР Леонид Баранов.

„Всички региони в Украйна да проведат референдуми за независимост", призова началникът на Мобилизационното управление на ДНР Павел Губарьов.

КРИЗАТА В УКРАЙНА

Премиерите на ДНР и ЛНР Александър Захарченко и Игор Плотницки заявиха, че имат готовност да прекратят огъня в Новорусия на 5 септември от 15.00 часа, ако се договорят за примирие с представители на Украйна.

„Депутатската комисия за контрол на разследването на събитията в Дома на профсъюзите в Одеса на 2 май прие решение да се саморазпусне", обяви шефът на комисията Григорий Епур пред сайта на градския съвет.

На 5 септември фракцията „Европейски обединени леви/Ляво-зелени" от Севера категорично осъди въвеждането на санкции против Русия заради кризата в Украйна. Путин систематически е демонизиран, казват, че той е тиранин, страдащ от мания за величие, „но това е само средство за манипулация", заяви медийният секретар на фракцията Сабине Лезинг.

Редица политици в Бундестага на ФРГ също изразиха несъгласието си със санкциите. „Малко вероятно е, че те ще се отразят на политиката на Русия, защото там по различен начин са поставени приоритетите", смята Гернот Ерлер, координатор на германско-руското сътрудничество в немското правителство.

Представителят на Украйна Леонид Кучма, както и премиерите на ДНР и ЛНР Александър Захарченко и Игор Плотницки подписаха примирие в Минск, което влезе в сила от 15.00 ч. същия ден.

На 8 септември ЕС одобри нова серия от санкции срещу Русия във връзка с украинската криза. Те трябва да ограничат достъпа до капиталовите пазари за руските петролни компании „Роснефт" и „Транснефт", както и петролните дейности на „Газпром". Мерките вероятно ще включват и забрана за вземане на международни кредити за срок от над 30 дни, досегашната бе за срок от над 3 месеца. По искане на Финландия приемането на предложените мерки е отложено за няколко дни – влезе в сила на 12 септември.

„САЩ съгласуват мерки за разширение на санкциите против финансовия, енергийния и военния сектор на Русия", съобщи на брифинг говорителят на Държавния департамент Мари Харф.

На 10 септември президентът Порошенко за пореден път обяви, че няма да допусне децентрализация на Украйна. „Не може и дума да става за федерализация или за някаква форма на отчуждаване на контролираните от сепаратисти региони", подчерта той на заседание на Министерския съвет. „Законът за временно самоуправление в отделни области на Донецк и Луганск им дава статут, който ще запази тези региони в Украйна", поясни Порошенко относно внесен от него законопроект. Лидерът на страната сложи подпис и под закон за санкции срещу РФ, внесен на 8 август. Той предвижда възможност за 20 вида мерки, включително спиране на транзита на енергоресурси, блокиране на руските активи, ограничаване на полетите и превозите през Украйна. Документът предвижда още прекъсване на културния обмен, на научното сътрудничество, на официалните посещения и преговори.

Ангела Меркел призова за нови санкции срещу Русия. „Надяваме се те скоро да бъдат приети", заяви германският канцлер, като направи уговорката, че „вратите за преговори трябва да останат отворени".

„Москва предлага на Украйна и ЕС да отложат с няколко години премахването на митата във взаимната търговия за над 140 стоки", съобщи министърът на икономическото развитие на РФ Алексей Улюкаев. „Това са 144 стоки, към които сме най-чувствителни", уточни той на среща на Путин с членовете на правителството на 11 септември.

Путин подчерта, че на консултациите за асоциирането на Украйна с ЕС, с участието на Русия, трябва да се търсят компромиси и да се проявява гъвкавост, но до определени граници. Вече е известно, че Европейският парламент ще ратифицира асоциирането на Украйна на заседанията в Страсбург между 15 и 18 септември.

Говорителят на Върховната рада Александър Турчинов обяви, че в близките дни парламентът ще приеме решение за отмяна на неутралния статут на Украйна.

ЛИТЕРАТУРА

1. http://vg-news.ru/n/110410
2. http://belarus.regnum.ru/news/1842272.html
3. http://www.nytimes.com/2014/09/01/opinion/arm-ukraine-or-surrender.html?smid=tw-share&_r=2
4. http://news.ibox.bg/news/id_1731213739
5. http://vz.ru/world/2014/9/4/704051.html
6. http://ria.ru/world/20140905/1022929393.html
7. http://www.kommersant.ru/doc/2559715
8. http://www.foreignaffairs.com/articles/141769/john-j-mearsheimer/why-the-ukraine-crisis-is-the-wests-fault
9. http://news.ibox.bg/columnist/id_956634876
10. Вж. Зб., Бжежински. „Голямата шахматна дъска", С., изд. Обсидиан, 1997 г. , стр. 71.
11. Вж. Зб., Бжежински. „Голямата шахматна дъска", С., изд. Обсидиан, 1997 г. , стр. 69.
12. http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2012/12/09/1964556_hilari_klintun_moskva_se_opitva_da_vuzrodi_sssr/).
13. http://dergachev.ru/geop_events/240314.html#.VAHNzKNQOIQ
14. http://mid.ru/brp_4.nsf/newsline/86BE1B82F20774B044257D4600388F6F
15. http://vz.ru/news/2014/9/6/704384.html
16. http://vz.ru/news/2014/8/31/703169.html
17. http://vz.ru//politics/2014/8/11/699703.htm
18. http://duma.bg/node/84915
19. http://vz.ru/news/2014/8/30/703089.html
20. http://wolfstreet.com/2014/07/29/sanction-spiral-successful-german-exports-to-russia-plunge/
21. http://vz.ru/news/2014/9/1/703396.html
22. Вж. сп. „Геополитика", 2014 г., бр. 3., стр. 49
23. http://uapress.info/ru/news/show/25334
24. http://ria.ru/world/20140506/1006760730.html
25. http://alternatio.org/articles/item/3044
26. http://svpressa.ru/blogs/article/97125/).
27. http://news.ibox.bg/news/id_2073391127
28. http://vz.ru/news/2014/9/1/703324.html
29. http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-29001596

30. http://www.standartnews.com/biznes-energetika/propileniyat_shans_sin_potok-242141.html
31. http://vz.ru/politics/2014/8/19/701081.htm
32. http://clauswarum.blogspot.com/2014/09/why-brussels-and-washington-boost.html
33. http://rt.com/business/164588-brussels-bulgaria-halts-south-stream/
34. http://www.duma.bg/node/84091
35. http://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/po-evtini-plodove-u-nas-zaradi-ruskoto-embargo-6019732
36. http://news.ibox.bg/news/id_732358735
37. http://glasove.com/politika/41282-d-mitov-bylgariq-nastoqva-za-novi-sankcii-sreshtu-moskva
38. http://news.ibox.bg/columnist/id_1134467146
39. http://russian.rt.com/inotv/2014-04-30/Prezident-Bolgarii-Rossiya-neset-opasnost
40. http://topwar.ru/41078-bolgariya-podderzhala-politiku-rossii.html
41. http://duma.bg/node/82462
42. http://www.duma.bg/node/84475
43. http://www.novazora.eu/pdfs-full.php?id=15&tip=1
44. Вж. Ал. Лилов, Информационната епоха, т. 3, С., Захарий Стоянов, 2008, стр. 761.
45. http://inosmi.ru/world/20140905/222808322.html
46. http://glasove.com/novini/41351-za-novata-evropejska-dyrjava-novorusiq-i-za-bydeshteto-na-nato-i-es
47. Вж. Ал. Лилов, Информационната епоха, т. 3, С., Захарий Стоянов, 2008, стр. 761.
48. http://ok-inform.ru/ekonomika-i-biznes/finansy/18405-kitaj-gotovit-dlya-rossii-pryamye-postavki-ovoshchej-i-fruktov.html
49. http://inosmi.ru/fareast/20140821/222522481.html
50. http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true
51. http://www.iarex.ru/news/50503.html
52. http://vz.ru/world/2014/9/7/701979.html
53. http://www.iarex.ru/articles/50549.html
54. http://vz.ru/opinions/2014/9/8/704556.html
55. http://www.km.ru/v-rossii/2014/09/08/protivostoyanie-na-ukraine-2013-14/748233-sem-oshibok-zurabova-k-semi-shagam-put
56. http://vz.ru/news/2014/9/7/704438.html
57. http://vz.ru/news/2014/9/7/704461.html
58. http://www.interfax.ru/russia/373117
59. http://worldcrisis.ru/crisis/1638947
60. http://tushenka.info/news/politics/9617-timoshenko-vozmuschena-peremiriem-i-dokumentami-podpisannymi-v-minske.html
61. http://www.informationclearinghouse.info/article37599.htm

РАЗПИТ

ПРЕХОДЪТ – КРАЧКА НАПРЕД ИЛИ КРАЧКА НАЗАД В ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ

Пеню Михайлов

Пеню Михайлов *– професор по политическа икономия, доктор на икономическите науки. Преподава микро- и макроикономика и икономически теории в Икономическия университет – Варна. Работи в областта на общата икономическа теория и на пазарните отношения. Автор е на множество статии, студии и на монографии, по-важни от които са: „Непроизводствената сфера в системата на обществените отношения“ (1987), „Икономическата система в прехода към пазарна икономика“ (1993), „Икономическата теория пред нови предизвикателства“ (1995), „Бягство от историята? Политическата икономия между критиката и омразата“ (2005) и други.*

Встъпление

Този въпрос поставих в зората на демокрацията. Ортодоксалните марксисти, станали изведнъж ортодоксални либерали, го отхвърлиха под претекст, че не е дошло времето. Ако се следва този път, науката не бива да откликва на значими събития, а само на политическата конюнктура. Това обаче я обрича на застой, капсулира я и превръща в слуга на политиците и на класата, която те обслужват.

Днес наново се връщам към тази тема, обогатена от времето и от теориите, които я отразяват. Незрелите икономически теории не се поддават на точни теоретични отражения, нещата се променят бързо, времето дава отпечатък върху тях.

И сега продължавам да твърдя: всяка величава епоха е трагична, а днес трагичността е в липсата на величие. Всичко се руши, няма съзидание, а стопанска и духовна разруха, криза на духовността, „нищета сред изобилие“. Това е основание да се постави въпросът дали преходът е крачка напред, или крачка назад, прогрес или регрес е той в историческото развитие? Дали той води до „втора Швейцария на Балканите“, каквито твърдения преди не бяха рядкост, или до хаос, бедствие, несигурност, неопределеност. Значимостта на проблема се подсилва от европейското ни членство и от състоялите се парламентарни избори.

Социално-икономическа определеност на прехода

Преходът на пръв поглед е лесен за изучаване, но в действителност е трудно уловим, неочаквано

тайнствен и мистериозен. Най-трудно се обяснява онова, на което си съвременник.

Преходът е пробив в системата, буфер между две зони – системи, съчетание на елементи от стара и нова система, на разнородни форми на производство, които нямат единна субстанция и единен произход. Той може да бъде разгледан в широк и в тесен смисъл на понятието. В широк – като преход от едно състояние към друго, от нещо старо към нещо ново, в по-тесен – като определен исторически отрязък от време, в който старата икономическа система се разрушава и се трансформира в нова – „постсоциалистическа", или на Запад – в „посткомунистическа". Това е преход от един обществен икономически строй към друг, а не преход от командно-административна към пазарна система. Разгледан така, той би трябвало да снема постиженията на предишните стадии на историческата динамика и в зародиш да съдържа черти на неутвърдена икономическа система, т.е. да дава възможност за линеен и нелинеен път на развитие. У нас нещата тръгнаха по друг път.

Ортодоксалният марксизъм дава предимство на линейния път и недооценява други възможности на обществената еволюция. Според него развитието се извършва от простото към сложното и възврат към миналото/предишното е невъзможен. Животът се оказа по-сложен, отколкото си представяхме. Той не може да бъде вкаран в схеми и шаблони, движението невинаги е праволинейно, то може да е крачка напред или крачка назад.

У нас старото се разрушава, преди новото да се утвърди, няма развитие, а връщане назад. Проекцията на бъдещето не е правилно изградена, историята временно се отклонява от своя естествен път и сега пак се връща към него. Преход се извършва не само от по-развита към по-неразвита система, но и обратно.

Историята трябва да се разглежда като „критическа история" (Хегел), да се изучава от онези, които искат да я разберат, а не да я извращават и фалшифицират, да се основава на достоверността на фактите и събитията. Субективната оценка да е в унисон с обективните критерии. „Философията на историята не е нещо друго освен нейното мислещо разглеждане."[1] Пак по този повод: „Но историята трябва да обхване онова, което е и е било, събитията и действията, и тя е толкова по-близо до истината, колкото повече се придържа към фактите."[2]

Това важи и за нашето съвремие. Историческите факти се извращават и омаловажават, дава се път на всевъзможни измислици, които нямат нищо общо с истината. Много често се налага да се връщаме към миналото, но не за да утвърждаваме извращенията му, а за да извличаме поука от тях, или доколкото се връщаме към това старо, то трябва да бъде мяра за новото и задълбочаване на конкретното. Занапред то ще отсее по-точно правотата на една или друга теза. Когато варварите завладяха Римската империя, те не разрушиха обществения ѝ ред, а го преобразуваха и приспособиха в нов.

Дали преходът и формиралата се икономическа система са крачка напред, или крачка назад в историческото развитие? Този въпрос няма еднозначен отговор. Ако приемем производителността на труда като висш и обективен критерий на икономическото развитие, България от развита се превърна в неразвита страна – най-нисък БВП на човек от населението спрямо другите в ЕС, стопанска

и духовна разруха, влошени жизнен стандарт и индекс на човешко развитие, увеличена смъртност и влошено здравеопазване, ширеща се наркомания и проституция, невиждана корупция, отчаяност и социална апатия и така нататък.

Демокрацията и правото са на страната на по-силния, върх взема стихията на пазара, мафиотският и спекулативният капитал излизат на преден план, експлоатацията се засилва, превръща се в обективен принцип на функциониране на икономиката. Пазарът и демокрацията са дълбоко свързани, но не се покриват. Тогава защо се възпроизвеждат остарели икономически системи и сляпо се копират слабостите и недъзите на пазарната икономика, а не се осъществява преход към такава икономическа система, която на основата на съвременните обективни икономически процеси да предотвратява и да тушира слабостите на предишното социално-икономическо развитие и да осигурява социално-икономическо благополучие на нацията.

Тази глобална цел включва две подцели: *първо*, създаване на пазарни институти; *второ*, микроикономическа и макроикономическа стабилизация, постигната въз основа на използването на фискални и кредитно-парични механизми и на максимално високоефективна икономика. Следователно главната цел на прехода е да създаде икономика, която има способността да се самоорганизира, да постига равновесие и в най-кратки срокове да излиза от икономическата криза. Тази задача е не само икономическа, но и политическа. Тя зависи от целите на обществото, а също и от критериите за оценка на неговия прогрес. По този въпрос в икономическата теория няма единомислие. Едни смятат, че прогресът трябва да се оценява от гледна точка на типа на производствените отношения и на равнището на производителните сили; други – от степента на модернизация на страната, от въвеждането на нови технологии; трети – от постигнатото социално благополучие и висок жизнен стандарт; четвърти – от съгласуването на общите и индивидуалните интереси.

Този въпрос има и обратна страна – регрес, което представлява връщане на по-ниско равнище на икономическите форми на организация на обществото и на по-ниска степен на социално-икономическото и културно-историческото развитие на страната.

Как преходът се вписва в тези две постановки, прогрес или регрес в историята е той?

Да се вгледаме в типа на системата, т.е. в социално-икономическия строй и степента на прогреса на производителните сили в страната като висш и обективен критерий, по отношение на който всички други критерии са второстепенни и субективни. Нашият преходен период в исторически план е крачка назад, защото ни връща към остаряла икономическа система. Основание за това ни дават следните обстоятелства: *първо*, една реформа (стратегия) има смисъл да се провежда, ако създава, а не разрушава; *второ*, разруха в земеделието и деиндустриализация на икономиката; *трето*, провеждане на структурни промени във вреда на хората; *четвърто*, засилваща се бедност, увеличаване на пропастта между бедни и богати; *пето*, снижени показатели на индекса на човешко развитие – образование, здравеопазване, дълголетие, смъртност, социално благополучие и пр. С други думи, икономическата ни реформа има разрушителен характер. Оценена от тази

страна, тя е крачка назад в историческото развитие. Разбира се, за други е крачка напред, тъй като от нея някои хора реализираха несметни богатства.

Икономическата теория е длъжница на времето, тя не отговаря на неговите предизвикателства, занимава се с периферни въпроси, а не с въпроси, които засягат същността на системата – къде отиваме и към какво се стремим, дали това, към което отиваме, е най-доброто за бъдещето на България. Хората искат да знаят нашата цел, близка и далечна. Не само това, но и нейната социално-икономическа определеност. Движението, основано на принципа „проба-грешка", както се каза, не може да бъде отправна точка на нашето развитие. То ни праща в неизвестността и хаоса. Икономическото движение не може да тръгне по този път. Преходът следва чужди образци, схеми и шаблони, придава еднопосочност на движението, а то е многопосочно. Съществува многовариантност и нелинейност на историческата динамика, следователно и алтернативност. Алтернативността обаче се заменя с еднопосочност от рода на: „Ние можем всичко, времето е наше." Връх взема личното облагодетелстване, мафиотският и спекулативният капитал излизат напред, държавата се сраства с тях, става слуга на икономическите групировки.

Докато през 1989 г. бяхме на 28-о място по степен на икономическо развитие, сега сме една от последните страни, най-бедната спрямо другите в ЕС, подчинени и зависими от метрополията. Евроинтегрирането невинаги е в унисон с националните интереси. Европа трябва да бъде Европа на гражданите и на нациите, а не на крупния корпоративен капитал.

Словата на Макс Вебер и днес не са изгубили значимост: западният капитализъм е уникален, съществува само в единствено число, другите страни не са в състояние да го изградят, но могат да го изучават и да му подражават, в някои случаи да се доближават до него, но никога няма да се изравнят с него. „Не искаме да бъдем чужда колония" (В. Орбан). Нужно е да се отхвърли сегашният икономически модел на ЕС. Орбан се застъпи за националните интереси, а нашите политици в Брюксел не постъпват така. Да се надяваме, че след изборите за Европейски парламент тази аномалия ще се превъзмогне и Европа ще бъде социална, Европа на гражданите и на нациите, както някога се изразяваше генерал Шарл дьо Гол.

На хората трябва да се гарантира достоен живот, активно участие в демократичните процеси на управление, съществуване на нравствени добродетели, основани на справедливостта, хуманността и социалния ред.

Държавата действа така, както повеляват законите на системата, векторът се налага от управляващия елит, но движението не е изстрадано от обществото и затова няма социална опора. Философията на властта се основава на индивидуална, егоистична цел, държавата и политическият елит във властта преследват също такива цели.

Теорията на обществения избор е в ход: реализация на икономическа рента с политически средства, с лобита и сращане на икономическа и политическа власт. Не държавата подчинява обществото на себе си, а то като съвкупност от частни собственици я подчинява на себе си. Подобна на тази теория е теорията на просмукване, тя също не може да бъде отправна точка на социалния прогрес.

Нейната същност се изразява в това: когато богатите забогатеят още повече, тогава богатството им се просмуква в по-долните пластове и бедните забогатяват.

Теорията за вменяване също не е подходяща за социалния прогрес. Съгласно нея всеки фактор на производство присвоява такава част от дохода, която съответства на неговия принос в създаването на този доход. Тук обаче възниква въпросът, че приносът на капитала спада, а неговият доход се увеличава. Физическото участие на капитала в създаването на продукта и правото на присвояване на доход са две различни неща. За работника не е така. За да получи доход, той трябва да се труди, присвояването не е пропорционално на участието му в процеса на производство. Следователно прогресът от единия и от другия се разбира по различен начин. Трудът се отчуждава от работника и се подчинява на капитала. Отчуждението прераства в самоотчуждение. То не само обезличи, но и разруши човека като личност. Човек загубва своята „родова същност", превръща се в животно, човешката личност оскотява, озверява, деградира[3]. Медиите всеки ден ни поднасят потресаващи примери за това.

Осиротелият и обезличен човек се връща в лоното на животинското: ниско потребление, невъзможност за биологическо оцеляване, притъпени потребности, сведени до чисто животинско равнище. Дори животното има по-голям простор – свобода, въздух, светлина. С една дума, настъпва дехуманизация на човешкия живот, част от населението е подложена на геноцид.

Трудът се изразходва против волята и желанието на човека, за да не умре от глад, той е съгласен на каквато и да е работа. Човекът не може да разкрие своята същност, не снема своята едностранчивост и не прераства в нещо по-богато, духовно деградира, връща се към предишното си състояние, няма развитие, има упадък. Той се отчуждава не само от себе си, но и от другите хора, настъпват обезверяване, психически разстройства, самоубийства и пр. Картината е страшна.

Много дейци на духовната сфера се простиха със своя творчески труд, с призванието си, станаха амбулантни търговци. Оценката за духовната сфера се дава не от гледище на обществената полезност на нейните резултати, а според икономическата изгода – парàта. Затова има много чалга, шоумени, конкурси за красиви и грозни жени. Свободното време на хората се използва за трупане на печалби, превръща се в източник на капитал.

Ние избрахме погрешен модел на прехода, не потърсихме алтернативни пътища. Обществото, както и преди, се вкарва в определени схеми и шаблони на развитие, противоречащи на неговата обективна логика. Социално-икономическата необходимост се реализира не по един и същ начин, а в многообразни форми. Нашите цели трябва да бъдат адекватни на тях, за да се постигат желаните резултати, тогава и отчуждението ще бъде по-притъпено. Сега ние нямаме дори яснота в целите на икономическата динамика, вследствие на което хаосът е голям, а неуправляемостта на процесите – значителна.

Хората са отчуждени не само от политиката, а и от самите себе си. Те като че ли се примириха със съдбата си, изчезнаха непосредствените човешки отношения, превърнаха се в парични, общуването се предопределя от парàта, от икономическата изгода. Индивидуалистичното общество, основано на стоко-

вата размяна, сведе човешките отношения до чисто имуществени отношения. Дори любовните отношения станаха предмет на материална спекулация, парàта отчужди хората, отне святите им чувства.

Въпреки че религията получи широка подкрепа от държавата и обществото, религиозното отчуждение не се премахва, дори в някои случаи се задълбочава. Обграден от суровата и жестока природа, от несправедливото общество, човек все повече отправя поглед към външни сили, моли за помощ Бога и като не я получи, се отчуждава и от него.

Икономическият растеж в страната е незначителен, но това не значи, че цари благополучие. Растеж може да има, но развитие – не. Развитието предполага подобрено качество на човешкия живот, по-добро използване на материалните ресурси и обновяване на техниката. Само с кафенета, барове, молове не може да се постигне ефективен растеж. Доходите, които получава българинът, в сравнение с ЕС са много по-ниски.

Старите ценности се заменят с нови: егоизъм, алчност, краен индивидуализъм, лично облагодетелстване, без да се подбират средствата за това. Преустройството на обществото, както стана ясно, се развива в съответствие с политическите решения на дадена група, на чисто политическа основа.

Частната собственост например се насажда с политико-идеологически средства. На нея се гледа не като на икономическа целесъобразност, а като на политическа мяра за смяна на една политическа система с друга, която се ръководи от користни интереси. Ако се придържаме към това, преходът и свързаната с него реформа е претекст да се закрепят едни или други икономически интереси, а не средство за постигане на демокрацията. Управляващият елит ускорено утвърди частната собственост като всеобща определеност на системата. Подобно нещо съществуваше и преди. Защо днес трябва да се повтаря една грешка, която историята отхвърля? Ние трябва да преосмислим своята стратегия. Не самоцелна приватизация, а смесена икономика със силно държавно регулиране – това трябва да бъде нашата цел. Стратегията на свободния пазар не даде желаните резултати и затова не може да бъде основа за практическо действие, както претендират много икономисти и политици.

Икономическата ни реформа, която се движи от лошо към по-лошо и е безнравствена, не намира морална и социална подкрепа – както би трябвало да бъде особено в превратни моменти в човешката история като сегашния. Въпросът е: трябва ли реставрацията на капитализма (дивия и варварския), който се установява в страната, да предрешава бъдещето на България на XXI век? Отговорът е – не.

Реставрациите, както показва историята, всякога са временни, възстановяват рецидивите на миналото, никога не са имали нещо ново, трайно и конструктивно. Така става и у нас. Промените в България не придвижиха обществото напред. Те ни върнаха на равнище отпреди 1939 г. В енцикликата на папа Йоан Павел Втори се казва: „Капитализмът и реализираният на практика (деформиран) социализъм унижават човека в полза на социалния елит, което е несъвместимо с неотменимите права на човека.“ А покойният руски патриарх Алексий Втори смята, че „социалната пропаст между бедни и богати обезценя-

ва конституционното равноправие на гражданите“, че „опитът да се стабилизира режимът по пътя на по-нататъшното обедняване на трудещите се е престъпление пред човечеството и грях пред Бога“.

Тезата на А. Смит „Ние се обръщаме не към хуманизма, а към егоизма и никога не говорим за нашите нужди, а само за собствената си изгода“ не може да бъде основен принцип. У човека трябва да се търси не само егоистът, а и творецът, който се ръководи не само от своите интереси, но и от интересите на обществото, социалната група и класа, към които принадлежи. Ако се придържаме към принципа на Смит, ние се сблъскваме с проблема – остава ли човек такъв, какъвто е по времето на „невидимата ръка“? Ако е такъв, това значи, че еволюция в икономиката и в общественото съзнание не е настъпила.

Държавната намеса може да ускори прогреса и да повиши ефективността на икономиката

Две са гледните точки по този въпрос: първата е на неокласическата теория, втората е кейнсианската. У нас доминираща е неокласическата, залегнала в икономическата политика.

Увлечението по „невидимата ръка“ на пазара днес е толкова силно, че в учебниците има специални раздели, посветени на нея. Нашите политици и либерали строго следват нейните стъпки, пряко копират чужди образци без оглед на времето и спецификата на страната. Историческата динамика е развиваща се система, тя не търпи еднообразие, шаблони и схеми, линейността се заменя с нелинейност. Това обаче като че ли не се признава. В противен случай подходът би бил друг.

„Невидимата ръка“ на пазара се появява при неразвити стоково-парични отношения и при току-що прохождаща свободна конкуренция. Целта е производството да се отскубне от опеката на държавата.

Европа по това време е обзета от политически бури. Идеите за по-справедлив и хуманен свят излизат на дневен ред. Свободата на пазара е път към политически и граждански свободи. Нещата обаче днес се промениха.

Монополът и глобализмът станаха доминираща сила на икономиката, свободата на пазара малко или повече е ограничена от тях. Монополът подкопава стоковото производство и с това – свободата на пазара. Съществува не свобода, а диктатура на пазара, на монопола.

Трябва да се прави разлика между свободна пазарна икономика и пазарна икономика изобщо. Едното е по-тясно понятие, другото – по-широко. Пазарната икономика преминава през различни степени на развитие, обусловени от историческата потребност на времето. Свободата на пазара не бива да се разглежда извън контекста на времето, да се третира като универсален принцип на пазарната икономика.

Принципите на свободния пазар не могат да придадат социална насоченост на пазара.

Днешната криза е тяхна рожба. Тя е криза не само на икономиката, но и на теориите, които я осветляват и обясняват алтернативите за нейното разре-

шаване. А днешната финансова криза се оприличава с Великата депресия от 1929–1933 г. Финансовият капитал се откъсна от реалния; фиктивната му част се разрасна до такава степен, че му се придаде статут на самостоятелно и независимо съществуване; започна да се говори за финансова икономика и че не друг, а финансите са първично звено в структурата на икономиката; предимството е на обращението, а не на производството; наложи се разбирането, че връзката пари–злато е окончателно прекъсната, което според нас не е така, тя е отслабена, но не и прекъсната. Сегашната криза потвърди несъстоятелността на една такава теза. Финансовият капитал установи господство и контрол над обществения капитал, подчини реалния капитал на себе си, породи крах на златния стандарт и установи тържество на парично-кредитната система, на глобална мрежа от фондови борси и пазари, засили спекулациите, превърна се в международна сила.

Икономическата криза е криза на неолибералната идеология, на възгледите на свободния пазар и на неговите постулати. Свободният пазар е система от пазарни отношения, която дава възможност на икономическите субекти да постигнат своите цели без намеса на държавата. Стоковата размяна се извършва свободно, без принуда, в отсъствие на някакви централни органи. Хората сами избират средствата за нея, поради което получават по-голям ефект.

Пазарът притежава свойствата на саморегулацията на системата. Това разбиране е толкова вкоренено сред западните икономисти, че най-големите авторитети от тях (М. Фридман, Фр. Хайек и др.) смятат, че всяка държавна намеса е пагубна за икономиката.

Великата депресия от 1929–1933 г., а и сегашната криза показват несъстоятелността на сляпото безкритично преклонение пред пазара и на вярата в самодостатъчността на пазарната саморегулация.

Теорията на либерализма влезе в противоречие с практиката, оказа се непригодна да намери изход от кризата.

Свобода не значи да вършиш всичко, тя трябва да се постави в определени рамки. Институциите са тези, които не ѝ разрешават произвол, предпазват обществото от нейните разрушителни сили. У нас обаче не е така. Свободата не се поставя в съответствие с целите и желанията на обществения напредък.

Стихийният пазар деформира икономиката и ускорява монополизацията, конкуренцията е пред заплаха, пораждат се т.нар. странични дефекти и провали. Пазарът е деформиран, системата се разклаща и мутира. Нейният потенциал се разрушава. Тя губи градивните си функции, ресурсите се изчерпват, в ход влизат защитните ѝ механизми. Ако това не помогне, държавната намеса в икономиката става необходимост, посредством нея тя може да се приспособи към променящата се среда.

Ще бъде погрешно да се преувеличава ролята на стоково-паричните отношения в развитието на икономическата система. Приносът им за прогреса на обществото е неоспорим, те обаче не бива да се идеализират, т.е. да се изпада на позициите на т.нар. икономически романтизъм. В същото време наивно е да се твърди, че пазарът без държавно регулиране и без планови обществени връзки е ефективен. Съвремието (сегашната криза) доказа това.

Държавата, пазарът и човекът следва да се разглеждат като едно цяло, като части на една система. Те не бива да се противопоставят, както прави неокласическата теория: „по-малко държава“, „държавата е лош стопанин“, тя „замърсява пазара“, ролята ѝ се свежда до страничен наблюдател „за спазване правилата на играта“. Видяхме до какво доведе това – наистина сме хвърлени в бушуващо море, от което не знаем как да се спасим. Уличният гняв е сигнал, че има нещо нередно във функционирането на икономическата система, нещо сбъркано в реформиращия се свят, в наличната парадигма на неговото преустройство. Провалът на преустройството е провал на „неокласическата концепция“. А нашите либерали строго следват тази концепция. Те смятат, че пътят е правилен, а грешките и неуспехите в икономиката се дължат не толкова на избраната доктрина, колкото на неумението да се прилагат нейните принципи. Но дали е така?

Реалността обаче е по-друга от тази, която неокласиката представя, а тя е: капитализмът е несъвършен, той не е застрахован срещу пороци и кризи, които са резултат не на случайности, а на причини, обусловени от неговата същност. Затова трябва да се търсят по-съвършени форми на организация и управление на икономиката. И все пак, да очертаем в общи щрихи някои виждания на неокласиката по този въпрос: *първо*, свобода на пазарните сили; *второ*, пазарът поставя всичко на мястото му; *трето*, саморегулация на пазара, т.нар. невидима ръка; *четвърто*, ненамеса на държавата в икономиката.

Вместо заключение

Дали преходът е крачка напред и дали той ни отведе към светлото бъдеще, нека читателят да прецени това чрез приведените по-долу числа. През 1989 г. гражданите на България с една работна заплата купуват 40 пъти повече електрическа енергия, отколкото през 1939 г. Цената ѝ е била 0.03, много по-ниска от сегашната, а през следващите години тя ще се увеличи още повече[4].

Коефициентът на безработица: 2008 г. – 5.6; 2009 г. – 6.8; 2010 г. – 10.2; 2011 г. – 11.3; 2012 г. – 12.3. В другите страни от ЕС той е много по-малък. България през 1989 г. е призната за развита индустриална страна. Неграмотността след 1944 г. е ликвидирана, през същата година тя е била 20% за мъжете и 43% за жените[5].

Сравнителна таблица на селскостопански животни и хранителни продукти от тях[6]

	1939	1989	2011
Говеда	1.45	1.61	0.63
в т.ч. крави	0.41	0.65	0.42
Овце	9.41	8.61	2.29
Свине	0.75	4.12	1.11
Пчелни семейства	0.44	0.63	0.35
Мляко млн. литри	669	24.38	1655
Месо хил. тона	202	934	555
Яйца млн. броя	744	2726	1496

Потреблението на някои хранителни продукти на човек от населението спада: хляб в кг (1912 г. – 236; 1989 г. – 192; 2001 г. – 150; 2012 г. – 101.1), месо и месни произведения в кг (1912 г. – 20; 1928 г. – 27.2; 1989 г. – 81.9; 2012 г. – 46.3), яйца броя (1912 г. – 46; 1928 г. – 92; 1982 г. – 255; 2012 г. – 137)[7].

У нас БВП на човек от населението в сравнение с ЕС е 44, докато за Германия, Франция, Англия, скандинавските страни той надвишава 100. Инвестициите бележат спад, жизненият статус на населението се влошава и това са лоши условия за бъдещ социален прогрес.

БЕЛЕЖКИ

1 *Хегел, Г.* Философия на историята (Духът на Изтока). Том 1. С., Евразия, 1995, с. 15.
2 Пак там.
3 Виж: Маркс и Енгелс. Том 42. С., 1983, с. 84–87.
4 Данните за 1939 г. са взети от книгата на Ив. Кременски „България в Европа и света през XX век". Варна, Стено, 2005.
5 Статистически справочник на Република България 2013 г. , с. 107.
6 Пак там.
7 Виж цитираната книга на Иван Кременски, а също и Статистически справочник на Република България 2013 г., с. 107.

МЕТАМОРФОЗИТЕ НА ДЕМОКРАЦИЯТА В ГЛОБАЛНИЯ СВЯТ

Пьотър Яковлев

Пьотър Яковлев *– професор в Руския икономически университет „Г. В. Плеханов", доктор на икономическите науки, ръководител на Центъра за иберийски изследвания на Института за Латинска Америка (ИЛА) към РАН.*

Демокрацията се озова в парадоксално положение в началото на XXI век. От една страна, тя преживява своя разцвет. Само през последната четвърт на миналия век към демократична форма на управление преминаха първо страните от Иберийския полуостров (Испания и Португалия), след това бившите съветски републики, държавите от Източна Европа, от Южна Африка, Южна Корея, някои страни от Югоизточна Азия, а накрая и от Латинска Америка. Всички те поне формално провеждат повече или помалко свободни честни избори, включиха механизмите на реалното и ефективно разделение на властите, създадоха условия за свободна дейност на партии от различни идейно-политически течения. Държавите, които имат подобни демократични режими, сега са повече откогато и да било преди. Лари Даймънд – авторът на фундаменталния труд „*The Spirit of Democracy*" (1), посочва, че през 1974 г. на планетата е имало 35 изборни демокрации, това прави около 25% от общия брой на страните – членки на ООН. Към 2013 г. тези показатели са се увеличили съответно до 120 държави – това са над 60% (2).

Паралелно с това видимо нараства общественото недоволство от функционирането на редица демократични институции, включително и най-важните от тях. На остра критика се подлагат: загубилата първоначалния си замисъл система за разделение на властите; отличаващият се с разнообразни фалшификации избирателен процес; затъналите в бюрокрация политически партии; стесненото пространство на вътрешнополитическа свобода; рязкото нарастване на влиянието върху властта на финансово-икономическия елит, все по-отдалечаващ се от основната

част от населението. Формира се тенденция, която според експертите може да бъде дефинирана като „глобално отстъпление на демокрацията".

От демокрация към „постдемокрация"

Когато става дума за криза на съвременната демокрация, в повечето случаи се сочат две ключови особености: дефектност и дисфункционалност на демократичното устройство на обществото (3). Първата означава неспособност на демокрацията да функционира в съответствие с нейните собствени правила, което може да се прояви например като фалшификация на изборните резултати, административен натиск върху кандидатите на опозицията, създаване на пречки за свободен обмен на идеи в медиите и т.н. Дефектността е лесно забележима, тя се откроява на повърхността. По-сложно стоят нещата с дисфункционалността. В повечето случаи става дума за неспособност на един или друг демократичен режим ефективно да работи в името на социалната справедливост, реално да съдейства за подобряване на материалното благосъстояние на по-голямата част от населението, особено на по-бедните слоеве. Често дисфункционалността води до национална дискриминация, до усилване на социалната диференциация, нерядко това е причина за увеличаване на разликата между бедните и богатите. С други думи, в тези случаи демокрацията престава да служи на социума, деградира и се превръща в инструмент за съхраняване на политическото статукво в интерес на управляващите групи. Разбира се, тази система влиза в противоречие с целите на националното развитие, тя предизвиква критики и в крайна сметка се отхвърля от обществото.

Създава се впечатление, че феноменът дисфункционалност на демокрацията е характерен за десетки държави от всички континенти и се превръща в глобално явление. Тя се проявява по различен начин в отделните страни, но има общ знаменател, който е валиден навсякъде – разминаването между демокрацията и принципите на социалната справедливост. Именно това обстоятелство предизвиква сериозно обществено недоволство, което в последните години приема формата на масови протестни движения и алтернативни партийнополитически проекти, конкуриращи се с вече утвърдените партии. Казано с други думи – значителна част от най-активните граждани губят вяра в съществуващата политическа система, пренасят своето разочарование върху лошо функциониращите демократични институции и търсят нов тип социално устройство.

Затова при оценката на сегашното състояние на обществото все по-често се говори за настъпване на „постдемократична епоха" (4). При това идеята за „постдемокрация" е ориентирана включително и към най-развитите страни в Европа, където демократичните институции имат дълбоки исторически традиции и управляващите елити са се научили достатъчно ловко да манипулират с тях, обръщайки всичко в своя полза. Изследователите като правило се позовават на биещи на очи явления като:

– Очевидното усилване на изпълнителната власт за сметка на законодателната и съдебната. Правителството (министерският съвет или администрацията на президента, зависи от конкретната страна) на практика директно управлява

другите власти, лишава ги от първоначално делегираните им прерогативи, а техните правомощия превръща в лишена от съдържание формалност.

– Колосалното материално разделение между политическите и икономическите елити и мнозинството от гражданите. Въпросът е не кой получава повече и кой по-малко за своята работа, а във възникналия безумен, астрономически разрив между определена част от управляващата класа, чиито членовете самостоятелно (извън обществения контрол) определят своите възнаграждения, и преобладаващата част от населението, което в значителна степен е изгубило перспективи за подобрение на материално си положение (в Европа сега това се вижда много отчетливо). А доскоро нещата стояха различно: хората имаха нагласата, че утре ще живеят по-добре от днес, а децата им ще бъдат още по-добре. Сега мнозина не са уверени в утрешния ден.

– Кризата на утвърдените политически партии и избирателни механизми. Този тренд е характерен за повечето държави в Европа, където традиционните партии все по-често търпят чувствителни поражения на изборите, а под натиска отдолу формираните от тях правителства нерядко се оттеглят преди да изтече мандатът им. Едно от последните доказателства за това са резултатите и политическите последствия от изборите за Европейски парламент през май тази година (5).

– Появата на нови предизвикателства, за които съвременната демократична държава няма ефективни отговори. Това се отнася както за многообразните вътрешни проблеми (растежа на безработицата, особено сред младите хора; неконтролираните миграционни потоци; моралната деградация на европейските социуми и т.н.), така и за глобалните предизвикателства, към които създадените от западните демокрации междудържавни обединения и организации често остават пасивни.

Като се сумират всички указани фактори и тенденции, еднозначно може да се стигне до извода, че управляващите елити на много от съвременните държави целенасочено си затварят очите за новата постдемократична социално-политическа реалност, в която няма място за класическите институции и демократични практики. Наблюдава се своеобразно разделение на единния политически процес и обособяване на няколко автономни структури в него:

1. Реална, представена от изпълнителната власт, самостоятелно приемаща всички основни решения в държавата.

2. Имитационна (законодателна), силно зависеща от правителството и от държавния глава, но предназначена да създава впечатление за демократично разделение на властите.

3. Опозиционна, лишена от реални лостове за въздействие на обстановката в страната, но концентрираща общественото недоволство.

При това трябва да се подчертае, че постдемократичните общества на практика съхраняват всички характеристики на демокрацията: редовно се провеждат избори на различни нива, съществуват конкурентни политически партии с всевъзможни идейни течения, свободни публични дебати, защита на базовите права и свободи на човека, определена прозрачност в действията на властовите структури. Реалната политика обаче се осъществява от малоброен елит, от доб-

ре организирани и умели лобисти, от други групи за влияние, концентрирани около властовите центрове и получаващи специални привилегии от тях.

Няма необходимост надълго и нашироко да се доказва, че формирането на постдемократично обществено устройство е в руслото на еволюцията на капиталистическата система. Тук ще отбележим, че самата демокрация никога не е излизала от рамките на капитализма, оставайки капиталистическа демокрация, във връзка с което и постдемокрацията в решаваща степен се определя от процесите, чиято същност се развива в недрата на капитализма. За какво става дума?

През 2011 г., в самия разгар на антикризисните усилия на международната общност, южнокорейският икономист и лауреат на Леонтиевата премия (*Leontief Prize for Advancing the Frontiers of Economic Though*) за 2005 г. Чхан Ха Чжун, преподаващ в Кеймбриджския университет, публикува книга с многозначителното заглавие „23 тайни – това, което няма да ви кажат за капитализма“ (6). В този оригинален и съдържателен труд маститият автор, базирайки се на обширен фактологичен материал, опровергава много от утвърдените постулати (всъщност активно внедрявани в масовото съзнание митове), изглеждащи като догми, които вече не бива да бъдат подлагани на съмнение. Така например ученият формулира и доказва следните тези, които в известна степен преобръщат общоприетите представи за съвременния капитализъм:

– В рамките на формиралата се световна стопанска система на практика отсъства широко рекламираното явление „свободен пазар“, провъзгласено за квинтесенция на капиталистическия способ за производство.

– Твърдението, че развитието на глобализацията съдейства за всеобщото благоденствие и прави по-богато цялото човечество, е лъжа. Социално-икономическите последствия на глобализацията не могат да се определят еднозначно като позитивни.

– Развиващите се страни често са по-предприемчиви и ефективни от развитите. Това е предпоставка за текущите изменения на съотношението на силите в системата на световните стопански връзки.

– Свръхвисоките възнаграждения на топмениджърите далеч невинаги способстват за търговския успех на предприятията и за подобряването на бизнесрезултатите. Често те служат само за лично обогатяване.

Описаната от Чхан Ха Чжун картина насочва вниманието към дълбоката трансформация на капиталистическата система. Към нейните основни характеристики и ключови особености, които тепърва ще бъдат изследвани и опознати цялостно. Определено вече е ясно едно: на национално и на глобално равнище се изгражда (а частично вече е формирана) нова матрица на обществени взаимоотношения, променяща много традиционни подходи и оценки.

Капиталът през XXI век: исторически реванш на буржоазията

Глобализацията премина като парен чук на историята по демократичните институции между двете столетия. Тя придаде невиждана досега сила на транснационалните бизнесструктури. При това процесът има всеобхватен характер.

По-рано, например през 70-те години на миналия век, когато изследователите едва започваха да анализират феномена транснационални корпорации (ТНК), ставаше дума предимно за американски компании и за монополи на страни от Западна Европа. Сега в Латинска Америка съществуват огромно количество ТНК (наричат ги мултилатинас или транслатинас), които в много отрасли успешно се конкурират с американските, европейските, японските и каквито и да е други компании. Не е и необходимо да се споменават китайските корпорации, изместили конкурентите си на редица търговски и инвестиционни площадки. Създадени бяха и руски ТНК, които прекрачиха националните граници и развиват бизнес по целия свят. Тоест процесът вече има универсален характер. Дори не е толкова важно частни или държавни са тези корпорации, защото те действат с приблизително едни и същи методи.

Важно е да се отбележи, че настъплението на транснационалния капитал не бе спряно дори от световната криза през 2008–2009 г. Напротив, много ТНК в условията на икономическа турбулентност само спечелиха, увеличавайки безпрецедентно своето икономическо и политическо влияние. Характерен пример е високотехнологичната компания „Епъл", чиято стойност на борсата нарасна повече от три пъти за периода 2007–2013 г. – от 119 до 370 млрд. долара. Като цяло, както отбеляза испанското делово издание „*Cinco Días*", 50-те най-големи корпорации са поставили под свой контрол значителна част от световната икономика (8). Данните от таблица 1 дават представа за финансовата мощ на първите десет световни ТНК (почти всичките са американски). Тяхната обща капитализация е 2375.6 млрд. долара, сума, съответстваща на БВП на Франция.

Таблица 1.

Най-големите корпорации по размер на капитализацията (в милиарди долари)

№	Корпорация	Страна на произхода	Капитализация
1	Apple	САЩ	369.6
2	ExxonMobil	САЩ	316.8
3	Google	САЩ	259.8
4	Microsoft	САЩ	242.4
5	Berkshire Hathaway	САЩ	229.4
6	Johnson & Johnson	САЩ	206.9
7	General Electric	САЩ	194.3
8	Wells Fargo	САЩ	188.7
9	Walmart	САЩ	186.2
10	Royal Dutch Shell	Нидерландия – Великобритания	181.5

Източник: *Las 50 grandes corporaciones que controlan el mundo. – Cinco Días, Madrid, 3.05.2014.*

Изглежда, че демокрацията просто не е в състояние да реагира на свръхдинамичния процес на усилване на транснационалните бизнесструктури, които, като укрепват икономически и финансово, увеличават влиянието си, включвайки политически механизми за въздействие върху всички аспекти на общест-

вения живот. Като резултат от това настъпиха промени в много демократични институции – до голяма степен те вече са подчинени на международния капитал или зависят от него.

Паралелно с безпрецедентно нарасналото влияние на глобалните корпорации е видим спадът на политическата роля на широките слоеве на населението. Той отчасти е свързан с измененията в структурата на заетостта. Налице е упадък на професиите, благодарение на които по-рано възникваха мощни профсъюзни организации, даващи сила на политическите искания на масите. В резултат на това се стигна до фрагментация и политическа пасивност на населението. То не е в състояние да създаде обединения, способни успешно да изразяват неговите интереси. Тази трансформация на разположението на големите социални групи има и дългосрочни последствия за взаимоотношенията между политическите партии и електората, особено забележимо отразяващи се на левите партии, които исторически са се формирали като представители на групите, изтласкани в периферията на обществения живот. Тъй като много текущи проблеми засягат масовия избирател въобще, въпросът става още по-фундаментален. Партийният модел, разработен за епохата на налагане и консолидация на демокрацията, постепенно се превръща в нещо различно – в модел на партии от нов тип, тоест в постдемократичен.

Може да се каже, че постдемокрацията е система, в която политиците все повече се затварят в своя собствен свят. Те поддържат връзки с обществото с помощта на политтехнологиите – манипулативните техники, основани преди всичко на рекламата и маркетинговите изследвания. Междувременно всички характерни за класическите демокрации форми остават, но те не оказват осезаемо въздействие върху хода на политическия процес. В обобщение следва да се каже, че изброените досега процеси са обусловени от няколко основни причини:

– изменения в класовата структура на постиндустриалното общество, породили множество професионални групи, които за разлика от работниците в промишлеността, от селяните, държавните служители и дребните предприемачи така и не създават собствени автономни организации, които да представят и защитават техните политически интереси;

– огромна концентрация на власт и богатство в транснационалните корпорации и в банките, които са в състояние да оказват политическо влияние (понякога то е решаващо), без задължително да прибягват до директно участие в демократичните процеси, въпреки че имат всички необходими ресурси за това;

– сближаване на политическата класа с представители на корпорациите и възникване на общ управляващ елит, безкрайно отдалечен от потребностите на огромното мнозинство от гражданите, особено като се има предвид увеличаващото се през XXI век имуществено неравенство.

Изключително силно въздействие върху международното обществено мнение оказа публикуваната през 2014 г. в превод на английски език монография на френския икономист Тома Пикети „Капиталът през XXI век“ (9). В основата на изследването е внушителният масив от статистически данни, които авторът е събирал от целия свят над 10 години. Чрез тях той доказва, че следвоенният икономически растеж и съкращаването на неравенството в доходите

в Северна Америка и Западна Европа са изключение от общото правило. Напротив – норма за капитализма е потресаващото неравенство в доходите, което наблюдаваме и в съвремието. Ученият подчертава още едно обезпокояващо явление: личните състояния на членовете на елита се увеличават с по-бързи темпове от икономическия растеж, следователно върхушката на обществото поглъща все по-значителна част от националното богатство. Друга особеност на днешното време е, че богатството на индивидите се формира не само (и не толкова) благодарение на натрупаната за няколко поколения собственост, както е било в миналото, а в резултат на изплащането на непропорционално високи възнаграждения на топмениджърите на големите компании. Като доказателство Пикети привежда потресаващи данни: възнаграждението на генерален директор на корпорация в САЩ надвишава 331 пъти средната заплата на работник от същото предприятие. Експертите изчисляват, че президентът на глобалната мрежа супермаркети „Уолмарт" за час получава толкова, колкото най-ниско платения служител на тази корпорация за 8.5 месеца, работейки по 40 часа на седмица (10).

Интересни данни, допълващи приведената информация, предостави директорът на Международния валутен фонд Кристин Лагард. На конференцията по проблемите на интегрирания капитализъм тя отбеляза, че от 1980 г. досега в 24 от 26 страни, в които се събира статистика от този род, делът на най-богатия 1% в общия национален доход значително се е увеличил (в САЩ например той е двойно по-голям). Състоянието на 85-те най-богати хора на планетата днес е равно на съвкупното състояние на най-бедните жители на земното кълбо, които са 3.5 милиарда (11).

Струва си да се отбележи, че през последните десетилетия свръхвисоки (нерядко астрономически) доходи започват да получават освен топмениджърите и собствениците на корпорации и банки и звездите на киното, спорта, шоубизнеса, които вече са дълбоко интегрирани в международните финансови елити. Характерно е, че многомилионните възнаграждения на актьорите, музикантите, певците и спортистите често изобщо не зависят от комерсиалния успех на филма, концертното турне или футболния им клуб. Обикновено техните баснословни хонорари са гарантирани не от печалбите (филми често се провалят, много спортни клубове са с огромни дългове), а от частните спонсори или от държавата. Тоест на практика те са за сметка на данъкоплатците.

По този начин разривът в доходите между най-богатите и най-бедните в съвременното западно демократично общество се превръща в пропаст. Това води до определени икономически и политически последствия.

Очевидно основното интелектуално постижение на Пикети е убедителното му доказателство, че базовите сили на капитализма неотклонно водят до все по-голямо забогатяване на най-заможните в обществената пирамида. Капитализмът вече не осигурява процъфтяването на по-голямата част от населението, а подрива материалното благополучие на увеличилата се след Втората световна война средна класа.

От казаното дотук може да се твърди, че упадъкът на съвременната европейска демокрация се дължи на резкия и задълбочаващ се дисбаланс между

ролята на корпоративните частно-егоистични интереси и ролята на всички останали групи. На този неблагоприятен фон на икономически реванш на буржоазията политическата обстановка забележимо се изостря, възникват нови огнища на напрежение.

Какво показа кризата в Европа?

Глобалната криза и последвалата я продължителна икономическа рецесия акцентираха на описаните по-горе тенденции и на негативните последствия от тях. Те повдигнаха от дъното на политическия живот цяла плетеница от проблеми, засягаща практически всички страни на функционирането на съвременните демократични държави. Подложиха на сурови изпитания самия модел на демокрацията, сглобена по западни рецепти. Особено отчетливо това се прояви в европейските страни, превърнали се в основни жертви на рецесията. По същество кризата в Европа раздели историческата траектория на развитието на ЕС на сравнително успешно „до“ и твърде проблематично „след“ (12).

Ако се проследи разрушителната последователност, в която се развива кризата в Европа, ще стане ясно, че първоначално тя възникна като дългова криза, максимално засягаща страните от Южна Европа, както и Ирландия, и продължи като срив на банковия сектор, за спасението на който ЕС изразходва астрономичната сума от 4 трилиона евро (13). Последваха сериозни проблеми във функционирането на редица отрасли от реалната икономика. Сред най-уязвимите станаха строителството (един от двигателите на растежа преди кризата) и преработващата промишленост (като резултат от развиващия се в предкризисния период процес на деиндустриализация). Това доведе до отслабване на общия производствен потенциал не само за страните в периферията на еврозоната, но и за държавите от ядрото, в много отношения се наруши структурният баланс на техните стопански комплекси (14).

Стратегически погледнато, това означава развитие на системната криза на икономическия и валутния съюз, като под въпрос се оказва членството в еврозоната на отделни държави от периферията (преди всичко Гърция). И най-накрая – кризата в Европа плавно се превърна от икономическа в политическа. Тя се характеризира с изостряне на междупартийните борби, падане на редица национални правителства, провеждане на предсрочни избори, нарастване на масовите протестни движения, ограничаване на демократичните права и свободи.

Сред най-острите въпроси в редица държави на ЕС на обществено равнище е проблемът за имиграцията. Към началото на 2013 г. общият брой на легално живеещите в ЕС-27 чужденци достигна над 33.5 млн. души, което прави около 6.7% от коренното население. Този показател обаче надвиши критичните 10% в редица от най-големите държави в Съюза – Германия, Великобритания, Франция и Испания (виж таблица 2). Противниците на „наплива от чужденци“ се концентрират в партиите и организациите от националистически и екстремистки тип. Те акцентират на негативните последствия от този сложен и нееднозначен процес, сочат, че нарастването на имиграцията увеличава престъпността, води до нелоялна конкуренция на пазара на труда, създава усещането

за психологически и социален дискомфорт у местното население, а в крайна сметка – заплашва националната идентичност и стабилността на демократичните институции в европейските държави.

Таблица 2.

Чужденци, легално живеещи в отделните държави – членки на ЕС (данните са към 1 януари 2013 г.)

Държава	Брой на чужденци (хиляди)	Дял от населението на страната в %
Евросъюз-27	33 537.9	6.7
Германия	10 201.2	12.4
Великобритания	7828.4	12.3
Франция	7537.8	11.5
Испания	6174.7	13.2
Италия	5695.9	9.5
Нидерландия	1927.7	11.5
Белгия	1747.6	15.7
Швеция	1472.4	15.4
Австрия	1362.2	16.1
Гърция	1235.4	11.2

Източник: Europe in figures – Eurostat yearbook. 24 June 2014. – http://epp.eurostat.ec.europa.eu/

Друга изострила се през кризисните години заплаха за базовите устои на европейската демокрация е ожесточилата се междупартийна конкуренция, преди всичко между общонационалните политически сили. В отделни случаи тактиката на противопоставянето се е превърнала в алфа и омега на действията на опозицията. Регресът до директна конфронтация изглежда вече е норма на обществения живот, а това води до загуба на политическия баланс. Постепенно ерозира управлението на държавите и това може да урони непоправимо престижа на европейската демокрация.

Крайно неприятно откритие за европейските управляващи кръгове е, че много от най-важните институции вече не функционират в достатъчна степен. Серията шумни корупционни скандали в цяла Европа са показателни за това. Те разтърсиха всички разклонения на централната и местната власт, без да пощадят дори държавни деятели, които вече не заемат ръководни позиции. Класически пример е съдебното разследване срещу бившия френски президент Никола Саркози. Съветници от екипа на покойния Муамар Кадафи твърдят, че Саркози е получил 50 млн. евро от тогавашния либийски лидер за предизборната си кампания през 2007 г. (15). Това не попречи на Саркози да вземе активно участие в организираната военна операция на западните държави срещу Либия, в хода на която Кадафи бе убит.

На вълната на общественото недоволство все по-често се чуват исканията за реформи дори на тези държавни институции, които до неотдавна из-

глеждаха неприкосновени. Пример за това е монархията в Испания. От гледна точка на критиците на сегашното състояние на нещата монархията трябва да стане по-прозрачна, ефективна и функционална, т.е. – демократична. Настояването за демократизация на монархията самò по себе си е парадоксално, симптоматично и показателно за много неща. Общественият натиск се усили дотолкова, че популярният и авторитетен в целия свят Хуан Карлос, изиграл голяма роля (без преувеличение) за испанската демокрация, сметна за наложително да се оттегли от власт и да отстъпи трона на своя син – новият крал е Фелипе VI (16).

Драматични размери придоби проблемът с европейския сепаратизъм. В различна степен такива настроения съществуват в 30 страни от Европа, при това в редица случаи исканията за създаване на нови самостоятелни държави са приведени в практическа плоскост и вече са част от реалността на Стария континент. Основна колизия във Великобритания е въпросът за статута на Шотландия. Засилва се движението за отделяне на Каталуния от Испания. Там референдумът е насрочен за 9 ноември.

Изглежда, че шотландците и каталунците ще имат шанс да станат пионери в европейския „парад на суверенитетите". След тях на ред са Страната на баските, Корсика, Сардиния, Северна Ирландия, Гренландия, Фарьорските острови, Северна Италия, населената предимно с унгарци част от Румъния. Всичко това свидетелства за активизация на обществено-политическите дискусии за бъдещето на държавно-териториалното устройство на Европа. Това неизбежно в една или друга степен ще повлияе и на съдбата на ЕС. Характерно е, че именно в постдемократичната епоха този въпрос стремително преминава от идейно-правни обсъждания (те често са твърде абстрактни) в сферата на реалната политика и придоби твърди, конкретни очертания. Иначе казано, на формиралото се демократично устройство на Европа е хвърлено много опасно политическо предизвикателство.

Разбира се, европейският сепаратизъм не е от вчера. Понастоящем той се подхранва от популярната сред мнозина идея, че отделни територии са принудени да финансират централната власт в свой ущърб, а ще могат да просперират, ако бъдат независими.

Нарастващите демографски проблеми и масовото недоволство от състоянието на ЕС се отразиха на резултатите на проведените през май 2014 г. избори за Европарламент (17). Най-важното в резултатите на тези избори е рекордното количество гласове, получено от онези партии, които в една или друга степен поставят под съмнение самата европейска идея, в този ѝ вид, който е формулиран от бащите основатели на Европейската икономическа общност.

Дори в цитаделата на ЕС – Германия, където до неотдавна скептичното отношение към ЕС се смяташе за политически некоректно и недопустимо, вече набират сила критично настроените към политиката на Брюксел сили. Активизират се адептите на идеята за ренационализация на Европа. Успехът на партията Алтернатива за Германия (*Alternative fur Deutschland*) е пример за това – платформата ѝ по парадоксален начин обединява на базата на евроскептицизма представителите на консервативните и на либералните елити (18).

Възможностите на евроскептиците да трансформират изборния си успех в по-голямо влияние върху ключовите решения в Брюксел очевидно са ограничени, но трябва да се констатира, че резултатите от изборите ще намалят възможностите на ЕС да предприеме сурови антикризисни мерки, подобни на тези, които предизвикаха масови протести и провокираха правителствени кризи в страните от Южна Европа. С други думи – резултатите от изборите за Европарламента показват охладняването на милиони редови граждани към европейския проект, изразено в безпрецедентна подкрепа за евроскептиците. Бъдещето на европейския проект в средносрочен план ще зависи от това доколко адекватно политическите елити на ЕС ще реагират на ключовите предизвикателства, пред които се изправя европейската демокрация. По тази причина е необходимо да се внесат съществени корекции в базовите параметри на националнополитическите системи. Това ще позволи да се промени алгоритъмът на участие на широките прослойки от населението в политиката.

Казаното по-горе не означава, че ситуацията се е определила окончателно. Общественият живот е достатъчно динамичен и изпълнен с обрати. Важно е да се отбележи, че в кризисните условия в европейските страни настъпи забележимо изменение на политическото търсене. А именно – ценностите и приоритетите от докризисния период (развитието на демократичните практики, съхранението на политическото равновесие, укрепването на авторитета на изпълнителната власт, уважението към основните държавни институции) ерозираха и останаха след проблемите от социално-икономически характер. Сега на преден план в рейтинга на обществените изисквания са защитата на основните материални интереси на преобладаващата част от населението и измененията на формиралия се порядък.

Паралелно с това може да се твърди, че в европейското общество се наблюдава разширение на пространството на политическата борба, която във връзка с конкретни икономически задачи придоби непознати по-рано извънпарламентарни форми. Това се изрази в подема на масовите протестни движения на хора, които обикновено не намират адекватно представяне на конкретните си интереси в програмите на съществуващите партии и организации. Казано с други думи, една от характерните черти на сегашното състояние на европейската демокрация е, че в политиката търсенето забележимо надвишава предлагането.

Отговор на това предизвикателство е раждането на нови форми на социален протест. Например Движението на възмутените, което първоначално се формира в Испания, а след това се разпространи и в други страни от ЕС. Всичко това е проява на т.нар. антиполитика, неприемане от населението на съществуващите системни форми на демократично съжителство и политическа борба. Но проблемът може да бъде формулиран и по друг начин – новите демократични видове на протест в постдемократичната епоха по правило засега не намират адекватно политическо въплъщение, оттук идва и феноменът „демокрация без политика“.

Изключение и първа лястовичка може да стане създадената в Испания партия „Ние можем“ – *Podemos* (19), изградила се на базата на Движението на възмутените. Нововъзникналата политическа организация от лявопопулистки

тип получи над 1.2 млн. гласа и пет места в Европарламента. По мнението на много експерти избирателите са привлечени от лозунгите на лявата опозиция: искане за излизане от НАТО; отказ от „вертикална Европа", в която Германия е на върха и диктува своите правила на играта; отстраняване от власт на настоящото испанско правителство, „контролирано от международните финансови кръгове", и т.н. (20). Разбира се, въпросът дали *Podemos* ще увеличи своята политическа тежест остава открит, но сам по себе си фактът, че е създадено движение от подобен род, свидетелства за знакови процеси, развиващи се в недрата на европейската демокрация.

Геополитически ракурс

Преди четвърт век, през 1989 г., Франсис Фукуяма публикува нашумялата си статия „Краят на историята?" (21), в която доказваше, че световният исторически процес е тръгнал по път, съвсем различен от този, за който са говорили левите идеолози и социалистическите мислители от миналото. Икономическата и социално-политическата модернизация, писа Фукуяма, ще доведат не до комунизъм, както са се надявали неговите адепти, а до едни или други форми на либерална демокрация и пазарна икономика в духа на постулатите на Вашингтонския консенсус. Казано с други думи – демокрацията от западен образец е постигнала историческа победа в края на XX век и е направила сериозна заявка за глобално господство. Отсъствието на видими конкуренти на Запада е намалило значението на геополитиката, която за известно време се превръща просто в странична пътека покрай пътя на политическите интереси на водещите световни държави.

Връщайки се към тези идеи 25 г. по-късно, американският изследовател призна, че през 2014 г. международната обстановка изглежда съвършено различна в сравнение с 1989 г., а геополитиката отново е актуална (22). Главната причина за това е, че (не на последно място заради глобалната криза) в редица развити демократични държави, преди всичко европейски, нещата в социално-икономическата сфера не тръгнаха по най-добрия начин. Нещо повече – в полосата на турбулентността навлязоха редица развиващи се страни, които по традиция се даваха като пример за успешен транзит от държавна автархия и политически авторитаризъм към свободен пазар и демокрация от западен тип. Така през май тази година военен преврат прекъсна демократичния експеримент в Тайланд, както и сблъсъците между анти- и проправителствените сили. Създаденият от командващите на всички видове войски и на полицията Национален съвет за мир и порядък обяви комендантски час и въведе цензура в средствата за масова информация. Той прекрати действието на Конституцията, санкционира ареста на видни политически дейци, разпусна Сената – върховната палата на Националния конгрес. ЕС реагира на тези събития с призив тайландските военни да се върнат към легитимния демократичен процес и предупреди, че страните от ЕС няма да подпишат споразумения за партньорство и сътрудничество с Тайланд, докато там не се появи демократично избрано правителство (23).

Сериозни проблеми от структурен характер възникнаха и в други развиващи се страни (Турция, Шри Ланка и т.н.), които до неотдавна се сочеха като успешни млади демокрации. Независимо от големите очаквания в западноевропейските столици, Арабската пролет изглежда също няма да донесе реална демокрация. Резултатът от нея е, че Големият Близък изток (особено като се отчетат трагичните събития в Афганистан, Сирия и Ирак) за неопределено дълго време се пренесе в своеобразна паралелна политическа реалност и дори теоретично ще бъде извън „демократичната колода".

По редица показатели не особено ефективно изглежда и „най-голямата световна демокрация" – Индия. Фактът, че тя запазва демократичното си устройство от 1947 г., заслужено предизвика уважение. По-внимателен поглед към нейната социално-икономическа система обаче показва, че тя е разядена от язвите на корупцията, клиентелизма, неравенството в доходите, което има дълбоки корени. Както отбелязва известният анализатор на „*Morgan Stanley*" Рушир Шарма, Индия е „архетип на най-доброто и най-лошото в развиващите се страни" (24). Сравнена със съседния Китай, демократичната Индия сериозно изостава по ключов показател като инфраструктурата. Тя е неспособна да осигури на гражданите си надежден достъп до електричество, чиста вода и всеобщо основно образование.

Международната практика показва, че главната слабост на много режими, привързани към демократичните ценности, е неспособността им да осигурят на гражданите най-необходимото – повишаване на благосъстоянието на базата на икономически растеж, лична безопасност, модерно и качествено здравеопазване, образование и инфраструктура. Преди всичко тези проблеми бяха детонатор за трагичните събития в Украйна. Те погубиха първо правителствата на Юшченко и Тимошенко, а след това и на сменилия ги Янукович. В резултат – държавата Украйна е пред разпад, тя се превърна в обект на голяма геополитическа игра с неясен изход.

Такива са някои от международните последствия от текущия полуразпад на демокрацията. Както във външнополитическия, така и във вътрешнополитическия живот е налице сложен процес на еволюция на демократизацията, който на практика означаваше и означава поява на повърхността както на позитивни, така и на негативни контрапродуктивни тенденции.

* * *

На фона на фиксираната ентропия на демокрацията ясно се проследява тенденцията реалната политика отново да се превърне в привилегия на ограничен елит, както в преддемократичните времена. Този ефект се получава на най-различни равнища: веднъж под формата на външен натиск, оказван на правителството от транснационалния капитал. Друг път – като смяна на социалните и икономическите приоритети на самото правителство. Понякога в структурата на системообразуващи политически партии. По същество става дума за своеобразен исторически реверс – опит за връщане към преддемократичното минало. Създава се впечатление, че даже страни с устойчиви демократични институции не са застраховани срещу движение назад. Техните управля-

ващи елити са готови да вземат (и ги вземат) на въоръжение идеи и обществени практики, за които доскоро изглеждаше, че завинаги са отишли в небитието. Най-тревожно е, че изброените процеси се отличават с такава мощ и мащаби, че изглежда невъзможно да бъдат спрени.

Съществува ли шанс поне частично да се спаси съвременната европейска, а и не само европейска, политика от неумолимата трансформация към постдемокрация? На теория това изглежда постижимо, но за целта е необходимо да бъдат обуздани корпоративните елити и тяхното увеличаващо се влияние. Наложително е да се разработи обществена стратегия, насочена към реформиране на политическата практика. Да се предприемат активни и целенасочени действия, които самите обезпокоени и организирани граждани да бъдат в състояние да реализират. Задачата не е никак лека.

И още нещо – появата на нетривиални политико-икономически изследвания през последните години, като книгите на Чхан Ха Чжун и Т. Пикети, свидетелства за значителен когнитивен потенциал на обществените науки. Те са способни адекватно да анализират най-новите сложни процеси, развиващи се в съвременните демокрации, а следователно и да предложат на социума обоснована концепция за необходимостта от промени. Да помогнат на гражданите да преодолеят възникналия дефицит на демокрация.

28.07.2014

Превод: *Владимир Трифонов*

Източник: *http://www.perspektivy.info/oykumena/vector/metamorfozy_demokratii_v_globalnom_mire_2014-07-28.htm*

ЛИТЕРАТУРА

1. *Diamond, Larry.* The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World. New York, 2008.
2. *Diamond, Larry.* – http://web.stanford.edu/~ldiamond/
3. Виж например: Борис Капустин. Почему демократия перестает работать. Политэкономический взгляд на современный мир. – http://www.russ.ru/layout/set/print/
4. Виж например: Колин Крауч. Постдемократия. М., 2010.
5. Виж в портала „Перспективы": Петр Яковлев. Европейский союз после парламентских выборов: суровые реалии „новой нормы", 03.07.2014.
6. *Ha-Joon, Chang.* 23 Things They Don't Tell You About Capitalism. London – New York, 2011.
7. Виж в портала „Перспективи": Петр Яковлев. „Транслатинас": новые игроки глобальной экономики, 19.03.2013.
8. Las 50 grandes corporaciones que controlan el mundo. – Cinco Días. Madrid, 3.05.2014.
9. *Piketty, Thomas.* Capital in the Twenty-First Century. Cambridge, 2014.
10. *Estefanía, Joaquín.* Piketty y los ruidos. – El País, Madrid, 17.06.2014.
11. *Lagarde, Christine.* Economic Inclusion and Financial Integrity – an Address to the Conference on Inclusive Capitalism. London, May 27, 2014. – http://www.imf.org/external/np/speeches/2014/

052714.htm
12. Виж по-подробно в портала „Перспективы“: Петр Яковлев. Зона евро: испытание кризисом (26.08.2011). Също и: Кризис на Юге Европы: Испания и Португалия в тисках жесткой экономии (13.06.2012). Също и: Европейский союз после парламентских выборов: суровые реалии „новой нормы“ (03.07.2014).
13. Cinco Días, 05.05.2014.
14. Например делът на преработващата промишленост в БВП на Португалия през 2010 е 13%, а в Германия този показател превишава 20%. – Banco de Portugal. Relatorio e contas 2010. Lisboa, 2011, p. 228.
15. *Casqueiro, Javier.* El dinero de Cadafi acecha a Sarkozy. – El País, 06.07.2014.
16. Престолонаследникът на Испания Фелипе официално стана крал Фелипе VI на 19 юни 2014 г.
17. Виж в портала „Перспективы“: Петр Яковлев. Европейский союз после парламентских выборов: суровые реалии „новой нормы“ (03.07.2014).
18. Alternative fur Deutschland. – https://www.alternativefuer.de/
19. Podemos. – http://podemos.info/
20. *Montero, José Ramón*. Podemos como laboratorio político. – El País, 13.06.2014.
21. *Fukuyama, Francis.* The End of History? – The National Interest. Washington, Summer 1989.
22. *Fukuyama, Francis.* At the „End of History“ Still Stands Democracy. – The Wall Street Journal. New York, 06.06.2014.
23. Евросоюз приостановил переговоры о сотрудничестве с Таиландом. 23 июня 2014 г. – http://itar-tass.com/mez
24. *Sharma, Ruchir.* Países emergentes. En busca del milagro económico. Madrid, 2013, p. 5.

НЕРЕДОВНИЯТ ПРОДАВАЧ

МОРАЛНАТА РЕГУЛАЦИЯ И НЕЙНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ В СЪВРЕМЕНЕН СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ

Васил Момов

Васил Момов *– професор, доктор на философските науки. Работи в областта на етиката и теорията на личността. Автор е на повече от 200 научни публикации. Издал е 12 книги, от които 4 в съавторство. По-значими са: „Нравствената норма и нейната реализация“ (1969), „Човек, мораль, воспитание“ (1975), „Социална среда и възпитание“ (1977), „Насрещното движение на теорията и идеологическата практика“ (1984), „Теория, идеологическа политика, личност“ (1987), „Приложната етика“ (1988), „Етически студии. Моралът пред провокациите на социалната динамика“ (1999), „Изкушената Пандора. Социалното битие на доброто и злото“ (2006) и други.*

Навлизам в тематичен лабиринт, който гъмжи от проблеми. Заплетени в омотано кълбо. Предизвикателство е как да се намери вълшебната нишка на Ариадна. Изкушавам се да я потърся в системно-функционалната методология, където бих могъл да открия поне ключа към изхода. Но дали ще мога да изляза с успешно решена задача?! Ако не – ще провокирам ли у професионалистите интерес и размисъл за бъдещи творчески усилия? Това също би било основание за утеха и морално задоволство.

Първият тематичен възел, на който ще се спра, е идеалният, абстрактен модел на системата на моралната регулация – такъв, какъвто би могъл да се представи теоретично като възможен вариант за реализация. Основни, носещи конструкти на моралната регулация – както добре е известно, са: нормата, оценката, мотивацията.

(а) *Нормата* е императивната мяра. Определя това, което трябва (не трябва), може (не може) да се прави (постъпва). Тя отстоява и защитава „волята“ на обществения интерес; това е активният фактор на моралната регулация, чийто вектор е насочен напред, към нещо, което предстои да се осъществи в настоящето и в бъдещето. В моята концепция за моралната регулация нормата изпълнява лидерска роля, която се определя от единството на нейните две основни функции – императивната и модалната, съставящи императивната ѝ мяра.

(б) *Оценката* (оценъчният критерий) има функцията да санкционира (одобри или осъди) това, което е осъществено. Т.е. тя е обърната към миналото и настоящето, но и отправя послание за превенция или за коректив на замислено предстоящо поведе-

ние. Това определя нейното индиректно регулативно въздействие, дава шанс по логиката на обратната връзка да се използва миналият опит за избор и за стабилизиране на бъдещо поведение.

(в) *Мотивацията* е най-интензивният и динамичен (по същество сакраментален) фактор в моралната регулация. Нейната енергия идва от „аз"-а на личността – от рационални и ирационални, емоционални и волеви елементи, от потребности, интереси, от характера на човека и пр. Мотивацията обаче не бива да се схваща като херметично затворен у субекта механизъм, изолиран и независим от социалната среда. В нея рефлектират ситуативни обстоятелства и усвоените персонифицирани трайни нормативно-оценъчни критерии. Нормата отстоява обществения интерес като основен социализиращ фактор на морала, а мотивацията изразява „волята" на личностния интерес. При системния подход може да се каже, че специфичната функция на моралната мотивация е да осъществява съгласуваност, баланс и взаимодействие между обществените и личните потребности и интереси в името на общото благо, което всъщност определя социалната мисия на морала в обществения живот.

В така моделираната система на морална регулация има мрежа от специфични отношения. Предмет на изследователския анализ тук са моралните отношения респект, доверие, престиж не изобщо, а в контекста на функциониращата в обществото морална регулация. Между тях има ясно очертана корелационна връзка, при която измененията в едното водят до изменения и в другото. Взаимно се допълват, подсилват, но и ощетяват. Могат да излъчват както позитивна, така и негативна енергия в моралната регулация, понеже са податливи на отклонения, предизвикани от външен натиск или от егоистичния интерес на техния субект.

• *Респектът* като морално отношение изразява уважение, почит, но и… страхопочитание. Проф. Стилиян Йотов дава следното пояснение: „Латинският произход на думата *respectus* говори за съобразяване с обстоятелства и лица; … Да респектираш, означава да зачиташ всеки като „незаменим" и като „ненакърним". Наред с това отношението на респект експлицира и противоположното „стъписване" пред нещо извънредно – независимо дали се възхищаваме, или се плашим от него"[1]. Респектът на социалния фактор (било то личност, социална институция и пр.) постига съответна реакция на почит, уважение, доверие към някакво послание за определен позитивен образ на поведение. Може обаче да адресира и страхопочитание (стъписване) като предупреждение, упрек, морален натиск за превенция или за коректив. Доминиращо значение тук имат като правило позитивните образци, към които се формират и внушават очаквания за поведенско подражание.

• *Доверието* като морално отношение изразява предимно позитивна нагласа – съгласие, подкрепа, споделеност – и особено приобщеност. Негов терен са както неформалните връзки между хората, така и деловите отношения, които са наситени с елементи на сътрудничество, лоялност, солидарност. Солидарното поемане на отговорност и на вина при ползи и при вреди в публични и в различни управленски практики е невъзможно без доверие между партниращите субекти и институции. Така доверието стои по-близко до праг-

матизираните комуникативни отношения в публичната дейност. Това морално отношение, разбира се, може да получи и отрицателен знак, ако се съедини с хиперболизирано пристрастие или с наивитет.

• *Престижът* като източник и фактор на позитивно морално послание изцяло се определя от качествения капацитет на социалния субект на престижното послание. Изразява оценка за изграден авторитет, добро име, за степен на влияние, които се формират, отстояват и внушават в/от общественото мнение. В зависимост от своите качества – професионална култура, полезна дейност, ценностно превъзходство, субектът на престижа си завоюва и моралното право да осъществява здравословен натиск, страхопочитание. Моралният престиж също може да се модифицира в негативна посока. За публичната личност това качество е потребност за изпълнение на социалната роля, но когато се съедини с изкушението към нарцисизъм, може да се влоши. Това обикновено се случва с политици, които са завладени от манията за величие и от очакването на харизматично преклонение.

Поставям акцент върху моралните отношения – респект, доверие, престиж, защото ги възприемам (имайки предвид още солидарността, толерантността, щедростта и др.) като основни хуманизиращи морални ценности, като специфични мотивационни фактори. С тяхното активно присъствие и участие в реалния морален живот функционират нормативната, оценъчната и мотивационната регулация. В оценъчния акт те са най-съществения предмет за осмисляне и интерпретация. А и моралната норма, за да се реализира в поведението на личността, трябва да бъде усвоена и възприета, т.е. да се персонализира като осъзнато дължимо отношение. Това пък предполага уважение и доверие към моралния императив, убеждение, че неговото спазване носи личен престиж, а нарушението му – не само обществена, но и лична вреда. Най-голямата беда днес за нашето общество е отсъствието на респект и доверие към моралната норма, към закона и порядъка в обществения живот, наличието на правен нихилизъм. Така стигаме до крещящата потребност от социален механизъм, който да съединява, да балансира и направлява функциите на правния закон, на моралния императив и на политическата воля в неделимо единство с отговорността на публичните субекти – институционални и персонални. Имат се предвид функциите на регулативни „мастодонти“ на обществената система като морал, право и политика. Вековният исторически опит е изстрадал тяхната активна и съзидателна роля за поддържане и укрепване на нормалното функциониране на обществените структури – както и на всички други регулативни фактори. Във връзка с това е идеята не за създаване на специализирана институция (обществен орган), а за непосредствено обвързване на пълномощията и правата, задълженията и отговорностите в самата тъкан на публичната власт като необходима предпоставка не само за уважение и доверие, а и за здравословно страхопочитание към регулативните ценности. Въпросният механизъм обаче може да бъде действен фактор, ако се основава на широка легитимирана обществена подкрепа и защита.

Представен в широк социален контекст, моделът на моралната регулация е потенциално функционираща система с основни конструкти – норма, оценка,

мотивация, и с ценностни отношения – респект, доверие, престиж. Големият проблем е защо тези логично осмислени ценностни показатели се разминават с нашата действителност. Изследователската ми задача е да изложа позиция за съпротивляващи се рискови тенденции при реализацията на моралната регулация в нашето общество и за произтичащите от тях предизвикателства към етическата мисъл – най-вече към приложните ѝ функции. При това се имат предвид не толкова ситуации, колкото рискови тенденции в моралната динамика, в която непрекъснато протичат процеси в незавършен вид. Много от тях стават по стечение на обективния ход на нещата и явленията. Те именно пораждат по стихиен път естествени рискове. Ще се спра предимно на тези тенденции, на тези вероятностни явления и процеси, които са породени от избор и от действия на социални субекти и на личности: (а) в погрешна посока като съзнателно излагане пред опасности, щети – даже и провали, с цел да се постигне изгода; (б) в името на творческо дело, кауза – преследващи позитивна цел и престиж. Не бива рискът да се свързва предимно и само с негативизъм. Основната функция на съзидателния риск е социалното творчество, в което се овладяват нови парадигми в социалната мисъл и практика и което изисква преодоляване на трудности, поемане на отговорност за последици. А сега по-конкретно за рисковата тема.

(1) Рискови тенденции, произтичащи от ценностите на възприетия модел на преход от държавен социализъм от съветски тип към съвременно капиталистическо общество на демокрацията и пазарната икономика. Според авторитетния американски икономист Джоузеф Стиглиц – носител на Нобелова награда по икономика за 2001 г., това е безалтернативно възприетият неолиберален модел на Вашингтонския консенсус (1989). Този модел на прехода породи проблеми, назовавани от Хегел „ирония на историята“ – когато хората имат едни намерения в големите исторически процеси, но се получава нещо съвсем различно от очакваните резултати, т.е. – до разминаване между намерения и последици. Ето и „актуализираното издание“ на Хегеловата мисъл: „Рядко пропастта между очаквания и реалност е била по-голяма от тази при прехода от комунизъм към пазарна икономика. Предполагаше се комбинацията от приватизация, либерализация и децентрализация да доведе до огромно нарастване на производството. (…) Тези очаквания за икономически растеж не се оправдаха (…) в повечето преходни икономики.“[2] Към тази жестока присъда ще присъединя и критичната позиция на нашия млад политолог Достена Лаверн (с докторат по политическа антропология от Висшата школа по политически науки в Париж). В интервю за в. „Труд“, 5 февруари 2014 г., тя отбелязва: „България беше в много отношения лаборатория за това, което щеше да се случи на Запад малко по-късно. (Има се предвид кризата у нас през 1997 г. – В. М.) Една от основните тези на „експертите на прехода“ е, че преходите в източните страни са част от един глобален преход към нов тип управление, където *държавите са все по-зависими от корпоративни и наднационални интереси*. (…) България, както и Източна Европа, трябваше да се отвори за световните пазари, за световния финансов капитализъм и да се превърне в територия, от която да се черпят природни и човешки ресурси.“ Ще отмина многопосочните последи-

ци от специфичните икономически послания и императиви за развиващите се страни, изразяващи интересите на финансовата общност на Запад. А ще се спра на проблеми, имащи пряка връзка с процесите на ценностната социализация и хуманизация.

(а) Такъв проблем е доминиращата рискова тенденция при пазарния фундаментализъм, поддържан с войнстващо догматично отношение към пазара от неолибералните политици. Противно на тях Стиглиц обосновава тезата, че хората би следвало да управляват пазарите, а не пазарите да завладяват съдбите на хората. Тъкмо в тази посока виждам рисковете от деморализиращата функция на „пазарната идеология" – обсебването, завладяването на „съдбите на хората". Имам предвид по-конкретно тоталната прагматизация на управленската дейност на политиците, комерсиализацията на хуманитарните професии, меркантилната ориентация и хедонизация на масовото човешко битие и поведение и пр., които се противопоставят на хуманизиращите морални императиви. Всичко почна да ни се представя като пазар без граници, продаваме дипломи срещу пари, продаваме авторитет, престиж срещу власт. Да, пазарът е хубаво нещо – нормално функциониращата пазарна икономика е едно от базовите ценностни завоевания на модерното общество, но идеологията и прагматиката на пазарния фундаментализъм са антисоциално явление, истинско зло.

(б) Друг проблем, пораждащ рискови тенденции, е свързан с отношението към „социалния капитал" като източник и носител на хуманизиращ ефект в преходните общества и икономики. И в този аспект ключово значение има постановката на Стиглиц, че преходът към пазарна икономика и парламентарна демокрация е много повече от такъв експеримент. „Този преход бе трансформация на обществата и на техните социални и политически структури. Причината за безрадостния резултат отчасти се коренеше в подценената значимост на тези допълнителни компоненти" (…) „икономистите определят „социалния капитал" като лепило, сияващо обществото."[3] Дейците на Вашингтонския консенсус не успяха да оценят именно социалния контекст на преходните икономики. Стигна се до пренебрегване на проблемите на бедността и неравенството, до прояви на повсеместно насилие и мафиотски капитализъм, на духовна нищета и неграмотност, на комерсиализация на професионалния труд, до битов и плътски хедонизъм и пр. Именно това произведе смазваща ерозия на човешкия потенциал. Такъв оценъчен извод възприемам като квинтесенция на най-голямата беда на нашия преход. Своята позиция Дж. Стиглиц доразвива в последната си книга „Цената на неравенството" (вж. в. „Труд", 21 февруари 2014 г.). Той акцентира върху това, че съзидателната, сияваща роля на социалния капитал се определя от социални и морални фактори като: доверието и подкрепата в/на политическата и социалната система; гражданската ангажираност, произтичаща от обществения договор; справедливото разпределение на благата като предпоставка за по-добър живот; социалните промени към прогресивно данъчно облагане; достъпа до здравеопазване, образованието, трудовата заетост; социалната защита и пр. За Стиглиц социалното неравенство, драстичното нарастване на различията, широката социална несправедливост разрушават социалното единение, те са заплаха за демокрацията и за благополучието на хората.

(2) Рискови тенденции, произтичащи от подхода, от начина на усвояване и реализиране на ценностите по възприетия модел. Позицията на Стиглиц е ясна и категорична – налице е както безалтернативен избор на модел, така и зле управляван преход. Което по същество засяга не само въпроса какви радикални реформи и промени се предприемат, но и как, по какъв начин се правят. А това се свежда до прилагането на качествения критерий, за което се изискват интелектуална и прагматична професионална култура и умения. Имам предвид по-конкретно иновативния капацитет: методологията и технологията на „социалното инженерство"; демократичния режим на управление на промяната; ритъма, темповете и направляването на посоката на преустройството; толерантното отношение към различното и адаптирането към местните условия, традиции, манталитет и пр. Гафовете ни сполетяха, защото акцентът се постави не върху начина, върху методологията на качественото извършване на неизбежните и необходими реформи, а върху тяхното времетраене, върху ускорената им реализация – преди да бъдат създадени съответните социални регулатори и институционални структури. Т.е. с мярата на количествения подход, прибързано, често пъти импровизирано и самоцелно по модела на прословутата „шокова терапия", с наложен диктат от международните финансови институции и „експерти на прехода". И най-вече чрез тотална деструкция – без всякаква приемственост.

Създадоха се ситуации, в които се оказа, че властовият политически елит не е подготвен за голямата радикална промяна – нито интелектуално и праксиологично, нито политико-морално. Даже Вацлав Хавел – един от знаковите политици, лидери на прехода в източноевропейския регион, си призна в свое изявление, че „всеки ден изникват различни непредвидими усложнения, за които не съм предполагал и не съм бил подготвен" (в. „Труд", 11 септември 2011). Не можа да се утвърди креативен подход при реализацията на основните икономически, социални и политически функции на провежданата политика. От една страна, надделя безалтернативният конформистки избор, а от друга – аматьорският и волунтаристичен прагматизъм. У политическия субект не можа да се изгради съвременна прагматична методология, основаваща се на най-новите постижения на теорията на информацията, управлението и вероятностите като инструмент за алтернативни решения и действия. С други думи казано, при промяната не можа да се създаде модерна позиция и рационална практика на „социално инженерство". И тук обаче ще насоча разсъжденията по-определено към ценностния спектър на протичащите процеси. Ще се спра на въпроси, които пораждат рискови тенденции при реализацията на модела на моралната регулация.

(3) Такъв именно проблем е позицията и ориентацията на политическия субект към социалния интегритет и ценностното сцепление на формиращото се общество. Безспорно много съществена страна на творчеството в „социалното инженерство" е сътворяването и експериментирането на оригинални идеи, проекти, модели на поведение като синтез на приложна теория, експертизи и социална практика. Чрез тях се превъзмогват остарели, непродуктивни традиции и стереотипи. Истина е, че такава реформаторска политика носи

неизбежни рискове – може и социално напрежение, но тъкмо в тяхното предотвратяване или овладяване се таи творческото кредо на всяка радикална промяна.

Когато обаче се обяснява ценностното сцепление, кохезията на обществото, напред излизат и други потребности и императиви. Имам предвид подкрепените от проф. Таня Неделчева[4] методологични мисли на Юрген Хабермас, че съвременното общество все повече изчерпва своите интегративни възможности, основани на политическите, икономическите, институционалните фактори. Тези именно обективни обстоятелства пораждат необходимостта от изграждане на съвременен системен аксиологичен център на обществеото развитие. Така в социалното битие на европейската общност – продукт и на духовните промени на времето, се осъществява сложно взаимодействие между фактическо и ценностно-нормативно. Функционират променящи се нормативни (морални, правни, естетични и пр.) системи като културни феномени, които формират, стимулират и защитават жизнените стратегии на личности и общности. В този дух по-нататък Т. Неделчева подчертава, че при съвременната глобализация и евроинтеграция – елемент на формиращата се универсалност, се извършва съпътстващ процес на динамична европейска идентичност, която създава възможност националната и етническата определеност да продължат своя живот. Как и доколко тези възможности могат да се въплътят в реална ценностна перспектива, зависи в много голяма степен от оптималното функциониране и развитие на така пледираното от научната мисъл аксиологично ядро на европейската интеграция и идентификация, чиято „диогенова мисия" е насочена именно към съвременната хуманизация. Ще представя системно тези фундаментални ценности, които при усвояване и прилагане отправят към политическите субекти предизвикателства и рискови изпитания. Ще ги маркирам в следния ред:

(а) Общностният подход като методологичен инструмент за политическо мислене и поведение и за ценностна комуникация. като своеобразна идеология на европейската общност.

(б) Солидарността като поемане на отговорност и вина при сполуки, загуби и вреди в името на общи цели, каузи и ангажименти.

(в) Толерантността към Другия и Различното като ценностно отношение в публичната дейност и общуването, като респект към демократичния плуралистичен принцип в многостранния социален живот.

(г) Комуникативната култура и конструктивният диалог с гражданското общество.

(д) Ценностното отношение към нормалното и порядъчното, към процедурите за ред и обществено възприетите норми и правила, традиции и нрави в битието.

(е) Ценностната функция на очакването в широкото публично пространство, което има свойството да поддържа духа и волята на човека към желано, добро и нормално, полезно и приятно.

Това не са обикновени, рутинни ценностни пожелания или предпочитания в публичния живот на европейската общност, а императиви за поведение и

за дейност с морален заряд за всяка социална общност (национална, етническа) на Европейския съюз. Мотивиращи и обединяващи ценностни образци, парадигми, при чието овладяване и прилагане възникват препятствия и трудности, рискови тенденции. Най-вече рискове с позитивна насоченост, усилие, напрежение и съзидание.

(4) Другият проблем отнасям към рисковите предизвикателства от начина на овладяването и прилагането на ценностите и принципите на либералната демокрация. Ще се позова на ясно изразените оценки на датския политолог Дейвид Хелд в неговата книга „Демокрацията и глобалният ред" относно неадекватните виждания за либералната демокрация. „Революциите – отбелязва той, – които разтърсиха Централна и Източна Европа в края на 1989 г., стимулираха приповдигната празнична атмосфера. Либералната демокрация бе издигната като носител на прогреса, а капитализмът – като единствената жизнеспособна икономическа система. Твърдеше се, че идеологическият конфликт е безвъзвратно изместен от уникалния демократичен разум и от пазарноориентираното мислене. (…) Но подобно виждане е доста *неадекватно*"[5] (к.м. – В. М.). Така и проф. Юрий Рубински (руски политолог и дипломат в Париж) опонира на американските фундаменталисти относно позицията им за ценностния модел – „съчетание на либерална пазарна икономика с плуралистична демокрация като образец за подражание, имитация"[6].

Демократичните ценности (наред с пазарната икономика) са другото безспорно завоевание на съвременното цивилизовано общество, а пък либерализацията е един от стълбовете на възприетия икономически модел на прехода. Имат се предвид многопосочните индикации на демократичните ценности: свободна мисъл и воля; стопанска инициатива и политически плурализъм; избор на стил, форма и метод в духовната култура; комуникативни отношения, начин и стил на всекидневно битие и пр. Именно визията и прилагането на принципите и императивите на либералната демокрация – както свидетелстват цитираните учени, станаха източник на рискови предизвикателства и тревоги. Идеолозите на либералната демокрация и на свободния пазар не показаха разбиране и отговорност за това, че неизбежната и добре отмерена либерализация трябва да носи не само икономически, но и социален, хуманизиращ ефект, т.е. цялото общество да усети плодовете на тези процеси като ресурси за по-добър живот. Нещо повече – както заявява полският политолог Зденек Краснодембски: „политическото освобождение на Човека не се превърна в онова освобождение, което обещаваше политическата философия на дисидентите… Оказа се, че ставало въпрос не толкова за победа на Човека над Системата, колкото за *укротяване на Човека от системата*"[7] (к.м. – В. М.). Авторът не дава пояснение какво съдържание влага в това „укротяване на човека", но според мен то може да се сведе до огромната идеологическа манипулация, пред чието въздействие се оказа човекът, масовото обществено мнение. Тя е наситена с илюзии за цивилизовано настояще и хуманно бъдеще – съединени с безочливото лицемерие и цинизъм на политическия елит.

Либералната демокрация и икономика практически доведоха до тотална либерализация на публичния и на личния живот. А това от своя страна създа-

де обективни предпоставки, социална среда за обезсилване и деформиране на регулативните (особено контролните) системи, доведе до абдикиране на държавата от социалните права и задължения, до нихилистично отрицание на всякакви традиции, до незачитане на ролята на общественото мнение и пр. Макар и парадоксално да прозвучи, но в обществото – устремено към демокрация и хуманизация, етосът и моралът се оказаха по-маловажни регулатори на социалния живот, отколкото парите.

Истина е, че демокрацията е обективна потребност и естествена възможност на цивилизованото общество. Но за да стане реалност, тя се нуждае от подготовка и зрелост, от идейна и прагматична култура. Когато нейните принципи започнат да се прилагат преждевременно, могат да се нанесат не по-малко пакости, отколкото от всеки авторитарен режим на управление. Особено като се има предвид липсата в нашето общество на идейни резервоари и образци за демокрация и толерантност. Съвкупният социален, политически субект – пък и масовото съзнание, се оказаха неподготвени да осъзнаят, да възприемат и да спазват императивите на модерната демокрация. Политиците показват склонност да гледат на правата си като на изпълнение на свои задължения (порочна прагматична инверсия!), а масовият човек – да прехвърля своите задължения, отговорности и вини към други субекти като своеобразна защитно-оправдателна рефлексия.

Ускорената и зле управлявана либерализация на публичния и на частния живот доведе до дефицит и деформация на социалната регулация, актуализира в съвременната етическа мисъл и проблема за „кръга“ и „примката“ на моралния респект.

Това именно е гордиевият възел в тематичния дискурс. Не се наемам да го разсека с меча на Александър Велики, а ще се опитам да дам рационално обяснение. Пъзелът е логическо следствие от преплитането на две противоположни по своята същност качествени характеристики (критерия) на моралната регулация: *толерантността*, която фиксира широтата на рамките на предписването и допускането на определена поливариантност на поведението и дава възможност за индивидуален избор и решение; *ригидността*, която се отнася до сковаността на предписаните варианти на поведение и намира израз в строгостта на санкциите при престъпване на тези граници, както и характерът на стимулите за тяхното спазване. И ако посочените функции се осъществят главно от моралните норми и оценъчни критерии, ролята на мотивацията в регулативния процес се свежда до усвояването на въпросните критерии от личността чрез превръщането им в осъзнато дължимо отношение, във възможно, желано и очаквано поведение. Тъкмо в този контекст следва да се разглежда и значението на респекта в моралната регулация. Както във връзка с уважението, почитането на толерираните, легитимирани от обществото морални императиви, така и със страхопочитанието (стъписването) при тяхното престъпване. Така интегрирани, моралните функции на толерантността, ригидността и респекта действат в една посока – оптималното функциониране на моралната регулация. Такава представа обаче може и тук да се възприема по логиката само на абстрактния идеален модел.

В съвременния живот на нашето общество протичат процеси, които внасят „смут“, дисбаланс в моралната регулация по представената схема. В основни линии те са набелязани или подсказани в изложението. Това са процесите на либерализация, прагматизация, ценностна социализация по възприетия модел на прехода и произтичащите от тях рискови предизвикателства като: дефицит на „социален капитал“ и духовност; бурно развитие на съвременния научен и технически прогрес, на информационните технологии; неглижиране на традициите на родовата приемственост и пр. В тази посока е и тревогата на проф. Александър Лилов, изразена в неговата критична оценка в направеното на колоквиума на Сорбоната в Париж (10–11 май 2010 г.) изложение, а именно: „Боя се, че ценностният ресурс на обществото и на личността у нас значително отслабна. Старите ценности рухнаха, нови още няма. Всичко се измерва с парите. Солидарността, взаимопомощта рязко намаляха. Скептицизмът завладява все по-широк периметър от обществото.“[8]

Всички тези оценки са за реални процеси и явления, които оказват пряко и косвено въздействие върху „кръга“ и „примката“ на моралния респект. Тяхната провокативна и стимулираща (креативна) функция ще систематизирам и конкретизирам поне в два ракурса:

Морален кръг на регулацията. Колкото по-широка социална територия е подвластна на волята на моралния закон, толкова повече възможности има за морално въздействие и морално съпротивление. Т.е. както за позитивен, така и за негативен ефект. Като се вземе предвид, че и самите деморализиращи процеси и явления в обществения живот се нуждаят от етическа оценка и от послания за коректив. Тревожните рискови ситуации, които се създават от информационните технологии, от науката и техническия прогрес в бизнеса, медицината и др., повишават значението на моралната позиция и отговорност, тематично разширяват и модернизират приложната етическа мисъл, свързвайки я с хуманитарната и прагматичната практика. Моралният кръг на респекта – това е една изключително динамична мрежа от връзки, отношения и взаимодействия, от уважение и почит, доверие и толеранс, обществен и персонален престиж, социализираща хуманизация и здравословен морален натиск.

„Примка“ на моралния респект. Това е този имагинерен, въображаем инструмент на моралната регулация, който отмерва корелационната зависимост между толерантността и ригидността в регулативния процес. Постигнатото им съотношение чрез разхлабване и затягане на „примката“ създава и поддържа именно онзи баланс, който е нужен – ако не за оптималното, то поне за нормалното функциониране на моралната регулация. В днешното наше общество – както вече се отбеляза, под влияние на либералните доктрини, на неизживените авторитарни и волунтаристични методи на управление се създават предпоставки за дисбаланс в моралната регулация с дехуманизиращи последици. По такъв начин се подкопава и позитивният ефект от разширения кръг на моралния респект.

В дискурса логически съм се опитал да обоснова необходимостта от разширяването на социалния кръг на моралния респект като прогресивен процес, кореспондиращ със съвременните промени в публичния и в личния живот, с

интензивното развитие на модерните технологии и на научната мисъл, с ценностното и прагматичното овладяване на демократичните идеи и принципи. И най-вече с нарастващото значение на повелята към хуманизираща социализация, при която на преден план излизат толерантното отношение, солидарността, доверието, колективното сътрудничество – всичко онова, което води към социална приобщеност и гражданска отговорност, към укрепване на моралния дух на нацията.

ЛИТЕРАТУРА

1 *Йотов, Ст.* Етика и мултикултурализъм. С., 2003, с. 196.
2 *Стиглиц, Дж.* Глобализацията и недоволните от нея. С., 2003, с. 171.
3 *Стиглиц, Дж.* Цит. съч., с. 153, 181–182.
4 *Неделчева, Т.* Идентичностите в съвременен социален контекст. – В: Морал и национална идентичност, 2010, с. 56–57, 59–61.
5 *Хелд, Д.* Демокрацията и глобалният ред. С., 2004, с. 20.
6 *Рубински, Ю.* САЩ и ЕС: стратегиите и моделите на Запада. – Понеделник, 2011, 9/10, с. 53, 62.
7 *Краснодембски, Зд.* Постмодерните дилеми на културата. С., 2004, с. 10, 69.
8 *Лилов, Ал.* Преходът. С., 2012, с. 175.

ЯНКО САКЪЗОВ
(Страници от политическата му биография)

Димитър Генчев

Димитър Генчев *– доктор по история. Работи в областта на историята, теорията и политическата практика на европейската социалдемокрация. Автор е на студии, статии, портрети на дейци на българския социализъм, на книгите „Профили от кафене „Ландолт“ (към генезиса на българския социализъм)“ (1990) и „Първоапостоли на идеала“ (2006). Директор е на Центъра за стратегически изследвания „Ал. Лилов“ и зам. главен редактор на сп. „Ново време“. Член е на СБП.*

Първа интерлюдия:

Преди повече от век в историята на българския социализъм се вписва едно знаменателно събитие, което предопределя за цяло столетие идейно-теоретическата, организационна и политическа борба между партиите на „тесните“ и „широките“ социалисти. Защото разцеплението на Българската работническа социалдемократическа партия през 1903 г. слага началото на една 100-годишна война, която продължава и до ден-днешен. „Война“ съвсем не е някаква публицистична метафора. В братоубийствените битки през (и след) септември 1923 и 1944 г. падат много жертви и от двете страни. Достатъчно е да погледнем в овехтелите партийни учебници или в днешните опити на поръчковите историци да пренапишат историята: повече сме воювали помежду си, отколкото с истинските си политически противници. И какво от това, че след поредния завой по спиралата на времето капризите на Клио дават шанс на възкресения Авел на свой ред да убие Каин? Какво постигна БРСДП като участник в правителството на кръволока Цанков, виновно за смъртта на хиляди комунисти и земеделци? Какво постигна БКП след 1944 г. с мъченическата смърт на социалдемократа Кръстю Пастухов и какво спечели възстановената след 1989 г. БСДП на д-р Дертлиев, като възмезди с маниакална политическа злоба тази смърт? И до какво доведоха поредните исторически размирици сред българската левица? Вместо обединените усилия на половинмилионната БСП и стохилядната БСДП да прокарат пътя към справедлива, социална и просперираща България – както предлагаха

Александър Лилов и д-р Атанас Москов – поредното сражение на стогодишната война остави на бойното поле разруха, мизерия, студ, глад, болести, масова емиграция и демографски срив.

Един ден историците ще определят цената на прехода към капитализма и тази равносметка ще е несравнимо по-зловеща от жертвите на всички погроми над България през двадесетия век. Когато днес четем думите на Дядото, написани преди сто и двадесет години в неговия знаменит „Манифест към българския народ": „Вий ходите гладни, дрипави, боси и болни, живеете в най-лоши жилища, вашите деца остават неуки, умират от болести… Държавата и общините помагат само на големите търговци и предприемачи – на богаташите да стават още по-богати, като им дава всякакви привилегии, като им дава всички търгове и предприятия… Вас ви лъгаха и лъжат различните партии, които скриват своите истински стремления под булото на „народното благо", за да бъдете слепи оръдия на техните прищевки и самолюбиви желания" – разбираме, че тези думи се отнасят и за нас. Става ни ясно, че нашият преход през последните петнадесет години не е път към прогреса, а отход към бунището на историята от XIX век.

Днес българската левица е пред прага на ново изпитание. Обединена в старата фамилия на Социалистическия интернационал, под знамето на световния социализъм тя трябва да докаже, че е по-добре да се строят мостове вместо траншеи и че колкото и да се мразят родниците, винаги ще се намери нещо, което да ги свърже отново – я стари спомени и фотографии, я нови цели и стратегии за управление „на ползу роду болгарскому".

Защото:

Дилемата пред левицата е жестока: или субект на прехода, или обект на отхода…

I. Обединителят на необединимото

На 2 февруари 1941 година радиото прекъсва редовната си емисия, за да съобщи една тъжна новина – от този свят си е отишъл Янко Сакъзов. Хиляди българи от цялата страна се стичат на опелото в църквата „Свети Седмочисленици" в София. Като в някакъв странен паноптикум то събира хора от всички класи и съсловия: от бедните гаврошовци на Ючбунар и синеблузите работници на Захарна фабрика до най-видните представители на елита и хайлайфа – депутати, министри, генерали, интелектуалци. Поклонението е удостоено и от височайшата особа на Негово царско величество Борис III.

Вестникарските репортери отбелязват чудо невиждано за грубите политически нрави на Царството – в процесията се смесват приятели, другари и съмишленици на Я. Сакъзов и вечните му политически противници. Тук са трите бивши министър-председатели Александър Цанков, Стоян Данев и Никола Мушанов. Следват ги министрите Димитър Гичев, Стоян Костурков, Димитър Христов, Димо Казасов, Вергил Димов, Григор Василев. Академичното тяло е представено от професорите Петко Стайнов, Димитър Михалчев и Георги Батаклиев, а Писателският съюз – от Тодор Влайков, Добри Немиров и

Стоян Чилингиров. Сякаш някакъв злоумишлен сценарий на съдбата събира в този ден един до друг Кръстю Пастухов и Коста Лулчев с Тодор Павлов и Сава Гановски. Каква ирония! Янко Сакъзов постига със смъртта си онова, което не е успял през живота си – поклонението пред него става „общо дело на производящите слоеве“ и обединява българската левица.

Погребението му се превръща в мощна демонстрация на всенародна почит. Дотогава София рядко е виждала такова стълпотворение на хора – може би само на погребенията на Иван Вазов и Димитър Благоев.

Смъртта на Янко Сакъзов врязва някаква символична граница в историята на българския социализъм. И не само защото затваря в черните си скоби началото и края на българската социалдемокрация, и не само защото четири месеца по-късно светът ще започне да се самоунищожава в най-кървавата световна касапница, която историята на човечеството познава, а защото с него почти изчезва една особена порода хора, тъй рядко появяваща се в хилядолетната ни история. Породата на хуманистите идеалисти, възвишените мислители, народните будители – онези вечно неспокойни чудаци, които слагат народното благо по-високо от собствения си келепир. И които остават в историята неразбрани и от приятелите си, и от враговете си.

От тази порода е Янко Сакъзов – първият и последният български социалдемократ.

* * *

Лидерът на широките социалисти е странна птица в българския политически живот. Всичко в неговата личност е белязано с някаква уникалност, ексцентричност, нетипичност, дотолкова е чуждо на националната духовна матрица, че и най-близките до него разбират инстинктивно: този човек е чужденец в собствената си страна. Сякаш княз Мишкин – знаменитият „идиот“ на Достоевски, е сбъркал трена на гарата в Цюрих и вместо в Петербург е пристигнал в Шумен. Така са го запомнили съгражданите му през 1884 г., когато се завръща от Париж – с късата карирана пелерина, чизмите му – с гамаши и големи медни закопчалки, с неизменната дюреровска барета. Такъв го помни от младините си и Симеон Радев: „Янко Сакъзов приличаше на портретите на дождовете на Венеция, рисувани от майсторите на Ренесанса… тоя български социалист имаше в тънките черти на лицето си нещо патрицианско. Същото впечатление на вроден аристократизъм той правеше и с крайно изисканото си облекло… маниерите му имаха същия този отпечатък. Аз съм го виждал с европейци: той изглеждаше по-европеец от тях.“

„Рошави глави, дълги коси, вдигнати яки, вдигнати крачоли – така ходехме ний“ – самоиронично ще си спомни самият Сакъзов в автобиографичните си разкази пред Димитър Братанов през 1941 г., като пропуска да спомене емблематичната си „наполеоновска“ брадичка и хипнотичното въздействие на черните си очи, по които въздишат широките социалистки.

Още с пристигането си младият учител по естествознание и история задълго привлича общественото внимание поради високото си образование. През 1881–1883 г. е учил в Йена, Лайпциг и Тюбинген. През есента на 1883 г. се премества в Лондон, а през 1884 г. следва един семестър в Париж. Говори, пише

и превежда от руски, немски, френски и английски. По време на странстванията си из най-старите и престижни университети изучава естествени науки, история, социална философия, психология, литература и история на изкуството. Професорите му са световни университетски величия – в Лондон слуша лекциите по биология на Хъксли, в Сорбоната – лекциите на Иполит Тен по литература и художествена критика. Научните му интереси обхващат социалната философия на Хърбърт Спенсър и Хенри Джордж, Луи Блан и Огюст Прудон. В Берлин прочита „Манифест на комунистическата партия", теоретически разработки на Вилхелм Либкнехт и „Селската война в Германия" на Фридрих Енгелс. Няма съмнение в магнетичното въздействие на младия учител върху учениците му и най-вече върху ученичките и младите учителки. Една от тях – бъдещата му съпруга Ана Велкова, която ще остане в историята на българската литература като писателката Ана Карима, е запечатала непосредственото си впечатление от това въздействие при една от редовните вечерни сбирки на младата шуменска интелигенция в дома на главния учител Янко Сакъзов: „Тая вечер особено остана в паметта ми, къде осем часа след вечеря стаята на В. (Сакъзов – б.м.) започна да се напълва с нас. Две думи за тази стая. Тя, като че ли допълваше господаря си. Широчка, с бели стени, по дължината на която се простираха полички, препълнени с книги на разни езици, голяма писмена маса, по нея пак книги и разни изсушени мъхове и растения; насред – валчеста маса, върх която тая вечер имаше отворени кутии тютюн, нарязани на една пията наденици и едно шише пелин. Всичко това бе чисто прибрано, книгите старателно наредени… в присъствието му твърде рядко се вдигаше шум; всеки неволно вътрешно съзнаваше, че тоя сериозен човек е между нас най-висш критерий, много повече от нас знае, та затуй си претегляхме думите и разсъжденията."

След участието си в Сръбско-българската война от 1885 г. като доброволец Янко Сакъзов продължава да е в центъра на общественото внимание в родния си град. Сказки, беседи, вечеринки. Превежда Шекспировия „Отело" от английския оригинал и го режисира на сцената на градското читалище „Архангел Михаил", избират го за председател на другото (старото) читалище. Вратите на чорбаджийските къщи са широко отворени за един толкова желан бъдещ зет. Сакъзов обаче не бърза да се обвърже със служба, кауза или женитба. През първите години след завръщането си от Европа той чувства все по-растяща неудовлетвореност от провинциалния бит и еснафските нрави на своите съграждани. Мечтае за свое собствено списание, което да насажда сред българската интелигенция европейските идеи за правдата, знанието и прогреса. Тази мечта го води в столицата, където разговоря с Трайко Китанчев и със стария си съученик от Одеската семинария Димитър Благоев. Сакъзов вече е чел списанието на Благоев „Съвременний показател" и двамата се уговарят за сътрудничество. Социалните му идеи са още неясни, смътни и неоформени: „… той приемаше социализма като едно учение за една идеална наредба, един социализъм на чувствата и благите желания; той изобщо беше един сантиментален социалист… той и тогава не вярваше, че капитализмът в България ще се развие и че следователно ще се яви пролетарска класа, на движението на която социализмът се явява теоретичен израз…" – така ще опише своите впечатления от първите си

срещи и разговори със Сакъзов Димитър Благоев в своя „Принос към историята на социализма в България“. Самият Сакъзов напълно потвърждава тази оценка: „Помня много добре как през 1885 година се прощавахме с Димитър Благоев. Как Димитър Благоев ми сочеше една група балтаджии (железари) и казваше: „Това са бъдещите съзнателни пролетарии…“. Аз му отвръщах: „Бе, Митьо, не виждаш ли, че те са вързани, работят за хляба, та забравят другото.“

През есента на 1886 г. Янко Сакъзов, благодарение на високия си обществен авторитет и на връзките си с по-влиятелните общинари на Шумен, успява да осигури учителско място на Димитър Благоев в трикласното общинско училище.

През тази година двамата имат възможност да се опознаят по-отблизо. „Най-напред се втурнахме в учителското движение – учителски срещи, беседи (върху еманципацията, религията и мн. други). Навярно навсякъде из страната е било така“ (Янко Сакъзов в разговорите си с Димитър Братанов). Благоев пише друго: „По време на учителстването си не престанах да се занимавам със социалистическа пропаганда, но вече единична, и то главно между учителството… Ние, социалистите, се намесихме в това движение, за да го използуваме за социалистически цели“ („Кратки бележки из моя живот“).

През следващите три години Янко Сакъзов бавно, постепенно, но неотстъпно се приближава към идейните нагласи на първопроходците на българския социализъм. Те – „чучулигите“, се появяват на политическата сцена един подир друг: Спиридон Гулабчев в Русе основава своята сиромахомилска Приятелска дружина; в Габрово Евтим Дабев и Тодор Постомпиров основават социалистическа група и започват да издават вестник „Росица“, където се появяват преводите на Марксовите „Наемен труд и капитал“ и „Временен устав на Дружеството“, на „Кой на чий гръб живее“ – популяризация на икономическата теория на Карл Маркс от полския социалист Симон Дикщайн, и на „Развитие на научния социализъм“ от Фридрих Енгелс. В Априловската гимназия Кръстю Раковски, Слави Балабанов и Стоян Ноков основават ученически социалистически кръжок под силното влияние на учителя си по социализъм Евтим Дабев. В Севлиево Сава Мутафов и Андрея Конов основават социалистическо издателство и библиотека. В Търново Никола Габровски издава своята „Нравствената задача на интелигенцията“. В Стара Загора Георги Бакалов и Слави Балабанов правят първия превод на „Манифеста“ (унищожен от бащата на Бакалов, преведен отново и издаден през 1891 г. от Иван Кутев). В Казанлък се появява социалистическата група на Константин Бозвелиев. Във Варна Владимир Димитров и Тодор Стоянов основават Варненската социалистическа дружинка. Приблизително в такъв ред ги подрежда в спомените си Янко Сакъзов, като не пропуска да отбележи и себе си: „В Шумен – Янко Сакъзов.“ И, разбира се, той има пълно право да се нареди между пионерите на социализма в България и между основоположниците на Българската социалдемократическа партия. Защото през 1891 г. е отхвърлил много от съмненията си в необходимостта от „грядущата социалистическа партия“ и, както пише Благоев за неговото списание „Ден“: „Това списание все повече ставаше орган на социалистическата мисъл в България. То се редактираше от Я. Сакъзов в Шумен…“ („Кратки бележки из моя живот“). Впрочем по това време Димитър

Благоев почти цяла година живее със съпругата си Вела Живкова в дома на Янко Сакъзов и Ана Карима.

Писателят Стоян Чилингиров ни е оставил един много сочен спомен от онова време: „Жените (Вела Благоева и Ана Карима) бяха с отрязани коси и облечени в мъжки палта. Те по нищо не приличаха в носията си на останалите жени в града. Сякаш бяха дошли от чужд свят, съвсем непознат, за да смутят тукашния сив и делничен като сивата пепел по улиците. Най-интересното беше, гдето един от мъжете носеше дълги, спуснати назад коси като двете жени, макар да имаше мустаци. Тая непривична за града ни новизна дразнеше занаятчиите и те чрез час изказваха своето недоволство от нея. Подучени и подтикнати от тях, ние често дразнехме тия екзотични пришълци с викове и задявки.

– Социалисти! Чучулиги! – крещяхме ние, малчуганите, един подир друг."

Благоев го допълва в своите автобиографични бележки: „Те (противниците на социализма – б.м.) ни описваха с най-черни краски, представляваха ни като черни дяволи, злобни, мрачни човеконенавистници, които не обичат и не почитат никого… Трябваше човек да има здрави нерви и дълбока вяра в научността на социализма, за да издържи всичко това." Благоев има и здрави нерви, и здрава вяра – тогава, през 1891 г. – за разлика от Сакъзов, който в ежедневните теоретически дискусии между двамата продължава да се съмнява: „Отгде вие с Габровски знаете, че България ще се развие според Марксовата теория. България може да се развие по друг път, а не по онзи, по който са се развили напредналите народи, за развитието на които се отнася Марксовата теория?". Съществен, основателен и полезен въпрос – защото от отговора му зависи понататъшното идейно-теоретично и организационно развитие на ранното социалистическо движение в България.

И докато в ръкописа на знаменитата си книга „Що е социализъм и има ли той почва у нас?" Димитър Благоев започва да доказва с факти от обществено-икономическия живот, че старите основи на стопанския живот се разлагат и в същото време се създават условията за капиталистическо развитие и следователно за появяване на работническа класа – почвата на социализма, Янко Сакъзов търси отговора в Берлин от редактора на теоретичния орган на германската социалдемокрация „Ди нойе цайт" Карл Кауцки. В първото си от общо петдесет писма, запазени в личния архив на Кауцки, Сакъзов задава същия въпрос, като излага основанията за съмненията си – общинните форми на земевладение, традиционните родови форми на икономически взаимоотношения, липсата на фабричен пролетариат, убийствено бавните темпове на социално-икономическо развитие в Ориента и – нещо много любопитно – невъзможността да се внедри техническият прогрес в България. Сакъзов описва подробно запустелите български ниви, върху които подобно на скелети на праисторически животни се въргалят развалени вършачки, трактори и други земеделски машини поради скъпотията и липсата на резервни части.

За съжаление отговорът на Кауцки не е запазен в личния архив на Янко Сакъзов. Известна е обаче реакцията на Сакъзов към отговора на Димитър Благоев: „Брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас?" биде посрещната от някои интелигенти като откровение. Авторът ѝ – пише Димитър

Благоев в „Приносът“ – няколко месеца след излизането ѝ биде изненадан в Шумен от Янко Сакъзов буквално със следните думи: „Де беше по-рано да излезеш с тази брошура! Аз толкова си бъхтих главата да си обясня що е прогрес: четох и Бокля, и Спенсера, и „Что такое прогресс“ от Михайловски и не можах да си обясня! Чак сега ми стана ясно.“

Няма съмнение, че Благоев цитира точно – възторжената рецензия на редактираното от Сакъзов списание „Ден“ буквално повтаря неговите думи. От началото на 1891 г. двамата стават все по-близки съмишленици. Димитър Благоев редовно участва в списанието с обществено-политическите си обзори и му придава все по-ярък социалистически облик. Впрочем социалистическата дейност на Янко Сакъзов е оценена „по достойнство“: още при третата книжка на „Ден“ (март 1891 г.) шуменският полицейски управител издава заповед за арестуване на редактора. Формалната причина е обвинение в съучастие в убийството на министър Белчев, истинската обаче се разбира от написаното в заповедта: „Янко Сакъзов, издател на социалистическото списание „Ден“.“ Арестът и затворът, полицейският надзор са причините Сакъзов да не вземе лично участие в Търновското социалистическо събрание и в Бузлуджанския конгрес. По този повод Благоев лаконично отбелязва: „Той до Пловдивския конгрес (1892 г. – б.м.) не участваше в сбирките социалистически.“ Разбира се, тази лаконичност от 1906 г. може да бъде разбрана само в светлината на осемгодишната полемика между двамата, в която се натрупват доста лична неприязън, обиди и огорчения. Поради това цитираното изречение в „Принос към историята на социализма в България“, което съобщава факта, без да разкрива причините, се превръща в тенденциозна полуистина. Истината е, че поради ареста и полицейския надзор Янко Сакъзов не може да участва в Търновската сбирка, а през юли 1891 г. е на лечение в Букурещ. Толкова за „личното“ му участие в създаването на Българската социалдемократическа партия. Косвеното участие на Сакъзов в този процес обаче не подлежи на никакво съмнение – достатъчно е да се прочетат решенията на Учредителния конгрес: „… конгресът реши щото сп. „Ден“ да се използува за социалистическа пропаганда“. Нещо повече, Бузлуджанският конгрес избира редакционен съвет, който трябва да играе ролята на предвидения по устав „генерален съвет“. Имената на партийните лидери са известни – Димитър Благоев, Никола Габровски и редакторът на сп. „Ден“ Янко Сакъзов. В този дух е кореспонденцията между Благоев и Сакъзов след завръщането на Сакъзов от Букурещ – кога ще заеме мястото си в редакционния съвет на БСДП.

През следващите няколко месеца Янко Сакъзов и Димитър Благоев работят съвместно по изпълнение на решенията на Учредителния конгрес. Купуват заедно печатница, набират ръкописа на „Що е социализъм и има ли той почва у нас?“. Продължават редовно да издават списание „Ден“, водят обширна кореспонденция с местните социалистически дружинки и подготвят партията за открито излизане на политическата сцена. Изворите показват, че в техните взаимоотношения царят хармония и идейно разбирателство.

След лечението си в Румъния Сакъзов застава на страната на „партистите“. Аргументите на Сава Мутафов и Андрея Конов от Севлиевската социалисти-

ческа дружинка, че е рано за открита политическа борба и е необходим продължителен подготвителен период, не го разколебават и той категорично застава зад организационната концепция на Димитър Благоев и Никола Габровски. Неубедителен му се струва и проектът за „Привременна програма на българските социалисти“ на Женевската студентска социалистическа група, написан от Кръстю Раковски и Слави Балабанов на 10 юли (стар стил) 1891 г. – най-вече заради грубата профанация на възгледите им в контрапроекта на севлиевските социалисти, оповестен на Учредителния конгрес. Тогава той няма никакви съмнения в полезността и целесъобразността на конгресните решения. Разбира се, и Сакъзов е наясно, че новосъздадената партия е слаба, интелигентска и недостатъчно хомогенна в идейно отношение. Че в нея няма истински фабрични работници, че членовете на местните дружинки са предимно „разночинци“, интелигенти, които все още носят белезите на сиромахомилството, но той е повярвал на думите на Благоев, че тя е партия на бъдещето – „част от всесветската социалдемокрация… съюз на всички български социалдемократи, които признават програмата и тактиката ѝ“. И че само от тях – първооснователите на БСДП, зависи кога и как идейните и организационните контури на партията ще се изпълнят с жива плът и кръв на реално съществуващо работническо движение.

Впрочем тази идейно-теоретична идилия продължава само няколко месеца – до Втория конгрес на БСДП през лятото на 1892 година. Тогава от Женева пристигат със специална мисия Слави Балабанов и Кръстю Раковски, които оповестяват своя „План за действие“, формулиран с личното участие на Георги Валентинович Плеханов. Пловдивският конгрес открива първата голяма теоретична дискусия в българската социалдемокрация: икономическа или политическа борба; работнически синдикати или сдружения на социалистическата интелигенция?

Тази дискусия се оказва изключително полезна за идейното избистряне на българския социализъм. Защото тя не само провокира организационното разцепление на две фракции – „партисти“ и „съюзисти“, а и формулира нови оригинални решения и подходи на българската социалдемокрация към конкретната социална и икономическа действителност в България. Полемиката тече в два седмични вестника – Българската социалдемократическа партия издава вестник „Работник“ (редактор Никола Габровски), а Българският социалдемократически съюз – вестник „Другар“ (редактор Янко Сакъзов). В Женева Слави Балабанов, Кръстю Раковски, Георги Бакалов и Стоян Ноков издават тримесечното списание „Социалдемократ“, теоретичен орган на Женевската студентска социалистическа група, а Сакъзовото списание „Ден“ продължава да излиза като орган на БСДС. Достатъчен е само бегъл поглед към ранния социалистически печат, за да се усетят високите идейни и нравствени стремежи на неговите автори и редактори. Всички те осъзнават своята социална мисия и отстояват гледната си точка с аргументи, а не с ругатни. По странна ирония на историята Янко Сакъзов – бъдещият идеолог на „широкия“ социализъм, се нарежда на страната на съюзистите. Странна – защото членът на ЦК на БСДС и редактор на „Другар“ е длъжен да отстоява организационната концепция на Женевската група, която проповядва приоритет на синдикалната организа-

ция на пролетариата над „широката“ политическа дейност на българската социалистическа интелигенция, обединена в БСДП. Преди да отиде на избори, българската социалдемокрация трябва да стане класова работническа партия. За тази цел политическата борба трябва да се пренасочи от интелигенцията към работническа среда. Пътят минава през създаването на синдикални организации, които, надъхани с класово съзнание, ще водят безкомпромисна и плодотворна политическа борба. В тази организационна концепция ясно личи почеркът на Плеханов, Засулич и Акселрод: първо класата, после партията. С такива аргументи „тесният“, ортодоксален марксист Янко Сакъзов цяла година и половина от страниците на „Другар“ и „Ден“ теоретично назидава „широкия“ социалдемократ Димитър Благоев, който е дръзнал да строи партията „отгоре“, а не „отдолу“ – както изискват марксистката теория и политическата практика на европейската социалдемокрация.

Няма никакво съмнение, че ключът към добрия другарски тон и непривичната толерантност между двете фракции се крие в личното поведение на първосъздателя на БСДП Димитър Благоев. Защото съюзистите му правят една толкова неочаквана услуга – да отстояват класовата същност на създадената от него партия, и то пред него, който решава да започне един организационен експеримент, изправен пред съвсем реалната опасност партията му да се изроди в интелигентска дребнобуржоазна радикална партия поради липса на действително работническо движение в България. Какъв парадокс: Благоев няма по-полезни съюзници от собствените си противници! Още повече че първите симптоми на широкия социализъм осезаемо започват да се забелязват в поведението на „втория стълб в партията“ – както съратниците на Никола Габровски го наричат по онова време. След успешното участие на БСДП в общинските и в парламентарните избори през 1893 г. той вече търси възможност чрез коалиция да бъде избран за депутат и поставя въпроса за безпринципно политическо споразумение пред Общия съвет на БСДП.

По същото време Янко Сакъзов започва да се чувства доста натясно в оковите на класовия марксистки синдикализъм. Защото през лятото на 1893 г. изниква съвсем реалната възможност да стане народен представител от коалицията на опозиционни лидери (радослависти и цанковисти) в Шуменско. Възможността пропада заради политическите боричкания в опозицията, които го изместват на последното място в листата. От този случай Янко Сакъзов прави много сериозен извод: успехът в следващите парламентарни избори е възможен само ако зад него стои не само една от социалдемократическите фракции, а цялата партия. До идеята за „общо дело“ на всички социалисти в една социалистическа партия остава само една крачка и той я прави през есента на 1893 година.

Формалният повод за обединението на БСДП и БСДС идва от Цюрихския конгрес на Втория интернационал. В разговори с лидерите на европейската социалдемокрация делегатите на двете фракции Никола Габровски и Кръстю Раковски са подтиквани към незабавно обединение. Внушенията на Жан Волдерс и Карл Кауцки са в смисъл, че във всички партии има разногласия, но споровете трябва да се водят в рамките на една национална партия.

Димитър Благоев е все по-склонен към обединение, защото Никола Габровски все по-категорично започва да отстоява тезата за обединението на всички угнетени под знамето на социализма. Лидерите на студентската социалистическа група в Женева също са наясно, че съюзистите няма да устоят на съблазните на една „широка" политическа борба, че техният марксистки „План за действие" е само смокинов лист, зад който Българският социалдемократически съюз прикрива дребнобуржоазната си интелигентска природа. Практиката им показва, че тяхната синдикална концепция засега не се реализира в живота и следователно трябва да се приеме много по-гъвкавият подход на Димитър Благоев – да се воюва за привличането на малобройния, неорганизиран пролетариат, като се използват всички „творителни възможности" – работнически дружества, синдикати, клубове, вечерни училища, социалистическата партийна пропаганда и агитация по време на избори, за да се превърне организацията на българските социалисти в класова политическа партия.

През есента на 1893 г. Янко Сакъзов се проявява като един от най-изтъкнатите радетели на обединението. Затова охотно приема всички условия, които диктува в писмата си от Берлин Кръстю Раковски: „Досегашните наименования „Социалдемократическа партия" и „Социалдемократически съюз" се унищожават и се заместват с „*Българска социалистическа работническа партия*"… Последното наименование има по-широк смисъл: самият термин „работническа" е понятен за всекиго, който го чуй. Показва, че тя е партия на работниците, партия, която защитава техните интереси. Вземи всичките партии социалистически, освен тези на немски език, всичките носят названието „работнически" – румънската, французката, испанската, английската и т.н." Ясно е защо толкова голямо внимание се отделя на преименуването на партията при обединението – още от първите си срещи с Карл Кауцки и Вилхелм Либкнехт Раковски е наясно, че в Германия привържениците на марксистката левица в ГСДП предпочитат да се самоопределят като социалисти, за разлика от привържениците на Едуард Бернщайн, които използват изобретената от Фердинанд Ласал през 1860 г. терминология – „социална демокрация", „социалдемокрация" и „социалдемократи".

Янко Сакъзов няма никакви възражения по въпроса за преименуването на партията. В края на 1893 г. той се интересува не толкова от името на организацията, в която членува, колкото от мястото, което заема в нея.

И Димитър Благоев приема радушно условията на съединението – намерил съмишленици и съюзници в лицето на Женевската група, той се съюзява с тях, за да обезглави БСДС, като го лишава от възможността да се крие зад програмния си документ, а срещу тенденциите на широкия социализъм противопоставя образовани и творчески марксисти, готови да отстояват безкомпромисно пролетарската стратегия и тактика на новата Българска работническа социалдемократическа партия.

* * *

През декември 1894 г. Янко Сакъзов за пръв път прекрачва вратата на парламента. Партийното обединение е дало резултат и той е депутат в Осмото Народно събрание от Поповската избирателна околия. Разбира се, успехът му се

дължи на значително нарасналия авторитет на единната социалистическа партия, но не само на това. Защото преди да започне избирателната си кампания, Сакъзов предвидливо успява да прокара като резолюция на Първия конгрес на БРСДП за участие в изборите възможността да се правят съглашения с „известни, честни и прогресивни лица". Това кратко конгресно решение му развързва ръцете за плодотворна широка социалистическа дейност. В избирателната си кампания Янко Сакъзов привлича много известни, честни и прогресивни лица от целия политически спектър. В нея той излага на показ всичко, с което го е дарила природата – привлекателната си външност, елегантните маниери, ораторското си изкуство и най-вече виртуозната убедителност на аргументите си. След всяка реч бъдещите му избиратели се разотиват по домовете си с чувството, че този човек е изразител на техните икономически и политически интереси: „България винаги е имала един умен и добър народ и бездарни управници" (към присъстващите на митинга); „България има нужда от фабрики, но не да създава пролетариат, а да създава заможни хора" (към фабриканти, едри занаятчии и предприемачи); „Сиромашията е виновна за всички лошотии по света… ето защо комуто е мил животът, който иска да благува, комуто са дотегнали теглата, нека да дойде в нашите редове и да спомогне, според силите си, за премахването ѝ" (към градската и селската беднота).

По време на кампанията Сакъзов формулира все още фрагментарно и колебливо концепцията си за „общото дело на производящите слоеве": „*Нашите редове са отворени за всички: и за стари и млади, и за мъже и за жени, и за селяни и за граждани, и за прости и за учени, и за сиромаси и за богати, за всички и за всички.*"

С подобна широка избирателна платформа влиза в парламента и вторият депутат на БРСДП Никола Габровски. За разлика от Сакъзов той по-определено центрира своята агитация сред широките селски маси: държавата трябва да подпомага селските производители, като запази държавните земи и ги отдаде за обработване на селски кооперативни дружества с държавни машини; да подпомага селските кооперативни дружества за придобиване на машини за обща работа, за унищожаване на десятъка и въвеждане на прогресивен данък само върху приходите; да създава държавни земеделски каси, които да отпускат евтини кредити в полза на бедното население.

Впрочем и Сакъзов, и Габровски твърде много допринасят за безпроблемната интеграция на БРСДП в политическата система на Княжеството.

Те по нищо не се различават от депутатите на другите парламентарни групи. И двамата са високообразовани интелектуалци. Европейци по дух и по поведение. Никола Габровски е блестящ адвокат, завършил право в Женева, а бившият главен учител и прокурор Янко Сакъзов носи в маниерите си нещо от блясъка на европейския „бо монд". Или, ако се различават от него, разликата е само в тяхна полза. Имената им са широко известни на обществеността – и двамата са редактори, издатели и публицисти. Политическите им рефлекси в парламента са предвидими, достолепни и впечатляващи. Още първите заседания показват, че тяхното присъствие в Народното събрание е полезно и необходимо. Защото Сакъзов и Габровски са не само истински демократи, в дебатите те

разкриват една непривична за останалите депутати социална чувствителност и са готови да се присъединят към всяко решение или закон, които работят за народното благо. За ядрото на бъдещия „тесен" социализъм, формирано около Димитър Благоев, който по неговото свидетелство през 1897 г. е поел „теоретичното ръководство" на партията, въпросът е не дали Сакъзов и Габровски са демократи – въпросът е дали са социалдемократи.

На конгресите на БРСДП дейността на парламентарната група е оценена по достойнство като изцяло положителна. Първите по-сериозни безпокойства са изразени на Четвъртия конгрес през 1897 г. във връзка с вредата от безпринципни предизборни споразумения, а Шестият конгрес (1899 г.) направо декретира политическото поведение на своите депутати: „Конгресът с някои други уговорки одобри деятелността на другарите депутати, а относително някои решения, които направо ангажират партията, какъвто е например случаят с подписването на известния манифест към българския народ, подписан от всички опозиционни депутати, конгресът реши: Парламентарната група в подобни случаи да се съвещава с Централния комитет." Зад този декрет се крие първата сериозна партийна криза след обединителния конгрес.

Новата крамола е следствие от няколко причини – лични, политически и теоретически. Първата, но не основната, е въпросът кой да води бащината дружина. След избирането му в парламента Янко Сакъзов постепенно – по думите на Благоев – се превръща в „дирижор във всичко". Той, депутатът, неизменният член на Централния комитет, секретар-касиерът на партията, има сериозни основания да демонстрира високо лично самочувствие. През призмата на общественото мнение той е най-успешният политик на българската социалдемокрация. Около личността му се формира ядро от млади хора, които са готови да го следват навсякъде и във всичко. В политическата му орбита кръжат бившите му съратници от БСДС Константин Бозвелиев, Евтим Дабев, Андрея Конов и Сава Мутафов.

От другата страна на барикадата са Георги Кирков, Гаврил Георгиев, Кръстю Раковски, Васил Коларов, Роман Аврамов, Георги Бакалов, Николай Харлаков. Всеки от тях има сериозен лидерски потенциал, но никой не отрича утвърдената позиция на Благоев. По това време той вече е безспорният партиен теоретик и стратег на социалистическата партия. Неговото „Ново време" неотклонно бди за идейната чистота и сочи верните пътища за плодотворна социалистическа борба.

Явно е, че Янко Сакъзов трудно вирее в тежката теоретична сянка на Дядото. Че му е омръзнало да го назидават от страниците на „Ново време" и „Работнически вестник" – и най-вече той е разбрал, че за да стане лидер, трябва да се наложи не само като тактик, а и като теоретик в собствената си партия. Точно по това време той разгръща идейната обосновка на широкия социализъм в концепцията си за „общото дело на производящите слоеве".

(Продължението следва)

ЧЕТИРИТЕ ОПОРНИ ТОЧКИ НА СВЕТОВНОИСТОРИЧЕСКАТА ПОБЕДА: МОСКВА, СТАЛИНГРАД, КУРСК И БЕРЛИН

Велко Вълканов

Велко Вълканов *– професор, доктор по право. Работи в областта на държавното (конституционното) право. Автор е на 6 научни монографии, на 7 публицистични книги – „Право и публицистика“ (1994), „На колене пред истината“ (1996), „Името на болката България“ (1996), „Спомени за настоящето“ (2004), „Дневник на премълчаваните истини (1967–1990)“ (2005), „Те го убиха“ (2006), „Стъпките по времето“ (2012), както и на множество статии. Бил е народен представител във Великото народно събрание, в 36-ото, 37-ото и 38-ото Народно събрание. Почетен председател е на БАС, председател на Българския национален съвет за мир и почетен председател на FIR.*

Във Втората световна война Съветската армия води хиляди тежки и кръвопролитни сражения с немскофашистката армия. Но сраженията, които имаха решаващо значение за крайната победа във войната, бяха при Москва, Сталинград, Курск и Берлин. Всяко от тях беше от съдбоносно значение не само за Съветския съюз, но и за цялото човечество. Затова победата в тези сражения беше задължителна, беше върховен дълг на Червената армия, върху която легна съдбата на света.

Москва. Началото на края

Хитлер е имал намерението да превземе Москва в навечерието на деня на Октомврийската революция, а на 7 ноември да проведе там парад на победоносната немскофашистка армия. Грандиозен паметник е трябвало да ознаменува историческата победа. За целта от Италия били докарани тонове великолепен мрамор, а интендантските служби приготвили хиляди рицарски кръстове за тевтонски победители. Самият град обаче е трябвало да бъде тотално разрушен – така, че и следа да не остане от него.

Изпълнението на плана за настъпление към Москва, получил кодовото название „Тайфун“, е възложено на група армии „Център“. В състава на групата влизат 77 дивизии, включително 14 танкови и 8 моторизирани. Това е съставлявало около 33% от пехотните и 64% от танковите и моторизираните дивизии на немската армия, действаща на съветско-германския фронт. Срещу немските войски Главното командване на Съветската армия противопоставя Западния, Резервния и Брянския фронт.

Настъплението срещу Москва започва в две основни направления: брянското – на 30 септември 1941 г., и вяземското – на 2 октомври с.г. Въпреки ожесточената съпротива на съветските войски германците извършват пробив в отбраната им, макар с цената на големи загуби в началото на декември 1941 г. успяват да излязат на рубежа Волга – Москва. След като форсират р. Нара, достигат до гр. Кашира, откъдето са могли с обикновени бинокли да наблюдават Кремълските кули.

Щурмът срещу Москва е предприет от танковата армия на генерал Гудериан, която, излязла на Волоколамското шосе, се устремява заплашително напред. Но тук тя среща небивалата съпротива на 316-а стрелкова дивизия на генерал Иван Панфилов, който загива геройски на бойния си пост. Войниците следват подвига на своя генерал. Имената на 28-те панфиловци и на техния командир старши лейтенант Василий Клочков ще останат записани със златни букви в Пантеона на безсмъртието. В продължение на два часа те унищожават с ръчни гранати и бутилки със запалителна смес 14 немски танка. Загиват всички, но успяват да спрат настъплението на стоманените чудовища. Думите на Клочков: „Голяма е Русия, но няма къде да отстъпим. Зад нас е Москва", се превръщат в свещен завет за всеки защитник на столицата. Всеки съветски войник разбира, че падането на Москва ще има тежки морално-политически последици за Съветския съюз. Загубата на града нямало да означава загуба на войната срещу нацистка Германия, но във всички случаи е щяла да удължи войната и многократно да увеличи жертвите ѝ.

Заедно с целия съветски народ Москва показва несломима воля за победа. На 7 ноември 1941 г. на Червения площад в Москва наистина се е състоял парад, но това е парад на Съветската армия. Същия ден, направо от Червения площад, съветските войски заминават на фронта, влизайки в пряк двубой с немските войски. Междувременно съветското Главно командване подготвя контранастъплението.

След като разбира от своя легендарен разузнавач в Токио Рихард Зорге, че Япония няма да напада Съветския съюз, Главното командване на Червената армия скрито от противника прехвърля от Сибир своя стратегически резерв – 40-те дивизии, чието предназначение е било да защитават Далечния изток от евентуално японско нападение. На 6 декември 1941 г. Червената армия изненадващо преминава в мощно контранастъпление. Немците са напълно изненадани от силата на удара и захвърляйки тежкото си въоръжение, панически отстъпват от подстъпите към Москва. Генерал-полковник Халдер – началник на Генералния щаб на Сухопътните войски, пише в своя дневник: „Събитията от 7 декември 1941 г. са едни от най-срамните и ужасни в историята на Вермахта!".

На 13 декември 1941 г. целият свят е разтърсен от новината за разгрома на немската ударна групировка „Център" край Москва. Рухва митът за непобедимостта на Вермахта и за неговия блицкриг. Освободени са стотици населени пунктове, където врагът е извършил ужасни злодеяния. До края на март 1942 г. немците са отхвърлени близо 350 км на запад. В битката за Москва германската армия загубва над половин милион души – убити, ранени и пленени, 1300 танка, 2500 оръдия и стотици самолети.

На 19 декември 1941 г. фюрерът, изпаднал в бяс от поражението, уволнява редица висши генерали и поема сам върховното командване на армията. Над 60 хиляди немски войници са изправени пред военнополеви съд и осъдени за дезертьорство от фронта.

Победата при Москва имаше не само военно, но и крупно морално-политическо значение. Тя отрезви милитаристичните японски и турски кръгове, които бяха обещали на Хитлер, че след падането на Москва ще се намесят във войната на страната на Германия.

Битката за Москва се превърна в триумф на съветското военно изкуство, в символ на мощта и героизма на руския народ. Повече от един милион съветски бойци бяха наградени с медал „За отбраната на Москва". Сто и десет души бяха удостоени с високото отличие „Герой на Съветския съюз", а много части и съединения на Червената армия – със званието „Гвардейски". Градът официално бе обявен за „Град герой"!

Когато питат маршал Жуков какво му е направило най-силно впечатление във Великата отечествена война, той веднага отговаря: Битката за Москва! Такива са оценките и на повечето изследователи на Втората световна война. В своята книга „Битката за Москва" английският военен историк А. Ситън пише, че сражението при Москва е най-кървавото и жестоко сражение през цялата Втора световна война.

Във всички случаи победата на Съветската армия при Москва постави началото на края на немскофашистката армия. От Москва Червената армия пое своя победен ход към Берлин, преминавайки през още две съдбоносни битки – битката при Сталинград и битката при Курск.

Сталинград. Пречупената воля

Сталинград влиза в плановете на хитлеристкото военно командване след разгрома при Москва. Хитлер не се отказва от Москва, но решава, че трябва първо да си осигури петролните находища в Кавказ, след което, прекъсвайки основната руска комуникационна линия, свързваща юга със севера, да поеме отново към Москва. Хитлер е бил убеден в успеха си. Той е вярвал, че през лятото на 1942 г. Съветската армия ще бъде напълно унищожена.

Задачата да се превземе Сталинград е възложена на 6-а армия – най-прославената немска армия, смятана за преторианската гвардия на фюрера. Да се служи в тази армия е било въпрос на чест за всеки военнослужещ от Вермахта. 6-а армия участва победно във войната срещу Белгия, Холандия и Франция. Именно заради високите си бойни качества тя получава лично от Хитлер задачата да превземе Сталинград. Градът е трябвало да бъде овладян съвсем не, разбира се, заради името му, а заради неговото изключително стратегическо значение.

Срещу 6-а армия на Паулус се изправя 62-ра армия на генерал Василий Чуйков – надарен и смел съветски командир, твърдо решен да не отстъпва града на нацистите.

Съотношението на силите е решително в полза на немската армия. 6-а армия разполага с 270 хиляди войници и офицери, 3 хиляди оръдия и минохвъргачки,

500 танка и 1200 самолета. Заедно с немските съединения срещу Сталинград действат румънски, италиански, унгарски войски и други войскови формирования. Срещу всички тях Съветската армия изправя около 160 хиляди души, 2200 оръдия и минохвъргачки, 400 танка и само 454 самолета.

През юли 1942 г. Сталинград е вече прифронтов град, а през август немците са само на 20 км от него. Вземат се всички мерки за неговата защита. Голяма част от жителите на града са евакуирани, а тези, които остават, въпреки непрестанните бомбардировки работят денонощно за снабдяването на армията с оръжие и боеприпаси. Волята за победа е огромна. Изключително значение за укрепване духа на защитниците на града има заповед № 227 от 28 юли 1942 г. на народния комисар на отбраната Йосиф Сталин, чийто смисъл се изчерпва с думите: „Нито крачка назад!“.

На 19 август немскофашистките сили тръгват в настъпление. Градът постепенно бива обхванат от три страни. На 12 септември фронтовата линия минава само на 2 км от неговите покрайнини.

Започват жестоки сражения в самия град. Водят се денонощни улични боеве не на живот, а на смърт. Стратегическата височина Мамаев курган няколко пъти бива овладявана ту от съветски, ту от немски войски. Води се бой за всяка улица, за всяка сграда. В историята ще остане „Домът на Павлов“ – четириетажна жилищна сграда, която сержант Павлов и неговите войници защитават яростно в продължение на 58 дни. Това, което врагът успява да завладее през деня, съветските воини си го връщат през нощта. Немските войници са дълбоко смутени, объркани, озадачени, за първи път те се срещат с истински майстори на уличните боеве. Съветските воини буквално са се вкопчили в тях, унищожавайки ги в непосредствен бой. Ужас за немците са съветските снайперисти, които не позволяват на нито един немски войник да надигне глава от укритието си. Особени успехи постига снайперистът Василий Зайцев, който в периода от 10 ноември до 17 декември унищожава 225 вражески военни, между които и 11 снайперисти, а 28-те снайперисти, обучени от него, унищожават повече от 3000 противници.

Немците успяват все пак да изтласкат съветските войски до десния бряг на Волга. В Берлин Хитлер, като приема желаното за действително, обявява падането на Сталинград. Но 62-ра армия на Чуйков продължава да защитава с непреклонна решителност заетите позиции, задържайки пред себе си почти цялата 6-а армия на Паулус, като по този начин дава възможност да се осъществи замисълът на върховното командване на Съветската армия – с мощно контранастъпление да обкръжи и унищожи вражеската армия.

Контранастъплението на съветските войски започва на 19 ноември. Войските от Югозападния, Донския и Сталинградския фронт, командвани съответно от Ватутин, Рокосовски и Ерьоменко, нанасят изненадващи удари по фланговете на врага. 3-та румънска армия е разгромена в движение. На следващия ден е смазан 48-и немски танков корпус, а румънската 4-а армия просто се разпада. На 22 ноември съветските войски, настъпващи от две страни, се съединяват под Калач и хващат 6-а армия в чувал, дълъг 30 и широк 24 мили. Прочутата армия загубва своята боеспособност. Нейните войници масово загиват от куршуми, глад и студ. Разложението е пълно.

На 31 януари 1943 г. генерал Паулус се предава на Червената армия. Ден преди това Хитлер го произвежда във фелдмаршал, надявайки с това да го мотивира не да се предаде, а да се самоубие. На 2 февруари 1943 г. в 8.40 часа сутринта генерал Карл Щрекер също се предава на Червената армия заедно с остатъците от 11-и корпус.

Битката за Сталинград приключва. Победата е пълна. Пленени са около 95 хиляди немски войници, между които 22 генерали. Общите загуби на немците възлизат на повече от 800 хиляди души, около 2 хиляди танка и щурмови оръдия, повече от 10 хиляди оръдия и миномети, до 3 хиляди бойни и транспортни самолета и повече от 70 хиляди автомашини. В Германия е обявен тридневен траур за загиналите в Сталинградската битка немски войници.

В Сталинградската битка хитлеристката армия претърпя не просто и не само тежко военно поражение, но и съкрушителен морално-политически удар. Докато битката за Москва показа, че немскофашистката армия може да бъде бита, битката при Сталинград показа, че тя може да бъде и победена. В Сталинград бе пречупена волята на немското върховно командване и на цялата немска армия. В нея се внедри разложителният дух на бита армия.

Но Сталинградската победа има и огромно военностратегическо значение. Ако Сталинград бе паднал, немската армия щеше да навлезе в кавказките петролни полета, което означава, че щеше да разполага с цялото необходимо за нейната военна техника гориво. Съветският съюз, напротив, щеше да търпи огромни ограничения тъкмо в това отношение. Откриваше се освен това възможността Москва да бъде подложена на опасни удари не само от запад, но и от юг. Изобщо войната щеше да вземе крайно неблагоприятно за световните антифашистки сили развитие, което без съмнение щеше да струва безмерни страдания на целия човешки род. Сталинград пресече тази възможност.

Победата при Сталинград породи у милиони хора дълбоко уважение към съветския народ. През ноември 1943 г. на конференцията на трите съюзни държави в Техеран Чърчил предава на делегацията на СССР почетен меч – дар от краля на Великобритания за гражданите на Сталинград за ознаменуване на победата им над фашистките завоеватели. През май 1944 г. президентът на САЩ изпраща на сталинградчани грамота, в която заявява: „От името на народа на Съединените американски щати давам тази грамота на град Сталинград, за да отбележа нашето възхищение от неговите доблестни защитници, чиято храброст, сила на духа и самоотверженост по време на обсадата от 13 септември 1942 г. до 31 януари 1943 г. вечно ще вдъхновяват сърцата на свободните хора. Тяхната славна победа спря нашествието и стана повратен момент във войната на съюзените народи срещу агресията."

Сталинград откри пътя към Курск, където бе пречупен гръбнакът на немската армия.

Курск. Пречупеният гръбнак

Битката при Курск е една от големите не само на Източния фронт, но и в цялата Втора световна война. В нея вземат участие 4 милиона войници, 13 000

бронирани машини, 50 000 оръдия и 12 000 самолета. Това е последната голяма немска офанзива срещу Червената армия. При Курск се води и най-голямата танкова битка във Втората световна война.

Поражението на немците при Сталинград и последвалото руско настъпление довежда до образуване на издатина (дъга) около гр. Курск с ширина около 192 км и дълбочина 120 км и тя е наречена Курска дъга. Около нея е предстояло да се проведе съдбоносната битка.

Хитлер вижда в дъгата възможност да прихване в клещи, да разгроми затворените в нея съветски военни части и да си върне изгубената стратегическа инициатива. В съответствие с това намерение е изработен и необходимият план, който включва атака в 2 направления – както по северната, така и по южната граница на Курската дъга. Двете настъпления трябвало да се срещнат зад съветските войски, защитаващи дъгата. Нападението в северна посока е поставено под ръководството на фелдмаршал Гюнтер фон Клуге, командващ на група армии „Център". Нападението в южна посока е под ръководството на Ерих фон Манщайн, главнокомандващ на група армии „Юг". В района на Курската дъга са съсредоточени 50 германски дивизии (от тях 19 са танкови и моторизирани), 2 танкови бригади, 3 независими танкови батальона и 8 дивизиона щурмови оръдия, влизащи в състава на 9-а, 2-ра танкова, 4-а танкова армия и оперативна група „Кемпф". Германските войски, включени в настъплението, наброяват 900 000 души, които разполагат с около 10 000 оръдия и минохвъргачки, около 2700 танка и щурмови оръдия и 2000 самолета. Към фланговете на ударните групировки действат около 20 други дивизии.

Съветското командване получава сведения за подготовката на германското настъпление и взема решение да премине временно към отбрана на Курската дъга, да спре настъплението на противника и да създаде благоприятни условия за преминаване в контранастъпление. Северната част на Курската дъга е отбранявана от войските на Централния фронт с командващ генерал Константин Рокосовски, а южната част е отбранявана от войските на Воронежкия фронт с командващ генерал Николай Ватутин. В тила им е съсредоточен мощен стратегически резерв – Степният фронт с командващ генерал-полковник Иван Конев, чиято цел е извършване на контранастъпление в подходящ момент. Координацията на оперативните действия се осъществява от представителите на Главното командване – маршалите Георгий Жуков и Александър Василевски.

В периода април–юни на Курската дъга съветските войски създават сложни отбранителни съоръжения, като за целта са привлечени близо 300 000 цивилни граждани. В началото на юли Червената армия разполага в района на Курската дъга с повече от 1.2 млн. души, около 20 000 оръдия и минохвъргачки, около 3600 танка и самоходни оръдия и около 2800 самолета. В бойните действия участват 6 армии, 5 танкови и 1 механизиран корпус, 19 дивизии и 1 бригада. В рамките на битката при Курск са проведени 2 отбранителни операции – в направленията Орел – Курск и Белгород – Курск.

Германските войски започват настъплението на 5 юли 1943 г. За 5 дни в северната част на Курската дъга силите на Вермахта успяват да проникнат едва на 10–12 км в отбраната на Червената армия. В южната част немските войски

успяват да се представят по-добре, но пробивът е само около 35 км в съветската отбрана.

На 12 юли в битката се включват съветските стратегически резерви. В района на с. Прохоровка става едно от най-големите в историята на войните танково сражение, в което от двете страни участват 1500 танка и самоходни оръдия и много авиация. За един ден германците загубват повече от 350 танка и повече от 10 000 души.

В същия ден се извършва преломът в Курската битка – германската армия преминава към отбрана, а от 16 юли започва отстъплението. Войските на Воронежкия и на Степния фронт изтласкват германските войски на изходните им позиции. В настъплението се включват и войските на Западния фронт с командващ генерал-лейтенант Василий Соколовски и на Брянския фронт с командващ генерал-полковник Маркиан Попов.

В резултат на контранастъплението Червената армия се придвижва на 140 км на запад, създавайки условия за общо настъпление и за освобождаването на Украйна.

След Курската битка от строя излизат около 30 германски дивизии, от които 7 танкови. Общите загуби на германците са повече от 500 000 души, от които убитите са около 70 000 души. Загубите в техника наброяват 2900 танка, 195 самоходни оръдия, 844 артилерийски оръдия и 1392 самолета.

По приблизителни изчисления в нея войските на Германия и съюзниците ѝ губят около ¼ от личния си състав, воюващ на Източния фронт – загуба, след която така и не успяват да се възстановят.

По време на битката при Курск между 5 и 23 юли Червената армия губи 70 330 войници, а ранените са 107 517. При съпътстващите я съветски контранастъпателни операции загиват 225 058 бойци, а 501 316 души са ранени.

Битката при Курск извърши коренен прелом във войната на Източния фронт, което оказа съществено влияние върху хода на Втората световна война. След нея стратегическата инициатива окончателно премина в ръцете на съветското командване. Друга възможност просто не съществуваше. Гръбнакът на немскофашистката армия беше фатално пречупен.

Но можем да си представим какво щеше да се случи по-нататък, ако при Курск бе пречупен гръбнакът не на немската, а на Съветската армия.

Берлин. Предизвестеният край

Битката за Берлин е последната крупна операция на съветските войски срещу нацистка Германия. Тя продължава по-малко от месец, само 23 дни – от 16 април до 8 май 1945 г., но се отличава с изключително високо напрежение в сраженията между воюващите страни. Това е без съмнение една от най-кръвопролитните битки във Втората световна война – с най-голям брой жертви за най-кратко време. В Берлинската операция участват и полски войски.

Още в началото на април германската армия попада в клещите на съветските дивизии от изток и на англо-американските от запад. По-близо до Берлин, само на 60 км, се оказва обаче Червената армия и на нея се пада честта да щурмува

бърлогата на нацизма. По волята на Хитлер Берлин е превърнат в град-крепост. В града и в околностите му са съсредоточени 1.1 млн. войници и офицери и около 200 000 бойци от фолксщурма (опълчение от старци и деца). Германците имат 10 000 оръдия, 1500 танка, 3300 бойни самолета. Фюрерът се е надявал, че ще може да издържи, докато между съюзниците настъпи спасителен за него разкол. От своя страна Червената армия под командването на маршал Жуков съсредоточава мощна групировка за предстоящия щурм. Тя включва 2.5 млн. войници и офицери, 42 000 оръдия, 6300 танка, 7500 самолета, т.е. двукратно превъзходство в жива сила и самолети и четирикратно – в оръдия и танкове.

Щурмът започва на 16 април с мощна артилерийска подготовка. Изстреляни са 1 263 000 снаряда, т.е. товарът на 2450 жп вагона. Бързо е форсирана последната водна преграда пред града – река Одер. За около два дни обаче съветските войски са спрени от укрепилите се на Зееловските възвишения немски войски. С цената на огромни жертви, близо 280 000 воини, укрепленията са превзети и войските нахлуват в Берлин.

Започват уличните боеве, които в един голям град са ужас за всяка армия. В тези сражения само едно отделение войници може да спре за седмици цял полк. Руснаците го знаят от собствения си опит при отбраната на Сталинград. Затова при превземането на Берлин те използват цялата огнева мощ, с която разполагат, за да могат, унищожавайки противника, да намалят своите собствени загуби. При всяка оказана улична съпротива те изкарват на предна линия гаубици и катюши, които с право мерене унищожават всичко пред себе си.

На 30 април съветските войски достигат на стотина метра от подземния бункер на фюрера. Там освен Хитлер се намира и голяма част от ръководството на нацистката държава. Хитлер и съпругата му Ева Браун се самоубиват. Самоубиват се и Гьобелс, и жена му Магда, която преди това умъртвява с отрова шестте си деца. Но това все още не е краят. Сраженията продължават и през деня, и през нощта.

Берлинската операция приключва с щурма и превземането на Райхстага на 1 май 1945 г., когато сержантите Михаил Егоров и Мелитон Кантария забиват Знамето на победата на неговия купол. Едва след превземането на този символ на германската държава генерал Вайдлинг, командващ войските на столичния гарнизон, капитулира. Но отделни огнища на съпротива остават до 7 май.

На 9 май (по съветското часово време) в берлинското предградие Карлсхорст фелдмаршал Кайтел подписва капитулацията на нацистка Германия. От съветска страна документът се подписва от прославения маршал Георги Жуков. С безусловната капитулация на германските въоръжени сили приключва Втората световна война в Европа. Така настъпва и предизвестеният край на нацистка Германия.

* * *

Победата на Съветския съюз във Втората световна война бе от съдбоносно значение не само за съветските народи. Тя бе, ще си позволя да повторя, от съдбоносно значение за цялото човечество.

Нека си представим какво би станало, ако Съветският съюз бе загубил войната, т.е. ако той бе допуснал Германският райх да овладее неговите територии.

Трябва да се съгласим, че от определена гледна точка Хитлер е бил прав. Защо му е да си играе на нападение срещу Англия, един остров, който нищо особено няма да му даде, когато е вярвал, че с един мощен удар ще разгроми и подчини необятната Съветска страна! След като е овладяла цяла Европа, ако Германия овладее и Съветския съюз, практически ще контролира половин Азия, а в съюз с милитаристична Япония – цяла Азия. Това щеше да предостави на двете милитаристични държави колосални човешки и материални ресурси, придаващи им почти непреодолима мощ.

Без съмнение войната срещу двете опасни за човечеството държави щеше да продължи още много години, при това с нарастваща жестокост. Във всички случаи щеше да се стигне до използване на все по-страшни оръжия за масово унищожение, включително и на термоядрени. Човечеството щеше да се дави в своята собствена кръв. Жертвите щяха да бъдат десетократно увеличени, а материалните разрушения – неизчислими.

Апокалипсисът за щастие не се състоя – благодарение главно на Съветската армия, която, защитавайки и спасявайки своите народи, защити и спаси всички останали народи. Нито едно от сраженията, водени от останалите антинацистки държави, не е имало това съдбоносно значение, което имаха сраженията, водени от Съветската армия. Ето защо би трябвало да се намери някое място на Земята, на което Човечеството да издигне паметник на Съветската армия като израз на своята дълбока благодарност за неизмеримото Добро, което тя му е сторила.

31 юли 2014 г.

АНТИФАШИСТКАТА БОРБА В БЪЛГАРИЯ Е НЕОСПОРИМ ИСТОРИЧЕСКИ ФАКТ

Чавдар Стоименов

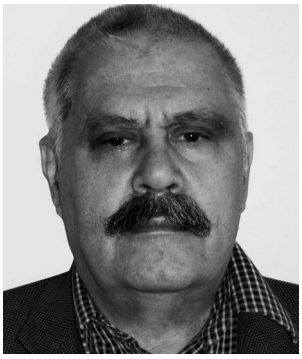

Чавдар Стоименов *– специалист в областта на историята и философията. Публикува статии по проблемите на обществено-политическите процеси и явления. Специализирал е в Академията за обществени науки – Москва. Председател е на Централния съвет на БАС.*

Първото антифашистко въстание у нас избухва през 1923 г. Вследствие на неговото потушаване и на кървавите събития в страната много от въстаниците са убити, затворени или принудени да емигрират (5000 човека). След претърпяното поражение Георги Димитров и Васил Коларов напускат България през Югославия за Съветския съюз. Някои от въстаниците остават в страната и действат като самостоятелни чети в планините (до 1925 г.). В българската историография е прието, че периодът от юни 1923 г. до 9 септември 1944 г. е период на борбата на народа срещу монархофашизма. На Лайпцигския процес 1933 г. Георги Димитров решително разобличава фашистката идеология и предупреждава за надвисналата над света голяма опасност. Георги Димитров заклеймява фашизма като „дивашки и варварски".

След вероломното нападение на 22 юни 1941 г. на хитлеристка Германия срещу Съветския съюз Българската работническа партия (комунисти) и патриотичните антифашистки сили в България възприемат курса на въоръжена борба срещу Третия райх и срещу българското правителство начело с Богдан Филов. Партизанското движение в България обхваща периода от 24 юни 1941 до 9 септември 1944 г. За разлика от окупираните страни, където партизанското движение е насочено срещу окупатор, в България то е насочено срещу правителство, което е официален участник в Тристранния пакт по време на Втората световна война. Този факт дава отражение върху размаха и целите на движението, конфликтът има характер на гражданска война. Курсът на въоръжена борба намира подкрепа от българския народ.

На 23 юли 1941 г. започват емисиите на нелегалната радиостанция „Христо Ботев“, която излъчва от Москва. На честотите ѝ Вълко Червенков, Васил Коларов, Георги Димитров и Станке Димитров призовават българите към неподчинение на правителството и на хитлеристките окупатори. Началните прояви са изпращане на протестни телеграми и петиции против участието на България в Тристранния пакт. Масова проява на българската общественост е т.нар. Соболева акция. В някои от фабриките, чиято продукция се използва от Вермахта, работници саботират производствения процес. Целите на бъдещата въоръжена борба са определени от БРП(к) с Обръщение към народа на 22 юни 1941 г.: „Пред него (българския народ) стои колосалната задача да не допусне по никакъв начин използването на своята земя и на своята войска за разбойническите цели на германския фашизъм.“ Мощен тласък на партизанското движение дават предварително замислените от българското правителство по указание на германците масови репресии, които започват още на 22 юни 1941 г. По-известни лагери са Еникьой, Гонда вода, Свети Кирик, Лебане. През полицейските участъци са минали над 100 хиляди души.

Първите партизани и партизански отряди са отговор именно на тези масови репресивни мерки. През лятото на 1941 г. в районите на Разлог, Дупница, Батак, Ловеч и Средна гора се създават първите партизански чети. Най-рано е организирана четата на Никола Парапунов, с пръв четник Иван Козарев. Политическото ръководство се осъществява от Политбюро на БРП(к), оперативното – от Централната военна комисия на БРП(к) с командир Цвятко Радойнов и членове – Христо Михайлов, Боян Българанов, Петър Михайлов, Гочо Гърозев, Георги Минчев, Иван Масларов, Димо Дичев. Сътрудници са Антон Иванов, Антон Югов, Петър Богданов, Никола Вапцаров, Антон Попов, Атанас Романов. През първата година на въоръжените действия БРП(к) се опира най-вече на бойните групи. Те извършват саботажни акции: палежи и взривяване на складове за оръжие, облекло и горива, на комуникационни връзки, предприятия, железопътни линии; убийства на ръководители на политическия апарат, на полицията, армията и Вермахта.

В края на лятото на 1941 г. със съветски самолети и подводници в България са изпратени, разделени в три групи начело с Цвятко Радойнов, Съби Димитров и Стою Чочоолу, 55 дейци на БКП със задача да оглавят въоръжената борба. Акцията не дава очакваните резултати. Повечето от изпратените са заловени от полицията. Част от тях са съдени в т.нар. процес на парашутистите и подводничарите, някои са осъдени на смърт и екзекутирани. Самият процес е наказателен срещу група от 27 български комунисти политемигранти. Той се води на 9 юни 1942 г. при закрити врата от Софийския военнополеви съд. На 26 юни съдът издава смъртни присъди на 18 от подсъдимите: съветския полковник Цвятко Радойнов, Трифон Георгиев, Васил Цаков, Иван Изатовски, Андон Бекяров, Димитър Димитров, Васил Вълчанов, Стефан Маринов, Борис Томчев, Делчо Наплатанов, Август Попов, Георги Кратунчев, Иван Йорданов, Мирко Станков, Симеон Филипов, Иван Щерев, Мильо Минчев и Димо Астаджов. Същия ден те са разстреляни на стрелбището на Школата за запасни офицери в София. Оцелелите от групите на подводничарите и парашутистите по-късно

стават едни от най-известните партизански командири. Съби Димитров загива геройски през октомври 1941 г.

На 13 декември 1941 г. България обявява война на САЩ и Великобритания, която се превръща в реалност с трагични последици. Междувременно през април 1942 г. за предателство е арестуван и по-късно екзекутиран почти целият състав на Централната военна комисия на БРП. Подсъдимите са обвинени по Закона за защита на държавата за участие в партизанското движение в България и в дейността на бойните групи. Обвиняемите са подложени на жестоки изтезания в Дирекцията на полицията. Съдебният процес се води в сградата на Телеграфо-пощенското училище в София. На 23 юли 1942 г. Софийският военнополеви съд издава 12 смъртни присъди. В стрелбището на Школата за запасни офицери са разстреляни Антон Иванов, Антон Попов, Атанас Романов, Петър Богданов, Никола Вапцаров и Георги Минчев.

Скоро след това по нелегалната радиостанция „Христо Ботев" Георги Димитров прогласява програмата на Отечествения фронт – коалиция между БРП(к), БЗНС „Пладне" и Политическия кръг „Звено". Тя се обявява за „недопускане на участието на български войски на Източния фронт срещу СССР, за изтегляне на българските войски от територията на Югославия и Гърция, за скъсване на съюза с Германия и прекратяване на износа на зърнени храни за нея, споразумение с другите балкански държави, приятелски отношения със СССР, Великобритания и САЩ, възстановяване на гражданските свободи, отмяна на противоконституционните закони, неизползване на армията с противонародни цели, разпускане на профашистките организации на ратници, бранници, легионери и други подобни, изкореняване на расовата омраза". През лятото на 1942 г., след погрома на ръководителите на БРП(к), се взема решение да се даде възмездие за убитите другари.

Изпълнението на присъдите, както ги нарича Цола Драгойчева, е поверено на Славчо Бочев, известен като Славчо Радомирски. Той запалва склада на кожухарската кооперация „Свети Илия" на ул. „Лавеле" в София, пълен с кожухчета, ушити за германските войници на Източния фронт. За това е осъден задочно на смърт. След тази акция му се възлага да подготви бойни групи в градски условия. В ядрото им влизат трима от участниците в първия му саботаж – Виолета Якова, Иван Бураджиев и Иван Тодоров. Това са т.нар. градски бойци, чиято задача е изключително рискована и самопожертвователна. Към групата на Славчо Радомирски са придадени най-опитните бойци от други подобни партийни подразделения. Така се формира отряд от 14 нелегални, разделен на двойки. Всичките са млади, най-възрастният е на 27 години, а най-младата на 17 години. В началото на февруари 1943 г. бойните действия започват. Генералната репетиция е убийството на дърводелеца Никола Христов – Кутуза. На 8 февруари 1943 г. той е застрелян в работилницата си от Станю Василев, пистолетът на другия член на бойната група Виолета Якова засича. Подсигуряващата ги двойка – Славчо Радомирски и Величко Станев, осуетява преследването на изпълнителите. Веднага след това Виолета Якова и Иван Бураджиев започват ден след ден да следят ген. Луков. С два изстрела в сърцето Якова убива Христо Луков. София е блокирана и претърсена, а по инициатива на министър-председателя Богдан Филов е обявена награда от

300 000 лева за залавянето на градските бойци, но всички мерки са безрезултатни. На 15 април сутринта пред кантората му на ул. „Калоян“ е застрелян Сотир Янев. Изпълнител на присъдата е Никола Драганов – Гуджо. Отново следва месец без акции и на 3 май по обяд две двойки вече дебнат следващия осъден пред дома му на бул. „Евлоги Георгиев“ 60, близо до Орлов мост. Митка Гръбчева и Величко Станев трябва да ликвидират полковник Атанас Пантев, бивш директор на полицията и председател на Върховния касационен съд. Подсигурява ги двойката Леон Калаора и Виолета Якова. Гръбчева и Станев го застрелват пред вратата му. София е поставена под двудневна блокада, заловени са 50 търсени от полицията комунисти, 9 от които са със задочни смъртни присъди, но не и самите бойци. Това е последната им акция. Същевременно по редица причини, сред които слабото въоръжение, случаите на предателство и лошата на моменти организация, бойните групи са все по-често разкривани, а дейците им – арестувани и убивани. Впоследствие Политбюро издава заповед тази дейност да се прекрати. От 14-те бойци загиват седем. Другите седем доживяват 9 септември 1944 година.

Поради увеличения брой на партизанските чети и отряди (109) и последвалия размах на партизанското движение (на 9.IX.1944 г. са около 30 000 души), през април 1943 г. се създава Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА). Целта е единно командване и по-добра координация на действията на нарасналите по брой и числен състав партизански подразделения след Сталинградската битка. Оперативно територията на страната е разделена на 13 въстанически оперативни зони (ВОЗ). Сред ръководителите им се открояват имената на Лев Главинчев, Владо Тричков, Славчо Трънски, Георги Жечев, Иван Радев, Боян Българанов, Методи Шаторов, Никола Парапунов, Крум Радонов, Стою Неделчев-Чочоолу, Димитър Димов, Иван Араклиев, Борис Копчев, Груди Атанасов, Ламбо Теолов, Пело Пеловски, Борис Попов, Дико Диков, Никола Попов. Подривните действия във всяка зона се ръководят от командир, заместник-командир, началник на щаба и политически комисар. Те влизат в състава на висшето командване на НОВА. Командването се осъществява от Главен щаб на НОВА. В него влизат: командирът на щаба Христо Михайлов (загинал на 8 февруари 1944 г.), политическият комисар Емил Марков (заменен след смъртта му на 12 юли 1943 г. от Добри Терпешев), членове Антон Югов, Петър Вранчев, Лев Главинчев и Тодор Тошев. От февруари 1944 г. съставът е: командир на щаба Добри Терпешев и членове Антон Югов, Боян Българанов, Владо Тричков, Петър Илиев, Тодор Тошев, Петър Вранчев, Благой Иванов. Всичко това свидетелства за намерението на БРП(к) да усили борбата и да завземе властта. През август същата година е създаден ръководният орган на ОФ – Национален комитет. Правителството от своя страна също засилва действията си. Борбата на правителствените сили срещу НОВА е възложена на полицията (лятото на 1943 г.), армията (зимата на 1943–1944 г.), полицията и жандармерията (пролетта на 1944 г.) и войската (лятото на 1944 г.). Раздават се големи парични награди за отрязани партизански глави (за периода 1942–1943 г. – 29 млн. лева и за периода 1943–1944 г. – 61 млн. лв.).

С окръжно № 3928 от 10 април 1943 г. на МВР борбата с партизаните се възлага на полицията. Допуска се при необходимост и използването на военни части. През зимата на 1943–1944 г. и лятото на 1944 г. правителството решава да лик-

видира партизанското движение. Изпълнението е възложено с постановление на Министерския съвет от 27 и 28 април 1943 г. и 28 април 1944 г. на Българската армия, така тя е въвлечена във вътрешен конфликт, който прераства в гражданска война. В частите на армията се обучават специализирани подразделения за бързо реагиране, наречени „Асен". Формират се помощни подразделения, ловни дружини, чийто състав се набира от войската и полицията. Със закон от 26 януари 1944 г. са създадени особени военнополицейски части за борба с партизаните – жандармерия, която получава неограничени пълномощия в действията срещу партизаните. Реалният числен състав е до 5000 жандармеристи (по план до 12 000). В масови акции срещу партизаните са мобилизирани допълнително около 100 000 войници и полицаи. На 15 февруари 1944 г. Министерството на вътрешните работи създава въоръжени групи за борба с партизаните от цивилни граждани, предимно симпатизанти на българските фашисти, наречени „Обществена сила". По този начин се разширява обхватът на сблъсъка и в него са включени голям брой хора. Предприети са две офанзиви по разработения план „Аспарух". Сблъсъкът е без всякакви правила и придобива изключително жесток характер и за двете страни, като по-големи са възможностите на армията, полицията и жандармерията, включително чрез репресивни действия срещу невъоръжени ятаци и помагачи на НОВА. Резултатът е частичен. НОВА претърпява загуби, но запазва основния си състав. С наближаването на Червената армия към границите на България към партизанските подразделения се присъединяват все повече хора. През 1944 г. съставът на НОВА достига 9 бригади, 35 батальона и отряда, 2 самостоятелни чети, бойни групи. В началото на септември 1944 г. е сформирана една дивизия. Преди 9 септември 1944 год. сред най-прочулите се партизански поделения се открояват Партизанската бригада „Чавдар", Родопският партизански отряд „Антон Иванов", обединеният Рило-Пирински отряд с командир Жельо Демиревски, обединеният Габровско-Севлиевски отряд и Трънски партизански отряд и др. Трънският отряд е най-значимото партизанско обединение през 1944 г. (2 хиляди души). Негов командир е Славчо Трънски. Трагична е обаче съдбата на отряда „Антон Иванов", който действа в района на Западните Родопи. През февруари 1944 г. той е разгромен от жандармерията, а малкото спасили се партизани се присъединяват към Първа родопска бригада „Георги Димитров".

Партизанските подразделения извършват нападения срещу железопътни линии, складове с храни, гориво, облекло и оръжие, предназначени за германските войски. Когато е възможно, партизаните завземат за кратко малки населени места, за да водят пропаганда, да унищожават полицейски и данъчни архиви и да пленяват оръжие и продоволствие. БРП(к) разширява подривната си дейност в армията. Понякога войсковите части показват слаба ефективност в боевете с партизани. Под оперативно германско командване български военни части са въвлечени в бойни действия срещу югославски и гръцки партизани в новоосвободените земи. Зачестяват случаите дезертирали войници да се присъединяват към партизаните. Това се наблюдава най-вече в поделенията в Македония и Тракия. Сформирани са 7 войнишки партизански части, които в някои случаи си сътрудничат с югославски и гръцки партизани. Сред видните

войнишки партизански командири са Дичо Петров, Атанас Русев и други. Числеността състав на партизанските подразделения е променлив и зависи от броя на заловените и екзекутираните и от новите попълнения. Той е най-голям през лятото на 1944 г. За целия период на партизанското движение в България силите на НОВА са от порядъка на 30 000 бойци.

В началото на септември 1944 г. с наближаването на Съветската армия към България събитията у нас се развиват скоропостижно. На 5 септември Съветският съюз обявява война на България. На 7 септември от съветски самолети е разпространено обръщение на командира на III Украински фронт армейски генерал (няколко дни по-късно с указ на главнокомандващия Йосиф Сталин той е произведен в чин маршал на Съветския съюз) Фьодор Толбухин до българския народ и армия. Заявено е: „Червената армия няма намерение да воюва с българския народ и неговата армия, тъй като счита българския народ за братски народ." Правителството на Константин Муравиев обявява война на нацистка Германия, считано от 8 септември 1944 година. Същия ден войските на СССР навлизат в страната. Срещу тях, по заповед на министъра на войната генерал-майор Иван Маринов, няма прояви на организирани военни действия. Същевременно между 6 и 8 септември 1944 г. партизански части завземат трайно около 170 населени места в страната. Вземането на властта в София е извършено посредством мобилизиране на влиянието на Политическия кръг „Звено" сред армията. Силни военни части застават на страната на ОФ. Решаваща е подкрепата на танковата бригада в Горна баня. НОВА установява контрол върху останалите части на страната. Министерството на войната, Министерството на вътрешните работи, пощата, телеграфът, радиото, гарата и други се превземат от въстаническите сили. Рано сутринта по радиото новият министър-председател Кимон Георгиев уведомява народа за извършеното народно освободително въстание. На 9 септември съветските войски още не са в София, а настъпват в Северна и Югоизточна България.

В правителството на ОФ са включени представители на БРП, БЗНС „Пладне", БРСДП(ш.с.) и ПК „Звено". Бившият министър-председател Константин Муравиев минава в нелегалност. Регентите и правителството са арестувани. По-късно са заловени началниците на полицията, на жандармерията и на някои войскови части. На 9 септември по нареждане на главнокомандващия НОВА Добри Терпешев всички партизански подразделения слизат от планините и вземат властта в селата и в градовете на България.

Изводите, които трябва да се направят – четвърт век след отстъплението на комунизма в България (1989 г.), не са оптимистични. Редица публикации и статии в средствата за масова информация, учебници продължават да бъдат продукт на идеологиите и вместо да намаляват споровете около Втората световна война те ги изострят. Българската история се превърна в място за битки на партийни пристрастия вместо да се търсят обективни и реални преценки.

Антифашистката борба в България е неоспорим исторически факт. Доказателство за това е героичната смърт на над 21 хиляди българи, включително 9140 партизани, дали живота си пред олтара на отечеството ни в периода от 1923 г. до 1944 г.

Илия Бешков (1901–1958) е един от най-забележителните български творци от първата половина на XX век. Работи основно в областта на визуалните изкуства – живопис и графика, но също и като писател и педагог. Известни негови работи са карикатури и илюстрации, осмиващи зараждащия се в началото на века тоталитарен режим в България.

БИТОВИ НЕСГОДИ

НЕЛЕГАЛЕН

Кольо Георгиев

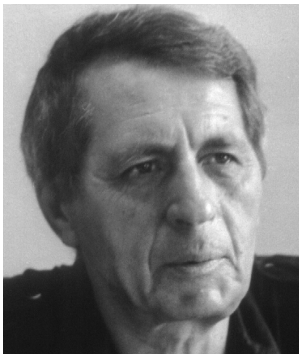

***Кольо Георгиев** – писател, драматург. Бил е редактор и кореспондент на в. „Работническо дело“ в Москва, отговорен и зам. главен редактор в Радио „София“, директор на театър „София“ и драматург в Студията за игрални филми „Бояна“. Два мандата е бил председател на Съюза на българските писатели. Автор е на сборници и разкази и на пиесите: „Четвърта степен по скалата на Рихтер“, „Съдии на самите себе си“, „Избор на вариантната система“ и др. Носител е на Вазовата награда, на наградата „Елин Пелин“ и Националната литературна награда „Йордан Йовков“.*

Е, много ми се искаше да стана нелегален! Това, дето плащахме петолевки за членски внос в РМС*, дето събирахме тайно вълнени чорапи, ръкавици, фасул и ошав за нелегалните и понякога преписвахме върху индиго позиви, беше нищожно малко в сравнение с онова, което, струваше ми се, можех. На мен самия ми се носеха из горите тия вълнени ръкавици и чорапи… На мен самия ми се ядеше тоя сушен ошав – да съм обграден от всички страни от врагове, да съм обсипван с градушка от куршуми и бомби, а аз, скрит зад някой камък, да дъвча ошава и презрително да плюя костилките към враговете… Хвърляха ми се влакове. И това, че влаковете с германски войници се нижеха денонощно към Източния фронт, бе вина само на тия, които не се сещаха да ме направят нелегален…

Имах щастието, макар и само за една нощ, да опитам вкуса на нелегалния живот и след това за друго не бях способен вече да мечтая… Загубиха ми се позиви, които уж за най-сигурно скрих във фотоапарата си – една четвъртита „Агфа“, една жалка компенсация за планините от неизпълнени обещания за велосипеди, екскурзии, нови дрехи и какво ли още не, с които се поддържа трудовото вдъхновение на селските деца, карани да вършат работа за възрастни и лишавани от своите игри и развлечения… Изчезнаха заедно с „Агфа“-та. Цял следобед тръпнах в очакване полицаите да ме приберат и вечерта мъжкото ми сърце не издържа: облякох стар елек и каскет, които тати забрави, когато ми докара дърва за зимата, пъх-

* РМС – Работнически младежки съюз, антифашистка организация с лява марксическа идеология. – Б. авт.

нах в една цепнатина на хастара кухненския нож и поех пътя на нелегалните… Когато в късна доба отивах към гарата, където пратих Личо предварително да ми купи билет за село и да ме чака скрит, вълнувах се само от едно; кога да туря в действие ножа. Вълнението идваше от вродената ми боязън от ножовете, но сега като нелегален не исках да допускам, че ме е страх, и отнесох вълнението за сметка на ужасната възможност жертва да стане някой невинен човешки животец. Обаче лесно излязох от това положение, решавайки да използвам само едно оръжие: бягането. Освободен по такъв начин от първото затруднение, промъкнах се незабелязано на гарата, получих билета, изпратих Личо със съвети какво да върши и да приказва, в случай че ме потърси полиция, взех влак и посред нощ събудих тати и мама. При мъждивата светлина на газената лампа сигурно не съм изглеждал обикновено, защото те втренчиха недоумяващи погледи в мен. Не ги оставих дълго в неведение.

– От тая вечер – рекох – съм нелегален.

– Какъв? – надигна се тати на леглото.

– Нелегален – рекох.

– Кой ти каза, че си нелегален? – попита тати.

– Трябва ли някой да ми казва? — отвърнах с нотки на досада.

Тревожните погледи на мама и тати никак не смутиха спокойствието ми на човек, взел съдбоносно решение. В тоя момент изпитвах чувството, че имам власт и над двамата. То обаче се разколеба, когато баща ми стана от леглото и почна да се облича, сумтейки и задържайки все по-дълго поглед върху дилафа, който се подаваше изпод печката. Внимателно го побутнах с крак.

– Остави дилафа както си е, защото той сега ще ми потрябва за една работа – рече тати.

И като се облече, застана строг и суров пред мен. Пръстите на големите му ръце се свиваха и отпущаха и аз, загледан в техните движения, усетих в коленете слабост.

– Е, значи ти вече си нелегален?

– Амчи така излиза – казах аз.

– Искам да знам какво разбираш под нелегален. Болен, гладен, жаден или какво, обясни, че да ми стане ясно!

– Ах, не ти е ясно – казах аз, чувствайки, че губя своята увереност за властта си над тати и мама. – Като те подгони полицията и теб…

– Теб подгонила ли те е?

– Не е, но… Това са позиви… Заедно с фотоапаратче…

– Защо трепериш? – недоизслуша обясненията ми той.

– Амчи… от вълнение бе, тате!

– Хубаво е, когато човек се вълнува, преди да го напердашат, защото значи е осъзнал глупостите си – каза тати.

Примирен с по-нататъшния развой на събитията, свих очи и стегнах вратните си мускули. Но тати излезе от стаята и за моя огромна изненада се върна с фотоапаратчето, с моята четвъртита „Агфа“. Той театрално замахна с нея и аз съм сигурен, че щеше да я смачка в главата ми, ако „Агфа“-та не струваше толкова пари и ако не му трябваше за сватбата на чичо, заради която я взел

от квартирата ми, без да разбера… След няколко часа настъпи краят на моята нелегалност: тати ме стовари от нашата конска каруца пред квартирата ми и си отиде, получил твърдата ми дума, че повече няма да се заплитам в подобни истории и ще гледам само уроците си. Срещу това той ми обеща сам да ме въведе в политиката, когато му дойде времето, но в никой случай преди това, защото с моя детински акъл съм щял да направя сума поразии…

Предупрежденията на баща ми и моите обещания изгубиха сила обаче още на другия ден. Започнах да мечтая за повторна нелегалност, вече истинска, изпълнена със сладки болки, възвишени преживявания и красиви подвизи. В сънища се виждах препасан с патрондаши и бомби да гоня орляци страхливи врагове, да вървя из поетични полянки, да падам пронизан от коварни куршуми…

Е, тия преживявания са достойни само за поетични творби, поради което зарязах всичко и се захванах да съчинявам стихотворения за герои и мъченици, които умираха, преди да изрекат последни думи. Разбира се, и не помислях да ги показвам някому, макар да не си отказвах скромната награда да вярвам, че един ден, когато стихотворенията излязат на бял свят, а мен вече няма да ме има, ще се кажат такива думи:

– Той, клетият, всичко си е предчувствал… Като че ли е писал за себе си…

Поезията ме увлече толкова силно, че за срока получих двойка по алгебра. И като не си представях като как ще се върна вкъщи с двойка, една вечер пресрещнах Павката – ремсовия си отговорник, ученик от горните класове на гимназията, и спазвайки правилата на конспиративната предпазливост, дръпнах го настрани и му пришепнах, че се налага да изляза в нелегалност.

– Да не е станал провал? – стресна се той.

– Не е – рекох, – но не е изключено да стане; затова по-добре е да се вземат мерки òвреме.

Суровият реализъм на моите думи обаче не му подейства.

– Откъде ти е влязла в главата тая муха?

– Ами докога – рекох – ще стоим със скръстени ръце?

– Дааaа! – проточи той и ме изгледа. – А между прочем ти как си с бележките? Защо ми се струва, че като дойде краят на срока, нещо почва да тегли някои наши другари от гимназията към гората?

Не ми оставаше нищо друго освен да се престоря, че намекът му е крайно оскърбителен.

– Остави – рекох – бележките настрани, това ли е сега най-важното?

– За ремсиста всичко е важно, когато показва, че не е ученик като другите.

Побързах да отклоня темата с още няколко съображения как по-скоро да извоюваме победата и останах все пак доволен, че Павката не настоя да получи точен отговор относно бележките ми за срока. Известно време след тоя разговор събирането на петолевки, сух ошав, вълнени ръкавици и чорапи не ми изглеждаше толкова нищожно занимание и даже се опасявах да не би за наказание да ми го отнемат. Зарязах поезията и поправих бележката си по алгебра, но старите миражи ме нападаха отново, заплахата от двойка се появи отново и аз пак започнах да въздишам по гората.

Тъкмо по това време Павката ми връчи пакет с позиви и нареди да го предам през нощта на неизвестно лице в Ловния парк. Обясни какви пароли да си разменим, заръча да бъда предпазлив и накрая за всеки случай ми даде съвет какво да правя и какво да казвам, ако, не дай боже, попадна в ръцете на полицията.

– Колкото за полицията – рекох, едва сдържайки вълнението си, – можеш да бъдеш спокоен. Жив няма да ме имат, карай нататък…

Каква мъка било да си истински конспиратор!… Мечтал си да станеш такъв, сънувал си и когато мечтата ти най-после се е сбъднала, никой нищо не разбира, никой не се сеща за щастието ти. Цял ден и цяла вечер преди срещата в Ловния парк скитосвах по улиците, надянал на лицето си маската ту на мрачна съсредоточеност, ту на лекомислено безгрижие, с надежда да срещна някой познат от класа, който да ме попита: „Абе какво толкова си се начумерил?“, а аз да отвърна с интригуващо безразличие: „Аз? А, няма нищо, така ти се е сторило…“.

Който не е бил конспиратор, няма представа колко е трудно да се преборищ с изкушението поне да загатнеш за тайните си. В онези години мнозина знаеха или се досещаха, че под спокойната повърхност на всекидневието кипи потаен, скрит и невидим живот, дето се решава съдбата на всички. Ти си от тоя скрит и невидим живот, ти също решаваш съдбините и на тия подплашени от изпити, класни и двойки гимназисти. Но, дявол да го вземе, те си се отнасят към теб като към най-обикновен свой събрат, а ти нямаш право да им кажеш нищо! Трябва да стискаш зъби, да търпиш, докато дойде онова време, когато тайното ще стане явно, когато вършителите на човешките съдби ще снемат от лицето си маската, и чак тогава ще имаш правото да речеш: „Това бяхме ние! Помниш ли, като ме попита веднъж какво ми е, а аз отвърнах: „Нищо ми няма“, и се подхилих? Ще извиняваш, но тогава нямах право да ти кажа нищо повече, тогава – така се полагаше…“.

Сякаш нарочно не срещнах в тоя ден по улиците нито един познат и никой за нищо не ме попита. Така че лесно надвих изкушенията. Тая победа ме изпълни със самоувереност, която ме насочи към един полицай, залепил се на витрината на часовникарския дюкян.

– Колко е часът бе, байно? – попитах аз.

Полицаят ме измери с поглед.

– Кьорав ли си? – отвърна той, раздразнен явно от нотките на пренебрежение, които се долавяха във въпроса ми. – Ей го е часовника, нарочно турен за такива като теб даскали.

– Ти си се препречил и не го виждам. Дръпни се малко де!

Полицаят се отмести тежко. Задържах се пред витрината точно толкова, колкото ми бе нужно, за да победя инстинктивния страх на конспиратора от неговия враг. Когато се обърнах, срещнах погледа на тесни очи, премрежени от безцветни мигли – полицаят бе необикновено риж, от типа на ония рижи, които се стесняват от своята белязаност. Това наблюдение ме доведе до границата на самонадеяността. „Какво ѝ се плашат на тая полиция нашите другари“ – помислих си аз.

– Видя ли сега колко е часът? – каза заядливо полицаят.

– Видях – рекох. – Седем часът!

И наум добавих дръзко: „Остават, байно, тъкмо три часа до срещата в Ловния парк, а сега пакетчето лежи потулено между дървата под навеса на хазяите…“.

Безсилието на полицията да проникне в опасните ми мисли издигна още по-нагоре моята самоувереност, онова усещане за безопасност, което прави конспираторите лекомислени и превръща изпълнението на опасни задачи във вълнуващо развлечение. Сновях гордо по улиците, изпълнени с празноскитащи гимназисти, но тая среда, която се вълнуваше от дребни земни грижи, не бе достойна за мен и аз се запътих към квартирата.

Моят приятел и съквартирант Личо сумтеше над тетрадките си, обхванат от страх за изхода на утрешното класно по алгебра. Той бе толкова уплашен, та не забеляза кога се издокарах със стария татюв елек и каскет и не обърна никакво внимание на приготовленията ми. Но не издържах на изкушението да му се обадя, преди да се впусна в моите нощни приключения.

– Личо – рекох, – имам в бохчата под кревата варена кокошка. Ако не се върна, изяж я, не я оставяй да се развали.

Кокошката, а не мрачните намеци откъснаха подплашения математик от тетрадките. В зачервените му от умора очи се изписа нещо като любопитство.

– Ти да не минаваш пак в нелегалност? – вгледа се той в странното ми облекло.

– Ти какво? – рекох. – Решил си да ме окачиш на въжето ли?

– Не бе! – уплаши се той от зловещото ми предположение. – Аз само на майтап.

– Ей такива глупави майтапи – рекох – окачват хора на бесилката.

– А бе, не бе! – изстена Личо. – Да ме късат парче по парче, дума няма да обеля.

– Добре, добре – оцених великодушно уверенията му. – Та, ако не се завърна, казвам, изяж кокошката и ме поменувай.

– А не е ли по-добре сега да ѝ видим сметката? – попита разсъдително Личо. Със своите намеци изглежда не успях да му внуша предчувствията за смъртните опасности, на които тая вечер щях да се подложа.

– Май че имаш право – съгласих се, защото си помислих, че моят лаком приятел твърде скоро ще реши, че няма да се върна изобщо.

Седнахме на масата и в пълно мълчание се нахвърлихме върху варената кокошка, която тати ми донесе днес и която при други, по-спокойни времена, осигуряваше прехраната ми за няколко дена. Моята щедрост, щедростта на човека с невярна, опасна съдба, трябваше да даде повод за вълнуващи мисли… Когато няма да ме има вече, околните и близките ще придават многозначителен смисъл на всяка подробност от моя живот и ще се натъжават, че когато е трябвало, не са ѝ обърнали внимание. И в замяна на тия бъдещи удовлетворения поставих по-хубавите късове от кокошката пред Личо, но той дъвчеше лакомо и не се сети да попита защо ям толкова малко. Когато излязох и обърнах очи към прозореца, видях Личо да гложди съсредоточено костите на кокошката. Опитах се да му завидя… Един гимназист си стои в квартирата, яде варена кокошка… След малко ще изтрие с длани мазните си

устни и необезпокояван от опасността, ще впери поглед в тетрадката… Но не можах да му завидя! Навярно защото учеше алгебра…

Мястото на срещата бе една полянка в Ловния парк, заградено от всички страни с гора, много потулено място, към което водеше само тясна пътечка, провираща се под сплетени клони на дървета. През пролетта и лятото гимназистите идваха тук да учат уроците си и да пушат, необезпокоявани от никого. Непознатият трябваше да ме чака скрит близо до пътеката, за да забележи моето идване, което щях да потвърдя и с три тихи покашляния. Трябваше да застана на другия край на полянката, да изчакам появяването му, да тръгна насреща му и да го попитам:

– Не сте ли намерили тука една загубена тетрадка?

На което следваше да получа такъв отговор:

– Така ли си пазиш тетрадките, млади момко?

Всичко това зае съвсем малко време: от вълнение се окашлях твърде громко, толкова громко, че, стори ми се, ехото потътна чак над града, а после, докато чаках човека да излезе на полянката, се закашлях истински, сякаш в гърлото ми се препречи кост от изядената кокошка. Когато разменихме пароли и тръгнахме един срещу друг, той глухо ме предупреди да не кашлям, но аз нямах сили да се сдържа. В смущението си изтървах удобния момент да огледам добре непознатия, който идеше насреща ми. А когато на ръцете ми олекна от отнетото пакетче, една неочаквана тежест се стовари върху мен и сякаш ме смаза.

Достатъчен се оказа само някакъв миг, за да се проясни съзнанието ми и да си дам сметка за случилото се. Прояснението дойде откъм бузата ми. Съзнанието ми се проясни, но пред очите ми мракът се сгъсти до такава степен, че не намерих пътечката, единствения изход от тая поляна, и се озовах оплетен в клоните на дърветата, безсилен да се измъкна и скрия от непознатия, който тичаше по петите ми…

Употребих всички сили да се освободя от капана на клоните и не губех времето си в излишни догадки. В живота си бях ял бой от доста хора, познавах вкуса на много шамари, но тия не бих сбъркал с никои: те бяха татковите! Тати презираше бащите побойници, които по всеки повод пускат в действие тежките си десници, и неведнъж е казвал, че няма нищо по-грешно от това да биеш дете, но все пак ми остави един-два спомена за своята ръка; и в тоя момент не се съмнявах, че старите спомени ще получат ново попълнение.

А когато се намерих в силните му ръце и чух думи, казани с яростен шепот на ухото ми, разбрах, че на тая полянка той ще стане най-големият грешник.

– Сега ще те отимаря хубавичката; затуй ли съм те пратил в града? Гиди….

Успях да отлепя шепата му, с която плътно затуляше устата ми, и да кажа, задъхан от изненада и страх :

– Ще викам, тате!

Разбира се, татко не от уплаха още по-плътно покри с шепа устата ми. Със свободната си ръка той ме подхвана през кръста, взе ме под мишница и така, носейки ме като куцо агне, влезе навътре в гората. Там ме пусна, но продължаваше да ми затуля устата. В такова положение стояхме известно време, и двама-

та еднакво объркани и еднакво смутени от неочакваната среща. По-объркани-ят и по-стреснатият естествено бях аз.

– Сега да започна ли да махам наляво и надясно? – каза тати, като ме раз-тресе.

Ако имаше намерение, нямаше да се допитва.

– Не бива, тате. Ще се издадем! Къде ще му излезе краят, ако почнат да се бият помежду си конспираторите?

– Ей за тия глупости заслужаваш да … – дръпна той ухото ми. – Веднъж ти простих, като повярвах на обещанието ти, но тоя път няма да ти се размине. Ще ми кажеш кой умник те е оплел, да го питам аз за деца ли е тая работа! Кой, казвай!

– Аз, тате – рекох, – питам ли те кой те е пратил тука?

– Пък и много знаеш! – от тия думи долових ако не възхищение, то поне примирение, което подсказваше, че опасността от най-лошото преминава. – Даваш ли си сметка къде ще те изведе тоя път бе, безделник?

– Да, тате – казах, – давам си!

– А като си даваш, защо не помисли какво ще стане с майка ти, ако, не дай боже, те пипнат!

– И ти, тате – отвърнах, – не мислиш за майка си.

Той не намери какво да ми отвърне и изсумтя. Държеше все още ухото ми, сякаш се боеше, че ако го пусне, ще побягна, но вече не го стискаше, а почна леко да разтрива между пръстите хрущяла му – един стар навик от годините, когато бях малък и когато гневът му, бързо утихващ, лесно преминаваше в ласка. От ухото ръката му се свлече на рамото ми и той ме притегли към себе си. Аз се притиснах в тялото му, чувствайки с носа и брадата си студените копчета на дрехата му. Върху гърба ми легна неговата голяма длан; нейната тежест и нощ-ната хладина на гората ми върнаха неочаквано усещането от детството, когато рано сутрин отивахме с тати на нивата; сънен още, аз се свивах в колата, зъзнех, докато тати ме притегляше към себе си, загръщаше ме с пешовете на разкопча-ното си сако, държейки длан върху непокритата част на гърба ми. Споменът, тоя толкова далечен и стар спомен, така ме разжали, че аз заврях лице в дрехата на тати, засумтях в нея, за да замаскирам едва удържимите хълцания, които напъваха в гърлото ми.

ПЕТЪР ВЕЛЧЕВ

70 Години

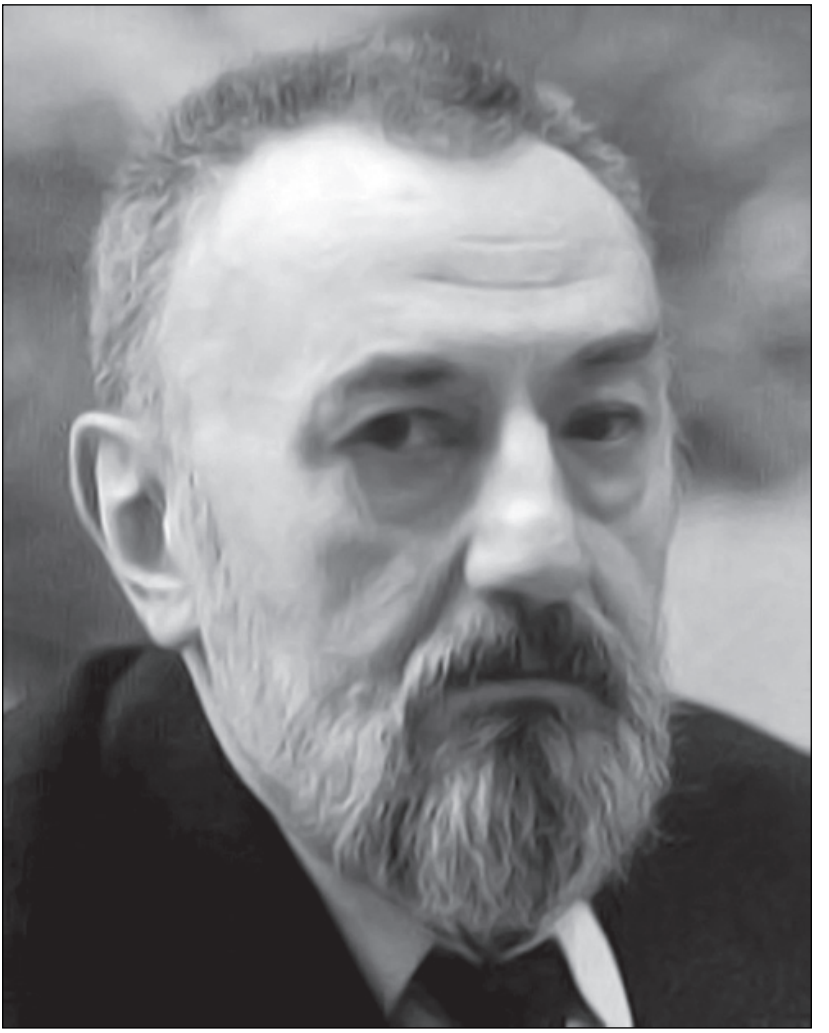

„ВЪРВЯ, ЗАСЛУШАН В ГЛУХИТЕ СИ СТЪПКИ…“

Георги Николов

Георги Николов *– журналист на свободна практика. Занимава се с литературна история и критика. Интересува се от ранни пътеписи на български автори – за Япония и Сандвичевите острови в началото на XX в., и т.н. Издал е сборниците „Пътища“ (1995) и „Морето в българската периодика XIX–XX век“ (2009). Публикува в литературни вестници, списания и сборници от научни конференции. Като сътрудник на Комитета за българите в чужбина има публикации в изданията за българите в Аржентина, Австрия и други.*

Поетическото изкуство, като проява на човешкия дух, вгражда в материята си индивидуалността на своя създател. Независимо от времето, в което живее, от гражданските, тематичните и естетическите му предпочитания. То олицетворява твореца, защото е част от собственото му „аз“, и така го пренася в бъдните години. Защото словото е начин за обезсмъртяване на тленния човешки силует и на стореното от него. Особено когато е орисан с дарбата да създава изкуство над делничните тегоби. Над сивотата на тълпата и над дарените му години физическо присъствие на земята. Поезията е връзка между таланта на личността и обществото в развитие. Белязано със събития, със смяна на годишните времена и с неусетно отиващата си младост. На нейно място идва зрелият житейски опит. Тихото прощаване с делнични неща и купчината изписани послания, до които потомците се докосват с трепет или просто ги забравят… Да, поезията е начин на съществуване за отделни личности, озарени от божия промисъл. Те са връзката между него и мислещата материя, неразумно устремена в космичното пространство. Но мечтите изтляват, остава словото. И споменът за онзи, който го е обезсмъртил в стих: може би вчера, може би днес. А може би ще направи това и утре…

Върху плоскостта на тези разсъждения поезията на Петър Велчев напомня храм на Логоса, от дверите на който започва безкраен път. По него дружески вървят, пречистени и причестени, Животът и Смъртта – повелители на човешкото множество. На вечния биологичен кръговрат, в чието изначалие винаги блести искрица разум. Зареяна между времето и пространството, за да остави свой белег върху снагата на вечността. Петър

Велчев е неин прорицател и изповедник. Привидно перото му възпява видимия свят в цялото му грапаво многообразие. Но това впечатление бързо се променя, когато вникнем в творческото му развитие като автор. Защото в лириката му мощно диша океанът на първичната материя. Привидно покòрен в рамките на съвременната цивилизация и едновременно разчупващ тези рамки. Той плиска вълните си върху цялата планета. Развива се във възходяща градация и превръща духа в реализирани идеи. Едни – за насъщния къшей хляб, други – за разгадаване на космическата необятност. Но всички сглобяват картонените кули на живота, за който сме уверени, че го познаваме. Мисълта на автора се стреми да надникне зад декорите на видимото, достъпното, лесно обяснимото. То влага свой интелектуален подтекст, минаващ през епохи, обществени трусове, налагани догми и граждански противоречия. Нарича се човечество и трябва да има своя скрита цел. Щом е моделирано от Създателя и пратено да властва над планетата. Именно нея, целта, търси Велчев, който е недоверчив адепт на глобалната идея за хармония между хората и собствената им планета – от една страна. От другата е мълчанието на вечността, която чрез небето се вглежда в нашите лутания и мимолетни щения. Загърбили иконата на безсмъртието, към което неистово се стремим.

Човекът – хищно,
мършаво чудовище,
което смуче кръв и сълзи рони.
Безгрижно, пищно,
пеещо съкровище,
разграбено от варварски погроми.

Човекът – сладка,
тъничка торба,
изплетена от кости, сол и влага…
човекът – кратка,
мъничка *творба*,
в която Господ семето си влага.

Песен за човека

Лириката на Велчев до голяма степен е вътрешносетивна. Единство между вдъхновение и разум, вплетени в звукова живопис. Израз на съвременен модернизъм, изграден върху символиката на реалните неща, от които авторът не се дистанцира. Неговата философия е основана на наблюдението. А чрез него – на аналитичното изучаване на доминиращите предпоставки, които тласкат живота към застой или към развитие. Това е причината той да разглежда света като палитра от моделиран хаос със свои трайни закони. Често непонятни за случайния наблюдател. Но понятни за изследователя поет: със свой код за сливане с дълбоката им същност. Битието ражда своята мисловна проекция – човека, и самото то е израз на неговата мисъл. Делничното е само канава, върху която избуяват цветовете на разума, и той рядко стъпва в уличната прах. Целта му е да обясни защо сме създадени. Какво се очаква от нас и по какъв начин.

Ако не сме създадени с определена мисия, защо още съществуваме? И какво ще се случи с всемира, когато заемем мястото на Бог…

В творчеството на Петър Велчев властно диша Мирозданието, разделено между природата и алиенираното житие. Което не значи, че авторът пренебрегва своите родови корени. Но като тема те отстъпват пред историческите аналогии, засягащи цялото човечество. И тяхната поука от минали епохи поетът вгражда в стремежа ни към бъдещото време. Понякога, както в петостишията на книгата „Самотен плувец", са вплетени афоризми. Изстрадани поуки от страницата на дните, през които минаваме по пътя към отредения финал. Или трепетът на сонетните визуализирани мозайки, на които е доказан майстор. Но и тук, и навсякъде по редовете лирическият герой на Велчев е самонадграждащ се мисловен дуалист. Склонен равнопоставено към извисяване на символа-личност и към желаното ѝ аутодафе. И очарователен самотник, без да е егоцентрик. Готов понякога за себеразкриване с подкупваща искреност, пленяваща аудиторията. Сам авторът разтваря дверите на интимната си същност, в която се оглежда съвремието. Праведен, тъжен еретик, ковящ законите на естеството, които пръв подлага на съмнение. Над всичко е часовникът – символ, отмерващ подарените ни мигове. Наблюденията на автора са светлосенки, от чиято здрачина до нас достига контурът на изследваното от него явление. И сякаш долавяме как присъствието ни на планетата изтича неусетно и неумолимо през пръстите ни. Опитващи се да задържат времето в един-единствен статичен миг, в който да вградим образа си. И така да заслужим безсмъртие, когато няма да ни има сред другите и те не ще си спомнят за нас.

Като голямо междучасие
е трескав срокът на живота
и все играеш, и лудуваш,
и все се чувстваш ученик.

А всеки миг *звънецът* ще удари.

XVII

Творчеството на Велчев не е подчинено на традиционно-местното, регионалното, познатото. Той търси общочовешки истини, в които вмества и своята национална идентичност. Чрез темата за България обаче изразява тревогите си за гротеските в обществената картина у нас, на които е свидетел. Общият минорен тон, така често присъстващ в стиховете му, сега отстъпва място на полемичността. Самата същност на твореца се преобразява. Макар за кратко, той навлича тогата на граждански трибун, будещ заспали съвести. Това е пареща поезия, чийто конкретен повод няма значение. На преден план излиза грижата за страната, която е част от планетарната общност. И ставащото в нея може да бъде отнесено към всяко кътче на земята. Където страдат хора, лишени от спомена за славно минало. Потопени във вртопа от неясни „ценности" без бъдеще време и без гарантираното достойнство на личността.

И се тресе родината
от страховити пошлости,
ум чака от чужбина,
а щастие – по пощата.

Ех, колко непотребности!
И даже имам чувството,
че със самата себе си
Историята блудства.

Епоха

Сериозен дял в създаденото от Петър Велчев заема природата. Тя не е уловена от натура, а също преминава през философските критерии на автора за значимост на наблюдението. Картините на сменящите се сезони отчетливо напомнят за смъртта на младостта, останала назад в годините. За неканената есен, след която ще се възцари студът. В лириката му човек и природа са част от енигматиката на съществуването – те взаимно се преливат до сетния ден на биологичната ни същност. След нас ще дойдат нови поколения и по същия начин ще се впишат върху гръдта на природата. Защото животът дири своя аналогия в безкрайните трансформации на плътта, кръвта, мисълта. В шепота на дървесните листа. В невъзмутимостта на земната твърд и високо някъде – в небето. Природата също е дарена с разум, който не познаваме, а често и отричаме. Но какво сме без нея? Безчет самовлюбени твари, търсещи своето самоунищожение. Защо? Не сме ли носители на Божествения дух? Дарил ни скрижали, за да бъдем негов образ и подобие? Човекът не е паднал ангел, но е склонен към възгордяване и върху природата оставя своя негативен отпечатък. Без да знае, че тя е съвременният Едем, пътищата към който не трябва да обрастват с бурени.

Библейска тишина. Ухае гроздоберът късен.
И тънък, тръпен хлад плътта пристяга като пръстен.
Налива есента огромна чаша златен сок
и размисълът става все по-бистър и висок.

Нима достигнахме върха на хълма, на Голгота?
Виж, краят на деня напомня края на живота…
Влече ни залезът, напомнящ някакъв обряд,
и всеки храст в градините ни гледа като брат.

Сонети за есента – I

Като всеки надарен творец, и Петър Велчев дири отзвука на лирата си в заобикалящата ни действителност. Превърната от него в алхимична работилница. Където отсява същността на понятията за добро и зло. Разглежда ги като две страни от неделима цялост, в която все пак нещо от тях доминира. Авторът е вещ психолог и ни внушава, че и човекът често е с две лица. Едното – вплетено във всекидневието на битността. Другото – ехо от атавизма, което все още кънти

в душите ни. И когато привидната хармония на обществото бъде разрушена, ще трябва да тръгнем от началната точка. Помнеща първите ни съзнателни стъпки в дебрите на вековете. Което означава унищожение на всичко съградено досега през много трусове, войни, страдания и излишни жертви. Може ли поезията да промени човешката склонност към братоубийство? Като ни я напомня, без да преповтаря в реалността притчата за Каин и Авел? Може, защото самият ѝ смисъл означава извисяване, развитие, полет. Лириката е онова вълшебно проникновение на човешкия дух, идващо често в трудни моменти. Когато трябва да се пречистим и да направим интимна равносметка на делата си. Да станем добри и да простим предателството на бивш приятел. Да се доверим на словото, тази цветна мозайка от химни за проникновеното у всеки от нас. И самите ние да се превърнем в слово на разумната мисъл. Посветено на градивното мислене и на позитивните общочовешки алтернативи, вместо на смъртта и разрухата. Защото денят ни е изграден не само от ослепителната белота на оптимистичното и от черните краски на негативизма. А и от невероятен брой светлосенки, в цветния здрач на които търсим и смисъла на поетическото изкуство.

Не, римата не е играчка,
а висше битие на ехото,
тоест на Логоса божествен,
защото *болка* вика *билка*,
възторзи означава *рози*,
а *обич* се превръща в *обръч*
и всъщност никога и нищо
не съществува без съзвучие.

Рима

Петър Велчев е строг към себе си поет: често тъжен, самотен, дистанциран от тълпата, на която всъщност убедително проповядва истини за делника на материята и празниците на духа. И на плътта – защото любовта за него не е отвлечено греховно понятие, а еротичен пир на двойка човеци. Издигащи страстта си до степента на езически култ, без който животът на земята постепенно би се превърнал в пустиня.

И трепкат двете древни гълъбици
с очи коралови, без страх и срам.
Аз знам, че като прелетните птици
те днес ще бъдат тук, а утре там.

Но все едно! Свещеният екстаз
бълнува кръвосплетени пътеки.
И влизам в ласкавото лоно аз –
макар за час,
случайно
и навеки…

Жена

Петър Велчев не е от авторите, за които се шуми. Той е отдавна утвърден литературовед, преводач, критик, публицист и носител на редица награди за творчески постижения. Лириката му сякаш остава на заден план, но впечатлението е измамно. Ще спомена, че негови стихове са включени в антологии на българската поезия на руски, фински, сръбски, арабски език. Творчеството му, в тематичен план всеобхватно и дълбоко мисловно, е включено в 14 стихосбирки: „Заключено време“, „Ангелът на здрача“, „Самотен плувец“, „Обратно броене“, „Рискът да си жив“… С гама от чувства, които пулсират от минорното до предпазлив оптимизъм и рядко – до нотите на ведрото скерцо. Иначе казано: по страниците господства животът в цялото си многообразие дори тогава, когато над него пада сянката на смъртта. През него минават облаци, знойни кръстопътища, слънцето и мракът. Цветя, любов, усмивки, жестове и песни… тишина. Велчев е класически автор – дълбок познавач на битието, вещ хирург на човешката душа, а най-вече: изследовател на мислещата плът в цялото ѝ възвишено несъвършенство. Той може и трябва да е пример за цяла галерия поети, предимно млади. Които, от стремеж за бързо признание, раждат мъртви послания неизвестно до кого…

Далеч съм от мисълта, че с тези редове обхващам цялата мащабност на лириката, създадена от този автор. Винаги съм казвал, че поезията не може да се преразказва. Тя се чете със сърцето и с ума, за да остави плодните си зърна в нашето съзнание. Така е и с поезията на Петър Велчев: добронамерено елитарна, адресирана до мислещи люде. Неслучайно на финала искам да завърша с един катрен, посветен на нас – съвременниците, и на отминаващото бъдеще. Което е всъщност проекция на живота, впримчен във вечния кръговрат на битието.

Човеко мой! Ти сякаш функция на нещо си…
Роял, на който свири Друг, а ти дрънчиш
и без да знаеш – ангели или пък вещици
натискат белия и черния клавиш.

Невинност

Живеем в труден етап на разностранни поетични търсения, залутани в дебрите на съзнанието. Много често – без ясна представа какви са интелектуалните им приоритети и доколкото съществуват, към кого са адресирани. Класическата лирика на Петър Велчев, обединяваща най-добрите традиции на българската литература, е илюстрация на живота между реалистичното и символистичното. Намерили под перото му нова форма за естетическо въздействие върху съзнанието на днешния читател. Тя едновременно разказва, тревожи и обнадеждава, че времето никога не свършва. И в неговото многоцветие ще преоткрием себе си чрез извисяването на духа. Когото днес сме позагърбили в търсене на дребното и на моментното, съграждащи сивия ни делник. Творчеството на Велчев ни отвежда към висините на мисълта и там ние ставаме такива, каквито искаме да бъдем: добри и борбено-смирени. А когато човек се слее със собственото си „аз“, е истински щастлив, нали?…

СВЕТОТО СЕМЕЙСТВО

Чувството, което изпитвам от поезията на Цветан Начев, е възторг – както от предишната стихосбирка „Насрещен вятър“, така и от новата „Нощногled“.

Разбирам, че съдбата на Цветан Начев не е била лека. Отличаващото неговите стихове е именно това – в тях се усеща съдба – нещо, без което не може да съществува истинска поезия – завидна, висока, благословена от Бога.

В края на стихосбирката има опис на новите думи в българския език от Цветан Начев, което, бих казал, е един творчески и езиков подвиг, и то във време, когато езикът ни се затлачва от чуждици.

В един свой стих „Прощавица“ той казва: „Всъщност аз съм безизходник“, но аз съм убеден, че Цветан Начев не е безизходник. Неговият брод, неговият изход към бъдните поколения и към паметта на децата и внуците му, на които всъщност е посветено това стихотворение, е неговата поезия.

Пожелавам му от сърце и душа все така да държи перото – здраво, високо, за чест и слава на своя народ, за чест и слава на българската поезия.

Матей Шопкин

ЦВЕТАН НАЧЕВ

СТИХОВЕ

ВЕТРИЩА

Живота пак го втресе.
Небето губи почва.
Грях възлите разсича.
Тъгата залиня.
В мен – онемяла песен.
Ветрища се наточват.
Копнее за кокиче
смразената вина.
Денят е нощ без бухал.
Плач виното разрежда
и сълзите се давят
във спомена богат…
Любовите са кухи.
Трева вместо надежда
пасе свещена крава –
менте и без рога.
По дъното – пролука.
Бедите – пълноводни.
Пердета пред очите
и хоризонтът – плах.
Проклето птиче кука
в душата ти, народе,
душата ти се вплита
в змиярници от страх.
Съдбата се облиза.
До прага изпрати ме
и прибери децата
от чужди домове!
Последно: чиста риза.
Подмокрената примка
ми е добре позната,
защото… съм човек.

СЕРЦЕСТОЕНЕ

Така ми липсваш…
че се задушавам.
Ей оня облак
се разлиства
и редом с вятъра оре.
Сгрешил ли съм – добре.
Така ми липсваш.
Сигурно си права.
Луната – обла,
бяла, чиста…
А любовта не иска
да умре.
Ще се разплиска
небето да изкъпе
нощта. И любовта ли?
Така ми липсваш,
че ето – чак ми е добре.
И два пъти по-скъпа
ти ми ставаш.
Но пък – жалко…
Тя, любовта, не иска
да умре.

ПЕТЪЧНА ПРОЛЕТ

Пък тази зима взе, че се проточи –
поточето в душата ми се смръзна.
Осъдена на смърт от мен задочно,
надеждата лежи под дума мръсна…
Претрупал мѐчата хралупа с вери
в бурканчета за мед и боровинки,
подострям нокти, за да се катеря
към първите кокичета следзимни.

На покрива отсреща се разшета
едноминутно южно снопче вопли
и може да се каже: ето – в петък
е пуснато предчувствие за топлост.
И зима кимва, чинно се покланя,
издъхва, моли да ѝ е простено.
Да-а-а. Лъхва пролет. Толкова измамна,
че да ми стане истински студено.

ПОРТРЕТ НА НАДЕЖДА

Пак рисувам на тъгата портрета.
Малко ретро, но нали го изтриха.
С молив стреснат, по липса на четка,
от гротеска на няколко щриха.
Вместо сълзи, нахвърлям лунички,
в светлосенки очите ѝ вплитам,
ей – очите ѝ, някак си ничии,
а пък точно в сърцето ми впити.
И не казвай, на друг че прилича,
те косите ѝ тъй ще струят, че
да разбираш, че още обича
във едно средпристанищно кътче.
Ти си мислиш, че така се шегува?
Независимо как ти изглежда,
тя, тъгата, която рисувам,
е проект за портрет на надежда.

ВЪЗЕЛ

Във кърпата, в която баба
е връзвала стотинки жълти
да ни зарадва с шоколадче,
когато ще гостува вкъщи.
Във тази кърпа днес завързвам
от татко си неказаните думи,
от майка си неплаканите сълзи,
от мене си нестреляни куршуми.
И този възел в двора ще заровя,
та щом подпали се домът ни,
да знаете, че имате основи.
И че отново ще ви съмне.

КАПКА ОБИЧ

Всяко нещо, в което се пробвах,
беше облак в небе, аз – натрапник
и не бях даже дъжд в този облак,
не успях като обич да капна.
Сам се водих на сцената, в клуба,
а ме гонеха с яростни пръти,
ако можеше в мен да се влюбиш,
щях да стана натрапник в съня ти.

Нямах път до Олимп да отскоча,
с боговете да седна на маса,
нямам повод за паметна плоча
и е ясно, че нещата така са.
Тъй че нека си пишат трактати
и берат свойте рози от храста.
Тук във бдя не съм се натрапил,
просто тук си е моето място.

МЯСТО ЗА МЪКА

Знам, наоколо бъка
от любови отпадни,
от семейни завери
и от кухи сърца.
Няма място за мъка,
но за мъка са жадни
всички тайни вечери
с безналични лица.

Оня бесен апостол
няма как да възкръсне –
някой кръста нарязал
и продал „на парче".
По великите пости,
прегладнели и късни,
ята змии облазва
всяко райско дръвче.

Изкушената Ева,
своя мъж прелъстила,
втора ябълка сдъвка
и пред Бога сразен
се изказа без превод,
че змия си е свила
свое място за мъка...
И така съм роден.

ПЕРЛА ПО БЕДНОСТ

Глупостта марширува победно.
Тези стройни редици.
Тези бойни колони.
Гърбом седнал, я гледам.
По бедност.
Вече няма защо да ме гонят.
Вече нямам какво да укривам.
Аз съм... точно тъй – нищо.
Удрят крак. И набиват. На живо.
Нямам огън – нямам огнище.
Много скоро и мен ще настъпят.
Аз съм камичѐ.
От паважа.

И кончѐ. За всякакви кръпки.
Все едно. Просто аз не съм важен.
Аз живея по милост. По бедност.
По неясни за Бога причини.
Някак не е прилично
и редно
да клеча покрай бъчвите вино.
Оня хляб, по празник безплатен,
не е явно за мене предвиден.
Аз съм сляп.
И на дъното пратен –
песъчинка
в стомаха на мида.

ЗАД ОНЯ ЪГЪЛ

Тъгата може да говори, да вика и да шепне,
да онемее, дори да се разсее,
да пречи, да злостори, да бъде достолепна,
виж – да се смее никога не смее.
Веднъж да се успива, веднъж да подранява –
на любовта прилича. Тъгата може всичко.
Но ти бъди щастлива, но ти бъди такава,
каквато те обичам. Защото те обичам.
О, да. Бъди такава.
Тъга със глас недъгав нощес ще ме подпита
защо не си отивам – тъгата е дребнава.
А аз зад оня ъгъл ще те позяпам скритом.
Да знам, че си щастлива, каквото и да става.
О, да. Бъди, бъди такава.

ЛЮБЕН ПЕТРОВ

90 Години

Скъпи приятелю,
Честит юбилей!

Ние, колегите ти от списание „Понеделник“, ценим високо дейността ти като дипломат, анализатор и автор на десетки публикации по актуални международни проблеми.

Желаем ти здраве, бодрост и още дълги години плодотворна работа сред нас.

Списание „Понеделник“

TABLE OF CONTENTS

PONEDELNIK

(„MONDAY" *– A JOURNAL FOR THEORY, POLITICS AND CULTURE*)

THOUGHTS AND APHORISMS 6

THEORY

Ivka Tzakova Marxism, Oligarchy and Contemporary Liberal Democracy 7

François-Xavier Coquin Deliberations on Identifying Stalinism with Hitlerism 19

THE CRISIS IN UKRAINE

Vladimir Trifonov Truce – without any Hope of Peace 39

SOCIETY

Penjo Mihailov The Transition Period – a Step Ahead or a Step Back in the Historical Development 68

INTERNATIONAL POLITICS

Pjoter Yakovlev The Metamorphoses in Democracy in the global world 78

SOCIAL POLICY

Vassil Momov Moral Regulation and its Realization in a Modern Social Context 94

THE LEFT WING – ITS PAST, PRESENT AND FUTURE

Dimitre Genchev Yanko Sakazov (Pages from his Political Biography) 106

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

Velko Valkanov — Four Strong Points of the World Historic Victory: Moscow, Stalingrad, Kursk, and Berlin — 118

Tchavdar Stoimenov — The Antifascist Struggle in Bulgaria is an Indisputable Fact — 127

CULTURE

Koljo Georgiev — The Illegal (a Story) — 134

Peter Velchev is 70 — 141

Georgi Nikolov — „I walk, Listening into my Silent Steps…" — 142

Tzvetan Natchev — Poems — 149

ANNIVERSARY

Liuben Petrov is 90 — 152

SOMMAIRE

PONEDELNIK

(„LE LUNDI“ – *MAGAZINE DE THÉORIE, DE POLITIQUE ET DE CULTURE*)

PENSÉES ET APHORISMES 6

THÉORIE

Ivka Tsakova Le marxisme, l'oligarchie et la démocratie libérale contemporaine 7

François-Xavier Coquin Réflexions sur l'identification du stalinisme avec l'hitlérisme 19

LA CRISE EN UKRAINE

Vladimir Trifonov Cessez le feu – sans espoir de paix 39

SOCIÉTÉ

Penu Mikhailov La transition – un pas en avant ou un pas en arrière dans l'évolution historique 68

POLITIQUE INTERNATIONALE

Petre Yakovlev Les métamorphoses de la démocratie dans le monde globalisé 78

POLITIQUE SOCIALE

Vassil Momov La régulation morale et sa réalisation dans le contexte social contemporain 94

LA GAUCHE – PASSÉ, PRÉSENT ET AVENIR

Dimitar Guentchev Yanko Sakazov (Extraits de sa biographie politique) 106

SOMMAIRE

HISTOIRE

Velko Valkanov — Les quatre points d'appui de la victoire historique mondiale: Moscou, Stalingrad, Kursk et Berlin — 118

Tchavdar Stoïmenov — La lutte antifasciste en Bulgarie est un fait historique indiscutable — 127

CULTURE

Koleu Gueorguiev — (Une nouvelle) clandestine — 134

Le 70ème anniversaire de Petar Veltchev — 141

Gueorgui Nikolov — „Je marche, à l'écoute de mes pas sourds…" — 142

Tsvetan Natchev — Poèmes — 149

JUBILÉ

Le 90ème anniversaire de Lubin Petrov — 152

INHALT

PONEDELNIK

(„MONTAG" – *ZEITSCHRIFT FÜR THEORIE, POLITIK UND KULTUR*)

GEDANKEN UND APHORISMEN 6

THEORIE

Ivka Zakowa Marksismus, Oligarchie und gegenwärtige liberale Demokratie 7

François-Xavier Coquin Nachdenken über die Gleichsetzung von Stalinismus und Hitlerismus 19

DIE KRISE IN DER UKRAINE

Wladimir Trifonov Waffenstillstand – ohne Hoffnung auf Frieden 39

GESELLSCHAFT

Penju Michailov Die Wende – Schritt nach vorn oder Schritt zurück in der historischen Entwicklung 68

INTERNATIONALE POLITIK

Pjotr Jakowlev Die Metamorphosen der Demokratie in der globalen Welt 78

SOZIALE POLITIK

Wassil Momov Die moralische Regelung und deren Realisierung in einem gegenwärtigen sozialen Kontext 94

DIE LINKE – VERGANGENHEIT, GEGENWART UND ZUKUNFT

Dimiter Gentschev Paginae aus der politischen Biographie von Yanko Sakasov 106

INHALT

GESCHICHTE

Welko Walkanov — Die vier Stützpunkte des welthistorischen Sieges: Moskau, Stalingrad, Kursk und Berlin — 118

Tschawdar Stoimenov — Der antifaschistische Kampf in Bulgarien – eine unbestrittene Tatsache — 127

KULTUR

Koljo Georgiev — Der Illegale (Erzählung) — 134

Peter Weltschev 70 Jahre alt — 141

Georgi Nikolov — „Lauschend auf meine gedämpften Schritte, schreite ich voran...„ — 142

Zwetan Natschev — Gedichte — 149

JUBILEUM

Ljuben Petrov 90 Jahre alt — 152

Содержание

понеделник

(„ПОНЕДЕЛЬНИК“ – *ЖУРНАЛ ТЕОРИИ, ПОЛИТИКИ И КУЛЬТУРЫ*)

***М*ысли и афоризмы** 6

***Т*еория**

Ивка Цакова Марксизм, олигархия и современная либеральная демократия 7

Франсуа-Ксавье Кокен Размисли об отождествлении сталинизма и гитлеризма 19

***К*ризис в Украине**

Владимир Трифонов Перемирие – без надежды на мир 39

***О*бщество**

Пеню Михайлов Переход – шаг вперед или шаг назад в историческом развитии 68

***М*еждународная политика**

Пётр Яковлев Метаморфозы демократии в глобальном мире 78

***С*оциальная политика**

Васил Момов Моральная регуляция и ее реализация в современном социальном контексте 94

***Л*евые силы – прошлое, настоящее и будущее**

Димитр Генчев Янко Сакызов (Страницы политической биографии) 106

Содержание

История

Велко Вылканов Четыре опорные точки всемирно-исторической победы: Москва, Сталинград, Курск и Берлин 118

Чавдар Стоименов Антифашистская борьба в Болгарии – бесспорный исторический факт 127

Культура

Кольо Георгиев В подполье (рассказ) 134

Петру Велчеву исполнилось 70 лет 141

Георги Николов „Шагаю, вслушиваясь в свои глухие шаги…“ 142

Цветан Начев Стихи 149

Юбилей

Любену Петрову исполнилось 90 лет 152